ESKİ TÜRKÇEDE YÖN İFADELERİ

İsmail ÜNAL

(Yüksek Lisans Tezi)

Eskişehir, 2020

ESKİ TÜRKÇEDE YÖN İFADELERİ

İsmail ÜNAL

T.C.
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü

Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı
Türk Dili Bilim Dalı
YÜKSEK LİSANS TEZİ

Eskişehir, 2020

T.C.

ESKİŞEHİR OSMANGAZİ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

İsmail ÜNAL tarafından hazırlanan "Eski Türkçede Yön İfadeleri" başlıklı bu çalışma 03/07/2020 tarihinde Eskişehir Sosyal Bilimler Enstitüsü Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliğinin ilgili maddesi uyarınca yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak, jürimiz tarafından Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı/Türk Dili Bilim Dalında Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan Prof. Dr. Bülent GÜL

Üye Prof. Dr. Ferruh AĞCA

(Danışman)

Üye Prof. Dr. Erhan AYDIN

ONAY

…/…/2020

Prof. Dr. Mesut ERŞAN

Enstitü Müdürü

03/07/2020

ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ

Bu tezin/projenin Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi hükümlerine göre hazırlandığını; bana ait, özgün bir çalışma olduğunu; çalışmanın hazırlık, veri toplama, analiz ve bilgilerin sunumu aşamalarında bilimsel etik ilke ve kurallara uygun davrandığımı; bu çalışma kapsamında elde edilen tüm veri ve bilgiler için kaynak gösterdiğimi ve bu kaynaklara kaynakçada yer verdiğimi; bu çalışmanın Eskişehir Osmangazi Üniversitesi tarafından kullanılan bilimsel intihal tespit programıyla taranmasını kabul ettiğimi ve hiçbir şekilde intihal içermediğini beyan ederim. Yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması halinde ortaya çıkacak tüm ahlaki ve hukuki sonuçlara razı olduğumu bildiririm.

İSMAİL ÜNAL

ÖZET

ESKİ TÜRKÇEDE YÖN İFADELERİ

ÜNAL, İsmail
Yüksek Lisans – 2020
Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı

Danışman: Prof. Dr. Ferruh AĞCA

Köktürk, Uygur ve Karahanlı Türkçesinin ilk metinlerinin oluşturduğu Eski Türkçenin sınırlarını belirlediği bu çalışmada bu döneme ait yön bildiren ifadeler sözcüksel, biçimbirimsel ve biçim-sözdizimsel olarak incelenmiştir. Buradaki sözcüksel ifadeler bünyesinde sadece zarfları ve sontakıları barındırmaktadır. Zarflar incelenirken coğrafi ve coğrafi olmayan yönler olarak iki farklı başlık altında, sontakılar ise durum ekleriyle birlikte kullanımları ele alınmıştır. Eski Türkçe döneminde dört farklı lokal durum eki tespit edilmiş olup bu eklerin metinlerdeki kullanımları yeniden değerlendirilmiş ve ayrı ayrı örneklendirilerek gösterilmeye çalışılmıştır.

Bu çalışmada, yön bildiren sözcüklerin farklı dönemlerde aynı şekilde yazılmalarına rağmen farklı anlamlar taşıyabileceği ve Eski Türkçede lokal durum eklerinin kullanımı için kesinlikle bir senkretizmden bahsedilmesi gerektiği ortaya çıkmıştır. Ayrıca belirtilen işlevler göz önünde bulundurulduğunda yeni durum eklerinin kullanılması varılan sonuçlar arasındadır.

Anahtar Kelimeler: yön ifadeleri, Eski Türkçe, lokal durum ekleri, sontakılar, mekân zarfları

ABSTRACT

DIRECTIONAL EXPRESSIONS IN OLD TURKIC

ÜNAL, İsmail
Master Degree – 2020
Department of Turkish Language and Literature

Adviser: Prof. Dr. Ferruh AĞCA

In this study, which determined the boundaries of Old Turkic by the first texts of Köktürk, Uighur and Qarakhanid; directional expressions of this period were analyzed as lexically, morphologically and morpho-syntactic. The lexical expressions here contain within itself adverbs and postpositions. While examining the adverbs, the geographical and non-geographical directions are handled under two different titles, while postpositions together with the use of the case suffixes. During the old Turkic, four different local case suffixes were identified and their use in the texts was re-evaluated and tried to be shown by sampling separately.

In this study, it has been revealed, directional words may have different meanings although they spelling the same way in different periods and a syncretism must be mentioned for the use of local case suffixes in Old Turkic. Additionally, considering the functions mentioned, the use of new case suffixes is among the conclusions.

Key Words: directional expressions, Old Turkic, local case suffixes, postpositions, local adverbs

İÇİNDEKİLER

ÖZET V

ABSTRACT ..... Vİ

İÇİNDEKİLER ..... Vİİ

ŞEKİLLER LİSTESİ ..... Xİ

TABLOLAR LİSTESİ ..... Xİİ

KISALTMALAR ..... Xİİİ

ÖN SÖZ ..... XİV

GİRİŞ 1

ARAŞTIRMANIN AMACI 1

ARAŞTIRMANIN KONUSU VE PROBLEMİ 1

ARAŞTIRMA METODU 1

ARAŞTIRMANIN KAPSAMI 2

I. BÖLÜM

1. DİLBİLİMSEL YAKLAŞIM ÇERÇEVESİNDE YÖN 4

1.1. Yön Bildiren Durum Ekleri 5

1.1.1. Lokatif 10

1.1.2. Ablatif 12

1.1.3. Direktif 12

1.1.4. Allatif 13

1.1.5. Datif 15

1.1.6. Senkretizm 17

1.2. Yön Kodlama 19

1.3. Yön Bildiren Edatlar 21

1.3.1. Uzamsal Edatlar 21

1.3.2. Topolojik ve Projektif Edatlar 24

II. BÖLÜM

ESKİ TÜRKÇE YÖN İFADELERİ

1. Sözcüksel Yön İfadeleri 27

1.1. Coğrafi Yön Sözcükleri 27

1.1.1. Doğu 28

1.1.1.1. öŋ (+rA, +DXn) 28

1.1.1.2. il/ili (+gArU) 30

1.1.1.3. kün tug(+sXk) ... 31
1.1.1.4. sol (+DXn) ... 32
1.1.1.5. togar ... 33
1.1.2. Batı ... 33
1.1.2.1. batar ... 33
1.1.2.2. kurı (+yA, +dXn, +gArU) ... 33
1.1.2.3. kirü ... 34
1.1.2.4. kisre ... 35
1.1.2.5. kidin ... 35
1.1.2.6. kün bat (+sXk) ... 36
1.1.2.7. oŋ (+dXn) ... 37
1.1.3. Kuzey ... 38
1.1.3.1. yır (+yA, +gArU, +dXn) ... 38
1.1.3.2. yir / ir ... 39
1.1.3.3. kuz ... 39
1.1.3.4. tag (+DXn) ... 40
1.1.3.5. kidin ... 40
1.1.3.6. tün orto ... 41
1.1.4. Güney ... 41
1.1.4.1. ber/beri (+yA, +gArU, +dXn) ... 41
1.1.4.2. kün ... 43
1.1.4.3. kün orto ... 43
1.2. Yer-Yön Adları ... 44
1.2.1. al (+ın) ... 44
1.2.2. al (+t, +DXn) ... 44
1.2.3. as (+rA) ... 46
1.2.4. berü ... 47
1.2.5. buçgak ... 48
1.2.6. buluŋ ... 48
1.2.7. InArU / naru ... 50
1.2.8. iç (+rA, +gArU, +DXn) ... 50
1.2.9. il (+gArU) ... 52
1.2.10. kıdıg ... 52
1.2.11. kidin ... 53
1.2.12. kirü ... 54
1.2.13. koy / kuy ... 54
1.2.14. oŋ (+gArU, +DXn) ... 55
1.2.15. öŋ (+rA) ... 55
1.2.16. örü ... 56
1.2.17. sag ... 57
1.2.18. sol (+DXn) ... 57
1.2.19. taş (+rA, +D(X)n, +gArU, +D(X)rtI) ... 57
1.2.20. tegre ... 59
1.2.21. tetrü ... 61
1.2.22. töpö / töpü ... 61

1.2.23. tüp ... 62
1.2.24. tuş ... 63
1.2.25. uç ... 64
1.2.26. utru ... 65
1.2.27. üs (+DXn, +DXrtI) ... 65
1.2.28. üsk ... 66
1.2.29. üze ... 67
1.2.30. yan ... 68
1.2.31. yokaru ... 69
1.2.32. yöre ... 70
1.2.33. yügerü ... 70
2. Biçimbirimsel Yön İfadeleri ... 71
2.2.1. Eski Türkçede Lokatif Kullanımı ... 71
2.2.2. Eski Türkçede Ablatif Kullanımı ... 77
2.2.3. Eski Türkçede Direktif Kullanımı ... 82
2.2.3.1. Direktif-Lokatif ... 89
2.2.3.2. Partitif-Lokatif ... 91
2.2.4. Eski Türkçede Datif-Allatif Kullanımı ... 93
2.2.5. Eski Türkçede Senkretizm ... 104
2.2.5.1. Datif-Allatif Senkretizmi {+kA} ... 105
2.2.5.2. Datif-Lokatif Senkretizmi {+kA} ... 107
2.2.5.3. Lokatif-Datif Senkretizmi {+dA} ... 108
2.2.5.4. Lokatif-Ablatif Senkretizmi {+dA} ... 109
3. Biçim-Sözdizimsel Yön İfadeleri ... 110
3.1. al (+DXn) ... 112
3.2. ara ... 112
3.3. as (+rA, +DXn) ... 114
3.4. berü ... 114
3.5. InArU / naru ... 115
3.6. iç (+rA) ... 115
3.7. karşu / karşı ... 116
3.8. kat ... 116
3.9. kidin / kiyin ... 117
3.10. kudı ... 117
3.11. öŋ (+DXn) ... 119
3.12. öŋi ... 119
3.13. sıŋar ... 120
3.14. tapa ... 123
3.15. taparu ... 125
3.16. taş (+gArU) ... 125
3.17. tegi ... 125
3.18. tegre ... 127
3.19. togru ... 128
3.20. utru ... 128
3.21. üs (+DXn) ... 130

3.22. üze 130
3.23. yagru 132
3.24. yAn 132
3.25. yaŋak 133
3.26. yıŋak 133

SONUÇ 135

KAYNAKÇA 142

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1: Yakınlık-Uzaklık Arasındaki Görelilik 5
Şekil 2: Yön Kavramları 8
Şekil 3: "Üstünde, Yukarısında ve Üzerine" Uzamsal Edatlarının Gösterimi 23
Şekil 4: "Arkasında, Yakınında ve Dışında" İçin Vektör İfadeleri 25
Şekil 5: İngilizce ve Korecede Yerleştirme İçin Adlandırmalar 25
Şekil 6: Topolojik ve Geometrik Kapsama 26

TABLOLAR LİSTESİ

Tablo 1: Gramatikal ve Semantik Ekler 5
Tablo 2: Lokal Eklerin İki Boyutu 7
Tablo 3: Fincedeki Durum Ekleri 9
Tablo 4: Macarcadaki Uzamsal Ekler 10
Tablo 5: Lezgian Dilinde Konum Türleri 11
Tablo 6: Bir Durum Fonksiyonundan Diğerine Ortak Uzantı Örnekleri 14
Tablo 7: Klasik Ermenicede Durum Ekleri 17
Tablo 8: Konum Edatlarının Sınıflandırılması 24
Tablo 9: Eski Türkçe Metinlerde Görülen Lokal Durum Ekleri 105
Tablo 10: Eski Türkçede Yön Bildiren Sözcüklerin Anlamlandırılması 138

KISALTMALAR

AGOT	A Grammar of Old Turkic
B	Batı
BK	Bilge Kağan Yazıtı
Bkz.	Bakınız
D	Doğu
DLT	Dîvânu Lûgâti't-Türk
EDPT	An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish
G	Güney
Hu.	Huastuanift
HT	Hoyto-Tamır Yazıtları
K	Kuzey
KarB	Karabalgasun Yazıtı
KB	Kutadgu Bilig
KÇ	Küli Çor Yazıtı
KP	Edgü Ögli Tigin Anyıg Ögli Tigin
KT	Köl Tegin Yazıtı
M I	Manichaica I
M II	Manichaica II
M III	Manichaica III
Maitr.	Maitrisimit Nom Bitig
O	Ongin Yazıtı
OTWF	Old Turkic Word Formation
Su	Suci Yazıtı
SY	Sekiz Yükmek
ŞU	Şine Usu Yazıtı
T	Tonyukuk Yazıtı
Ta	Taryat Yazıtı
Tes	Tes Yazıtı

ÖN SÖZ

"Eski Türkçede yön" denildiğinde diğer durum kategorileri göz ardı edilerek akla sadece direktif durum ekinin gelmesi ve bu konuyla alakalı yeterli düzeyde bir çalışmanın daha önce yapılmamış olduğunu fark ederek bu konunun eksik bırakıldığı düşüncesi bu alana yönelmemize sebep olmuştur. Bu çalışma sonucunda Eski Türkçe çalışmaları kapsamında önemli bir boşluğun doldurulmuş olması tek temennimiz olup burada sunulan fikirler bu konu hakkında farklı bir bakış açısı kazandırmış olacaktır.

Yön kavramı, içerisinde birden fazla unsur barındıran bir olgudur. Dolayısıyla bizim bu çalışmadaki amacımız bu unsurları tespit ederek "Eski Türkçe metinler, bu unsurları ifade edebilmek için ne tür biçimbirimler ve sözcükler kullanmıştır?" sorusu üzerinde durmak olmuştur. Ayrıca bu yön unsurlarını karşılamak için kullanılan biçimbirimler sadece bu görevde mi kullanılmıştır yoksa başka işlevleri de mevcut mudur? tarzındaki sorulara cevap arayarak konuya açıklık getirmeye çalıştık. Bununla birlikte biçimbirimler dışında, yön ifade eden sözcükleri tespit ederek hangi dönemde hangi anlamda kullanıldığı konusuna da açıklık getirmiş bulunmaktayız.

Bu konu üzerine detaylı bir araştırma yapabilmek için bilinen ilk Türkçe metinler olan Runik harfli külliyattan başlayarak Karahanlı Türkçesi döneminin ilk metinlerine kadar olan süreçte (8.-11. yüzyıllar) her döneme ait birkaç farklı eseri çalışma alanımızın kapsamına alıp o dönemin özellikleri hakkında fikir sahibi olarak Eski Türkçe metinlerdeki yön kurgusunu tayin etmeye çalıştık. Sonuç itibariyle Eski Türkçe dönemi sınırları içerisinde "Bir yön ifadesi hangi biçimbirimlerle veya sözcüklerle nasıl ifade edilir?" sorusu kapsamlı bir şekilde aydınlatılmıştır.

Bu tez çalışması süresi boyunca her zaman yanımda olup maddi ve manevi olarak beni destekleyen aileme ve arkadaşlarıma; Eski Türkçe metinleri inceleme aşamasında kaynaklarını benimle paylaşarak yardımlarını eksik etmeyen değerli hocam Arş. Gör. Buket Nur KIRMIZIGÜL 'e; mümkün olduğu her fırsatta beni fikirleriyle yönlendiren ve bu çalışma için teşvikte bulunan değerli hocam Arş. Gör. Kenan AZILI 'ya; son olarak lisans eğitiminden bu zamana kadar derslerine girmiş olduğum, çalışmanın başından itibaren değerli fikirleriyle yolumu açan sayın danışman hocam Prof. Dr. Ferruh AĞCA 'ya teşekkürlerimi sunarım.

GİRİŞ

Araştırmanın Amacı

Bu çalışmada Eski Türkçe metinlerde türlü şekillerde gösterilebilen yönsel ifadelerin kullanılış biçimlerinin, fonksiyonlarının, yöntemlerinin sözcüksel, biçimbirimsel ve biçim-sözdizimsel başlıklara ayrılarak sınıfsal ayrımlarının belirgin hale getirilmesi ve bu şekilde gösterilmesi amaçlanmıştır. Ayrıca incelenen ilk metinden son metne kadar kullanılan ifadelerin geçirdiği değişiklikler belirtilmeye çalışılmıştır.

Araştırmanın Konusu ve Problemi

Runik harfli Köktürkçe metinlerden Karahanlı Türkçesinin ilk metinleri arasında yazılmış edebî eserler içerisinde aradığımız yön sözcükleri ve biçimbirimlerinin kullanılış yöntemleri tezin konusunu belirtir. Bununla birlikte incelenen metinlerde biçimbirim veya sözcüklerin hangi amaçla kullanıldığı; hangi metinlerde hangi ifadelerin nasıl kullanıldığı ve yön ifadelerinin hangi unsurlardan oluştuğu cevabı aranan sorular olmuştur.

Araştırma Metodu

İncelenmiş olan Eski Türkçe metinler içerisinde yer alan yön ifadeleri ilk olarak sözcük halinde yön bildiren ifadeler olarak, sonrasında biçimbirimsel olarak dört farklı lokal ekin kullanıldığı sözcükler ile yön bildiren ifadeler ve son olarak biçim-sözdizimsel yön ifadeleri başlığı altında biçimbirimler ile sontakıların birlikte kullanıldığı yönsel ifadeler olarak ayrı ayrı fişlenmiştir. Taranan metinler içerisindeki sözcüklere fiiller dahil edilmeyip sadece zarflar ve edatlar alınmıştır. Burada fişlenmiş olan sözcüksel yön ifadeleri kendi içinde iki farklı gruba ayrılmıştır. Bunlardan ilki coğrafî olarak dört ana yön bildiren sözcüklerden oluşurken diğer grup coğrafî yönler dışındaki diğer yer-yön belirten sözcüklerden oluşmaktadır. Biçimbirimsel ekler olarak sadece Eski Türkçede tespit edilen dört farklı lokal ek bulunan sözcükler

alınmaya çalışılmıştır. Ayrıca aynı ekin farklı fonksiyonlarda kullanıldığı ifadeler "senkretizm" başlığı altında incelenmiş ve Eski Türkçedeki senkretizm örnekleri faklı başlıklar halinde gösterilmiştir. Verilen metin örneklerinde, o metni neşreden araştırmacının transkripsiyonuna bağlı kalınmaya çalışılmış, sadece *Maitrisimit Nom Bitig* adlı metnin transliterasyonlu metni transkribe edilerek verilmiştir. Ayrıca metin çevirisi olarak metni yayımlayan araştırmacıların kendi çevirileri verilmiştir. Runik yazıtlar, Huastuanift, Sekiz Yükmek ve Kutadgu Bilig 'deki örnekler verilirken eser adı ve belirtilmek istenen ifadenin sıra/satır/beyit numarası birlikte verilmiştir. Manichaica serisi, Maitrisimit ve Dîvânu Lugâti't-Türk 'teki örnekler ise yazma numaraları ile birlikte verilmiştir. Son olarak Karahanlı Türkçesi metinlerinde eserlerin sadece dizin kısımları taranmış olduğundan bu dönem metinleri için biçimbirimsel inceleme yapılmamış, sadece sözcüksel yön ifadeleri verilmiştir.

Araştırmanın Kapsamı

Eski Türkçe metinlerin tamamını kapsayacak şekilde bu tez kapsamında Runik harfli Orhon Yazıtları ve Uygur yazıtları, erken dönem Maniheist Uygur Metinleri, geç dönem Budist Uygur metinleri ve Karahanlı Türkçesi döneminin ilk eserleri oluşturmaktadır. Eski Türkçe dönemindeki yönsel ifadeleri yüzeysel olarak göstermek amacıyla her dönemden birkaç eser korpusumuza dahil edilmiştir.

Kısaltmaları ile birlikte çalışmada taranan metinler şunlardır:

BK : Bilge Kağan Yazıtı

DLT : Ercilasun, Ahmet Bican - Akkoyunlu Ziyat (2018). *Dîvânu Lugâti't-Türk: Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, TDK Yayınları, Ankara.

Hu : Betül Özbay (2014). *Huastuanift: Manihaist Uygurların Tövbe Duası,* TDK Yayınları, Ankara.

HT : Hoyto-Tamır Yazıtları

KarB : Karabalgasun Yazıtı

KB : Arat, Reşit Rahmeti (2006). *Kutadgu Bilig,* Kabalcı Yayınevi, İstanbul

KÇ : Küli Çor Yazıtı

KT : Köl Tegin Yazıtı

KP : Tulum, Mehmet Mahur - Azılı, Kenan (2015). *Eski Uygurca Edgü Ögli Tigin Anyıg Ögli Tigin* ,Doğu Kütüphanesi Yayınları, İstanbul.

M I : Le Coq, Albert von (1912). *Türkische Manichaica aus Chotscho I*, ABAW, Berlin.

M II **:** Le Coq, Albert von (1919). *Türkische Manichaica aus Chotscho II*, ABAW, Berlin.

M III **:** Le Coq, Albert von (1922). *Türkische Manichaica aus Chotscho III*, ABAW, Berlin.

Maitr. : Tekin, Şinasi (1980). *Maitrisimit Nom Bitig, Die Uigurische Übersetzung eines Werkes der buddhistischen Vaibhāsika-Schule. 1. Teil: Transliteration, Übersetzung, Ammerkungen, 2. Teil: Analytischer und lücklaufiger Index, Berliner Turfantexte IX*, Akademie Verlag, Berlin.

O : Ongin Yazıtı

Su : Suci Yazıtı

SY : Bang, Willi - Annemarie von Gabain (1934). *Türkische Turfan Texte VI. Das buddhistische Sûtra Säkiz Yükmäk*. Berlin.

ŞU : Şine Usu Yazıtı

T : Tonyukuk Yazıtı

Ta : Taryat Yazıtı

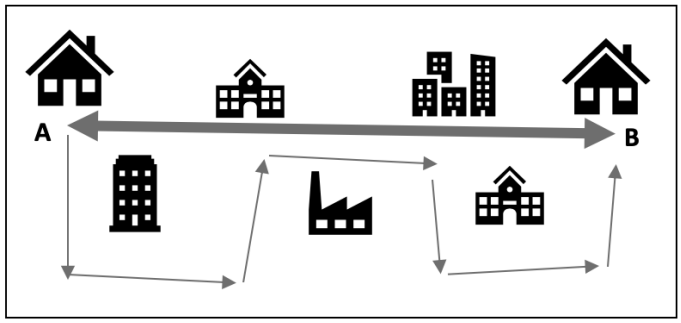
Tes : Tes Yazıtı

I. BÖLÜM

1. DİLBİLİMSEL YAKLAŞIM ÇERÇEVESİNDE YÖN

Yön kategorisi diller arasında farklı şekillerde ifade edilmektedir. Bütün diller yön belirtmek için kendi yön sözcüklerine sahip olmalarının yanı sıra bu anlamın ifadesi için çeşitli durum kategorilerine ve edatlara sahiptir. Yön ifadelerinde ana (doğu, batı vb.) ve ara (kuzeybatı, güneydoğu vb.) olarak adlandırılan yön bildiren sözcükler için bir evrensellik söz konusudur. Yani, *kuzey* bütün dillerde *kuzey, güneydoğu* bütün dillerde *güneydoğu* anlamına gelir. Yönlerin bu sınıflandırılmasında güneşin doğduğu yere *doğu* denildiği ve diğer yön sözcüklerinin buradan türetildiği en bilinen ve en geçerli tanımdır. Dillerdeki bu ortaklığın sebebi kavramların bulunduğu dile değil evrene ait olmasıdır. Bunun dışında *ileri, geri* gibi kavramlar anlamsal olarak diller için göreli olabilmektedir. Örneğin, Türkler için *ileri gitmek* tabiri bugün batıya yönelmek anlamına gelse de bu durum hep böyle değildi. Talat Tekin, Türklerin yönlerini nasıl belirlediklerini şu şekilde açıklar: "Eski Türkler ve Moğollar dört temel yönü kararlaştırmak amacıyla yüzlerini güneye çevirdiler. Sonra, nasılsa, Türkler yüzlerini doğuya çevirerek yönlerini belirledi ve *geri* anlamına gelen kelimeler aynı zamanda *batı* anlamına da geldi." (Tekin, 2013b: 499). Bu farklılıktaki dönüm noktası olarak Türklerin İslamiyet'i kabul edişi söylenebilir. Zira Türkler İslamiyet'i kabul etmeden önce *doğu* anlamına gelen sözler aynı zamanda *ileri* anlamına da geliyordu. Bu gibi evrensel olmayan sözcükler (ileri, geri vb.) diller içindeki sosyolojiye bağlı olarak farklılık gösterebilmektedir. Bu bakımdan yön bildiren sözcükleri evrensel ve göreli olarak ayırabiliriz.

Sözcükler arasındaki farklılık haritaya göre de çeşitlilik gösterebilmektedir. Bir haritadaki belirli bir mesafe başka bir haritada verilen aynı mesafeye rağmen farklı biçimlerde tanımlanabilir. *Yakın* ve *uzak* sözcüklerini ele alacak olursak, örneğin, yaklaşık 30 milyon mil mesafeye atıfta bulunarak, Merkür'ün Güneş'e 'yakın' olduğunu söylemek oldukça kabul edilebilirdir, ancak 2 cm. kadar küçük bir mesafeye atıfta bulunarak bitkinin pencereye 'yakın' olduğunu söylemek de eşit derecede uygundur (van der Zee vd., 2009: 306). Buradaki görelilik tamamen alanın genişliği yani harita ile alakalıdır. Diğer taraftan aşağıdaki şekilde de göreceğimiz üzere iki konum arasındaki mesafe aynı olsa bile gidilen yola göre bu mesafe yakın veya uzak olarak tanımlanabilir.

Şekil 1: Yakınlık-Uzaklık Arasındaki Görelilik

Yön bildiren sözcüklerin ardından bu alandaki diğer kategoriler olan durum ekleri ve edatlara değineceğiz.

1.1. Yön Bildiren Durum Ekleri

Evrensel dilbilimde hâl kategorileri arasında en sık yapılan ayrımlardan biri durumların gramatikal ve semantik olarak incelenmesidir. Bu ayrımın kapsamı hakkında B. Blake şu tanımı yapar: "Ayrımın temeli genellikle açık değildir, ancak semantik veya gramatikal olarak bir durumu sınıflandırmak için ölçüt varsa o da semantik ilişkiye karşı yalnızca sentaktik bir ifadedir. Gramatikal ve semantik durumlar arasındaki ayrım açıksa, gramatikal durumlar yalnızca tamamen sözdizimsel ilişkileri kodlar ve semantik durumlar konum veya kaynak gibi yalnızca homojen anlamsal ilişkileri kodlar. Bununla birlikte, sözdizimsel bir durumun, ifade ettiği sözdizimsel ilişkinin dışında kalan anlamsal bir ilişki veya rolü kodlaması yaygındır (2004: 31-32). Bu ayrımdaki durum işaretleyicilerini aşağıdaki tabloda belirtir:

Tablo 1: Gramatikal ve Semantik Ekler

grammatical	core	accusative ergative
		genitive dative
semantic	local*	locative ablative allative perlative
		instrumental comitative etc.

*Diğer lokal durumlar da mümkündür, fakat hepsi konum, kaynak, hedef ve yolun diğer kavramlarla birleştirilmesini içerir. (Blake 2004:33).

Konumuzun *yön* olması sebebiyle hâl kategorilerinde semantik durum içerisinde yer alan lokal durum ekleri olacaktır. Blake, vermiş olduğu tablosunda, sadece lokatif, ablatif, allatif ve perlatif durumlarını vermiş olsa da biz buraya uygun olan diğer durum işaretleyicilerini de ekleyeceğiz. Nitekim aşağıda da verildiği gibi lokal durumlar burada verilenden çok daha fazladır.

"Lokal durum ekleri" ile ilgili tanımlar genellikle birbirleriyle örtüşmektedir. Blake, "*lokal* terimi *yer* anlamına gelir. Lokal ekler **konum**, **hedef**, **kaynak** ve **yol** kavramlarını belirtir. Çekimli dillerde, lokal ayrımları yapmak için genellikle en azından iki farklı ek kullanılır. Hint-Avrupa dillerinde başlangıçta iki *lokal durum* kullanıldı, lokatif ve ablatif; hedef ve yol ifade eden akuzatif ile birlikte. Türkçede bir lokatif ve bir ablatif vardır, hedef ifade eden datif ile birlikte." (2004: 151) tanımını yaparken; Zwarts, "Dünya çapında diller, uzamsal bilginin bağımsız ifadeleri olarak *lokal durum ekleri* de denilen durum işaretleyicileri kullanır. Bazı diller yalnızca bir dizi temel konumlandırma senaryosuna sahiptir (lokatif, ablatif, allatif; Warlpiri[1] ve Bask[2] gibi). Diğerlerinde Uralik ve Kafkas dilleri gibi farklı konumlar için zengin hal sistemlerine yol açan iki veya en fazla yedi seri bulunur." (2010: 998) olarak ifade eder. Zengin ek sistemlerine sahip diller, Fincedeki inesif (içindelik durumu) ve illatif (giriş durumu) gibi özel lokal durum ekleriyle de bilinir.

talo-ssa
house-INESS
'in the house'
talo-on
house-ILL
'into the house'

Her iki ifadenin de *lokal* olduğunu ifade edebiliriz, fakat şunu söyleyebiliriz ki inesif örneği *konumsal* (yer belirten) illatif ise *yönsel* (yol belirten)'dir (de Hoop & Zwarts, 2008: 178).

Uzamsal kavramlar iki bileşene ayrılabilir: Konum türü (ör; iç, arka, alt) ve yönlendirme türü (konum, kaynak, yol, yön). Konum türü, konumlaştırmalardan biriyle (ad, post, sub, super, in) veya bir son çekim edatının kök/gövdesiyle ifade edilir. Yönlendirme, lokal eklerden biriyle (esif, elatif, direktif) veya bir son çekim edatının

[1] Avustralya'nın kuzeyinde konuşulan bir dil.
[2] İspanya'nın kuzeyinde konuşulan bir dil.

oblique-case[3] formuyla ifade edilir. Ayrıca çoğu zaman şeklen son çekim edatına benzer olan çeşitli mekân zarfları vardır (Haspelmath, 1993: 303-304).

Helen de Joop ve Joost Zwarts, lokal durum eklerini konum türü ve yönlendirme türü bakımdan, hazırlamış oldukları aşağıdaki tabloda[4] belirtmişlerdir.

Tablo 2: Lokal Eklerin İki Boyutu

	location -essive	source -elative	goal -lative, -directive	perlative, translative	versative, approximative
general	(ad)essive, locative 'at'	ablative, adelative 'from'	allative, addirective 'to'	'via'	'towards'
ad-					
in-	inessive 'in'	(in)elative 'out of'	illative, indirective 'into'	'through'	
super-	superessive 'on'	superelative 'off'	superdirective, superlative 'onto'		
sub-	subessive 'under'	subelative 'from under'	subdirective, sublative 'to under'		
post-	postessive 'behind'	postelative 'from behind'	postdirective 'to behind'		

Fillmore'un konumsal ve yönsel ifadeler arasında ayrım yapmak için kullandığı kriter 'ilişkili fiilin hareketli veya hareketsiz karakteridir.' (1968: 26 akt. MacKenzie 1978: 129)

Starke (1977)'den beri eski Hititlerde yerel zarfların sözdizimsel ve anlamsal olarak farklı kümelere bölünebileceği yaygın olarak kabul edilmektedir, *statik* ve *dinamik*. Dinamik zarflar, tipik olarak hareket fiillerinin tamamlayıcısı olarak ortaya çıkar; herhangi bir hareketin ima edilmediği durumlarda statik zarflar ortaya çıkar (Luraghi, 2001: 33).

Lokal durumların ayrımını belirttiktikten sonra yön ifadelerine hareket etmeliyiz. Bu aşamada, "Yön nedir?", "Bir yön ifadesi hangi unsurlardan oluşur?" gibi sorulara cevap arayacağız. İlk olarak yön tanımını vermek için K. Ojutkangas'ın ifadelerine başvuracağız: "Kavramsallaştırma alanında, bir figür ve bir zemin seçeriz,

[3] Nominatif dışında kalan eklere verilen isim. Bu konu hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz.: Haspelmath M. (2008) *"Terminology of Case",* The Oxford Handbook of Case, 505-517.
[4] De Hoop H.ve J. Zwarts (2008) *"Case In Formal Semantics",* The Oxford Handbook of Case, 170-182.

böylece uzamsal bir ilişki oluştururuz. Figür ve zemin arasındaki ilişki ise gramatikal bir element ile ifade edilir. Figür, konuşmacının ilgisinin konumda olduğu, devam eden konuşma içindeki lokal varlıktır. Zemin, figürü arka plandaki bilinen ortama bağlamak için bir referans noktası olarak kullanılan varlıktır." (2006: 24). Figür ve zemin arasındaki bağlantıyı sağlamak için edatlar, zarflar ve durum sonlandırıcıları gibi farklı türdeki gramatikal elementler mevcuttur (Ojutkangas 2006: 24). Bu tanımdan yola çıkarak yön unsurlarını belirlememiz mümkündür. İlk olarak bir zemin olması gerekir biz buna *yol/güzergâh* diyeceğiz. Bu zemin üzerinde statik veya dinamik şekilde bulunan bir varlık olması gereklidir ve bu varlığın bulunduğu noktaya *konum* diyeceğiz. Konum üzerindeki varlığın statik pozisyonda olması durumunda vermiş olduğumuz bu iki unsur yeterli olacaktır. Dinamik pozisyon için ise hareketin bir başlangıç noktası olmalıdır ve bunun için *kaynak* terimini kullanacağız. Son olarak da hareketin ilerlediği yön doğrultusunda bir varış noktası olmalıdır, buna da *hedef* diyeceğiz.

Şekil 2: Yön Kavramları

Diller, "konum" ve "hedef" arasındaki temel uzamsal ayrımı çeşitli yollarla yapar. Avrupa kıtasının sınırları dâhilinde bile, "içinde olmak" *being in* ile "içeri girmek" *moving into* arasındaki kodlamanın farklı yollarını bulduk (Zwarts 2010: 918).

English:	*in the city*	*into the city*
Norwegian:	*i byen*	*inn i byen*
	in city-DF	into in city-DF
Dutch:	*in de stad*	*de stad in*
	in the city	the city in
German:	*in der Stadt*	*in die Stadt*
	in the.DAT city	in the.ACC city

Greek:	*en tei polei*	*ei ten polin*
	in the.DAT city.DAT	into the.ACC city.ACC
Finnish:	*kaupungissa*	*kaupunkiin*
	city-INESSIVE	city-ILLATIVE
French:	*(rester) dans la ville*	*(entrer) dans la ville*
	(stay) in the city	(enter) in the city

İngilizce hedef anlamını türetmek için edatını genişletir. Norveççe ise yönlendirme zarfını edatın önüne koyar. Felemenkçe 'de edatın son çekim edatı olarak değiştirilmesi, anlamı pozisyondan hedefe olarak değiştirir. Almanca, isim tamlayıcısında dative eki (konum) ve accusative eki (hedef) arasındaki değişimi kullanır. Yunanca da benzer bir durumu gösterir, fakat ek olarak edatın kendisini de değiştirir. Bu listedeki tek Hint-Avrupa dışı dil olan Fince, isimdeki durum işaretlemesiyle tamamen ayrım yapar. Sonunda Fransızca, isimde veya edatta hiçbir ayrım gözetmez, ancak aynı şekilde *dans la ville* "şehirde" formunu kullanır ve pozisyon ile hedef arasında ayrım yapmak için fiili bırakır (Zwarts, 2010: 983-984).

Yukarıda verilen dillere ait örneklerde şüphesiz en dikkat çekeni Fince 'dir. Ural-Altay dil birliğinden Türkçe ile uzaktan da olsa akraba olan Fince, isim durumunu belirtmek için diğer Avrupa dillerinin aksine Türkçe 'deki gibi durum ekleri kullanır.

	Finnish
Nom.	*-ø*
Acc.	*-n*
Gen.	*-n*
Essive	*-na/-nä*
Partitive	*-ta/-tä, -a/-ä*
Translative	*-ksi*
Internal locative cases	
Inessive	*-ssa/-ssä*
Elative	*-sta/-stä*
Illative	*-hVn, -ñ, -seen*
External locative cases	
Adessive	*-lla/-llä*
Ablative	*-lta/-ltä*
Allative	*-lle(')*
Abessive	*-tta/-ttä*
Comitative	*-ine-*

Tablo 3: Fincedeki Durum Ekleri

Zengin bir hal kategorisine sahip Fince 'de, L. Kulikov[5]'dan alınan bilgiye göre 14 hal kategorisi mevcut. Bu 14 durumun 3 tanesi dâhili konum (inesif, elatif, illatif), 5 tanesi ise harici konuma (adesif, allatif, ablatif, abesif, komitatif) aittir.

[5] Kulikov L. (2008) *"Evidence of Case Systems",* The Oxford Handbook of Case, 439-457.

Uralik dillerden bir diğeri Macarca 'da da tespit edilen 9 adet konum belirten durum kategorisi mevcuttur[6]:

Tablo 4: Macarcadaki Uzamsal Ekler

	IN	ON	AT
location	*-ban/ben* (inessive)	*-(o/e/ö)n* (superessive)	*-nál/nél* (adessive)
destination	*-ba/be* (illative)	*-ra/re* (sublative)	*-hoz/hez/höz* (allative)
source	*-ból/ből* (elative)	*-ról/ről* (delative)	*-tól/től* (ablative)

Erdal, eski Türkçede isimlerin on bir aktif ve üretken durum kategorisine sahip olduğunu iddia eder: *nominatif, genitif, akuzatif, datif, lokatif, ablatif, instrumental, ekvatif, direktif, partitif- lokatif* ve *simulatif*. Bu kategorilerden *direktif* ve *komtatif* gibi bazılarının dönemsel üretkenliği veya canlılığından dolayı hatta zamir çekimlerinde görülmemesinden dolayı on tane kategorinin gösterilebileceğini düşünür (AGOT: 182). Görüldüğü üzere eski Türkçe, günümüz Türkçesine göre daha zengin bir durum kategorisine sahip olsa da lokal ek olarak gösterebileceğimiz durumlar sınırlıdır. Burada Erdal'ın yaptığı sınıflandırmaya göre lokal olarak gösterebileceğimiz ekler: datif, lokatif, ablatif, direktif, partitif – lokatif 'dir.

1.1.1. Lokatif

Uzamsal ilişkileri ifade eden hâl eklerinden lokatifin temel fonksiyonu *konum* belirtmesidir. Diğer lokal durumların aksine lokatif, statik ilişkiyi gösterir (Luraghi, 2008: 147). Lokatif, genellikle bilişsel dilbilim terminolojisinde *trajector* (figür) ve *landmark* (zemin) olarak adlandırılan iki varlık arasındaki ilişkiyi gösterir. Gayrı resmî olarak, bir lokatif ilişki figürü, lokatif ifade tarafından tasarlanan konumun varlığıdır; zemin, figürün bulunduğu varlıktır (Huumo ve Ojutkangas 2006: 12). Konumun boyutu, figür (hareketli veya sabit) ile zemin arasındaki uzamsal ilişki ile ilgilidir, genellikle *on* (üstünde)*, under* (altında) ve *between* (arasında) gibi primerler ile temsil edilen çeşitli geometrik ve geometrik olmayan kavramlara dayanır. Yönün boyutu, figürün konumla ilgili nasıl hareket ettiğini, yani orada başlayıp durmadığını, ona yaklaşıp, içinden geçtiğini vb. içerir (Zwarts, 2010: 984). İngilizce, genel bir konum bildiren *at* (-dA) edatına sahiptir. *At* –(dA) ne tür bir konumdur? *At* –(dA), İngilizce edat *at* (-dA) 'dan daha geniş olarak ele alınmalıdır. *At* (-dA), bir kaynak nesnenin yakınında, üzerinde veya içinde genel, belirtilmemiş bir yer anlamına gelir. Birinin *in*

[6] Creissels D. (2008) *"Spatial Cases"*, The Oxford Handbook of Case, 609-625.

(içinde) veya *on* (üstünde) ile bulduğu daha spesifik konumların aksine, muhakkak ki kaynak nesnenin parçalarına (iç kısım ya da yüzey) atıfta bulunur. Dolayısıyla *at* (-dA), iç kısmı ya da yüzeyi olmayan veya bu uzamsal kısımların alakalı olmadığı nesnelerle ilgilidir (Zwarts, 2010: 987). Lokal durum açısından zengin olan dillerde konumun daha net anlaşılabilmesi için konum bildiren daha fazla durum kategorisi mevcuttur. Yukarıda gösterilen tabloda Macar dilindeki lokal eklerde konum için 3 farklı durumun mevcut olduğunu yineleyebiliriz. Macarca, genel bir konum olarak lokatif durumunu kullanmak yerine, konumun içindelik durumu için *inesif,* üstündelik durumu için *süperesif,* detay bildirmeyen genel konumlar için ise *adesif* durumlarına sahiptir. Fince için de benzer bir durum söz konusudur. Yine yukarıda verilen Joop ve Zwarts 'ın hazırladığı tabloda hâl kategorilerini konum türüne göre *genel, içinde, üstünde, altında* ve *arkasında* olarak incelemek mümkün gözüküyor. Lokal durumlara sahip olma bakımından zayıf olan diller konum türü olarak *genel* durumları kullanmakla yetinmektedirler. Öte yandan anlatılan ifadede durum kategorileri kullanılırken konum boyutuna göre kullanılması ifadenin anlaşılabilirliğini kolaylaştıracaktır. Verilen beş konum türüne de sahip olan dil sayısı fazla olmamakla beraber lokal durum ekleri bakımından zengin olan Lezgian[7] dili burada örnek olarak verilebilir. Bu dilin gramerini hazırlayan Haspelmath[8], şu örnekleri vermektedir:

ADESSIVE	Sew-re-**w**	ayı**da**
INESSIVE	Sew-re	ayının **içinde**
SUPERESSIVE	Sew-re-**l**	ayının **üstünde**
SUBESSIVE	Sew-re-**k**	ayının **altında**
POSTESSIVE	Sew-re-**q^{h}**	ayının **arkasında**

Tablo 5: Lezgian Dilinde Konum Türleri

Haspelmath 'ın Lezgian dili için verdiği bu örneklerden yola çıkarak Türkçe için şunları söyleyebiliriz:

a) Türkçe, konum bildirirken yönlendirme türü için lokatif durum ekini kullanır.
b) Türkçe, konum bildirirken konum türü için edat kullanır.

[7] Dağıstan'ın güneyinde ve Azerbaycan'ın kuzeyinde Lezgilerin konuştuğu dil.
[8] Haspelmath M. (2008), A Grammar of Lezgian, 1993, Berlin.

1.1.2. Ablatif

Ablatif durum ekinin temel fonksiyonu *kaynak* belirtmesidir. Ablatifin dünya dillerindeki kullanımından eş anlamlı olduğu terim *adelatif* 'dir. Tıpkı lokatifte olduğu gibi konum türü bakımından incelendiğinde dört farklı terim daha kullanılmaktadır: *inelatif* "içinden", *süperelatif* "üstünden", *subelatif* "altından", *postelatif* "arkasından". Türkçe ise yine lokatifte olduğu gibi genel olarak kaynak belirten bütün ifadeler için sadece *ablatif* terimini kullanır. Ablatif durumu edatlarla birlikte kullanılabilen eklerdendir. Bu kullanımda ekler, edatlar tarafından yönlendirilebilirler. Türkçedeki son çekim edatları ablatifi yönlendirebilir. Ör, *dolayı* "toplantı**dan dolayı**" ve *sonra* "tiyatro**dan sonra**" gibi (Blake, 2004: 2). Genel olarak ablatif durumunun kullanımı bu şekildedir. Fakat ablatifin temel fonksiyonu dışında kullanımı da mevcuttur. Bazı dillerde oldukça az da olsa *iyelik* ve *kaynak* için aynı ek kullanılır. Bir genitif durumuna sahip olmasına rağmen, iyelik kodlamasını yapabilen bir ablatifi olan dillerden biri Jaru[9] 'dur (Lander, 2008: 591).

ɲunuŋiɲ-d,u	*jambi-gu*	*guɲar-u*	*ŋa-ji*	*bajan-i*
you(SG).ABL-ERG	big-ERG	dog-ERG	Decl-1SG.ACC	bite-PAST

'Your big dog bit me.'

Görüldüğü üzere "*sen**in** büyük köpek beni ısırdı*" ifadesinde Türkçeye ya da örnekte olduğu gibi İngilizceye aktarıldığında genitif durumuyla tercüme etmekteyiz fakat esas metinde kullanılan ek bir ablatiftir. Bu örnekteki mevzu bahis olan konu aslında bir genitif-ablatif senkretizmidir. Bu konuyu aşağıda senkretizm konusunu anlattığımız bölümde daha ayrıntılı olarak ele alacağız.

1.1.3. Direktif

Direktif durum ekinin temel fonksiyonu *hedef* bildirmesidir. Lokatif ve ablatifin aksine hedef bildiren yegâne ek direktif değildir. Fonksiyon olarak datifin de hedef işlevi mevcut olmakla beraber direktifin tek ve temel işlevi hedef göstermesidir. Joop ve Zwarts, genel olarak hedef ifade eden durum için *addirektif* terimini kullanmış ve eş anlamlısı olarak da *allatif* durumunu göstermişlerdir. Genel olarak yazı dillerine bakıldığında direktif yerine allatif teriminin daha sık kullanıldığını ifade edebiliriz.

[9] Djaru, Batı Avustralya'nın Kimberley bölgesinde konuşulan Pama-Nyungan dilidir.

Hatta Haspelmath, "*yönsel, direktif* ve *latif, allatif* için alternatif eş anlamlı terimlerdir (2008: 515)." ifadesini kullanır. Direktif, konum türüne göre incelendiğinde 4 farklı terim daha kullanılır: *indirektif* (içine), *süperdirektif* (üstüne), *subdirektif* (altına) ve *postdirektif* (arkasına). Türkçe için bu durum ekini sadece Eski Türkçe döneminde görebilmekteyiz. Kullandığı zaman içerisinde de sadece direktif terimini genel olarak yön bildiren durum kategorisi olarak kullanmıştır.

1.1.4. Allatif

Allatif durum eki, direktif durum ekiyle eş anlamlıdır. Diğer bir deyişle aynı fonksiyonlara sahiptir. İkisi de yön unsurlarından hedefi işaretlemek için kullanılır. Allatifin olmadığı yerde direktif, direktifin olmadığı yerde allatif kullanılır. Yukarıdaki tabloda gösterildiği gibi allatif tıpkı direktif gibi, hedef bildiren genel bir durum ekidir. Konum türüne göre *illatif*, *süperlatif*, *sublatif*, olarak ayrılır. Eski Türkçe dönemi için runik metinlerde, Maniheist Uygur metinlerinde ve kısmen Budist Uygur metinlerinde canlı bir direktif ekinin varlığından söz edecek olursak, bu dönemden sonra yani Karahanlı dönemi itibariyle bir allatif durum ekinin varlığından söz etmemiz gerekmektedir. Bu ekin varlığı müphemdir. Belki de yön işlevi için halihazırda bulunan datifin varlığı bir yön ekinin kullanımına gerek bırakmamıştır. Fakat bu iki ekin birlikte kullanımı da mümkündür. Datif-allatif senkretizmi benzer şekilde çok sıktır, muhtemelen bir alıcının veya bir olayın diğer bir 'hedefi' ile uzamsal bir hedef arasındaki anlamsal benzerlik açısından açıklanabilir (Næss, 2008: 578). Bu iki ek birbirlerine fonksiyon olarak çok benzese de elbette farkları vardır. Datif, çoğunlukla verme ve hitap etme fiilleriyle, dolaylı nesnenin cümle argümanını ifade eder; Allatif, hareket fiillerinin (gel-, git-, getir-, gönder-, vb.) hedeflerine atıfta bulunur. Batı Avrupa dillerine bakıldığında bu iki durum eki için aynı eklerin/edatların kullanıldığını görebiliriz. İngilizcede, *to* edatı, allatif işaretleyicisidir ve ayrıca SVOD (özne, fiil, nesne, datif) sırasında birincil alıcı için datif işaretleyicisidir. İspanyolcada, *a* edatı allatifin yanı sıra datifi de işaretler, ayrıca gönderge belli olduğu zaman nesneleri de işaretler. Fransızcada, allatif ve datif işaretleyicisi *à* ayrıca temel lokatif işaretleyicisidir (Blansitt, 1988: 173-174). Bu örneklerden yola çıkarak Türkçe için datif işaretleyicisi olarak kullanılan eklerin allatif fonksiyonları için allatif teriminin kullanımında bir sakınca görünmemektedir.

Mevcut durum işaretleyicileri, yaygın olarak genişletme/uzantı ilkesi dilbilgiselleştirme yoluyla yeni durum fonksiyonları edinir, böylece bir durum işaretleyicisinin kullanımı bir sözdizimsel bağlamdan diğerine genişletilir, böylece *polisemi* ortaya çıkarır. Bu bölüm, vaka formlarının geliştirilmesindeki ana yönlerle ilgilidir. Tablo 6, en yaygın durum uzantısı türlerini listeler. Bu dilbilgiselleştirmeleri göstermek için mevcut olandan daha fazla alan gerekir. Tablo 6 'da listelenen dilbilgiselleştirmeler, aşağıdaki genelleştirmelere izin verir: İlk olarak, durum işaretleri ve işlevleri, göreceli dilbilgiselleştirme derecelerine göre tanımlanabilir. Böylece, sol sütundaki durum işlevleri sağ sütundaki durumdan daha az gramerleştirilmiştir. İkincisi, belirli bir durum işlevi tarihsel olarak birden fazla durum işlevinden türetilebilir; örneğin, partitifler genellikle ablatiflerden veya iyeliklerden elde edilir (Harris ve Campbell 1995: 339-40). Üçüncüsü, durum işlevlerini dilbilgiselleştirme zincirleri biçiminde düzenlemek, göreceli dilbilgiselleştirme dereceleri temelinde mümkündür.

Tablo 6: Bir Durum Fonksiyonundan Diğerine Ortak Uzantı Örnekleri

From	To
A	S
ablative	cause, possessive, partitive, instrumental
allative	benefactive, dative, accusative/0, purposive
benefactive	purposive
comitative	instrumental, ergative, manner, possessive
dative	accusative/0
instrumental	ergative, manner
locative	comitative, agent, ergative, instrumental

Bir durum işlevinden diğerine genişletme, durum polisemisi için birincil- tek olmasa da- kaynaktır. Batı Avrupa'nın hemen hemen tüm dilleri, komitatif ("ile birlikte") ve instrumental ("aracılığıyla") durum işlevlerini içeren bir polisemi gösterir (bkz. Stolz 1996a; 1996b; 2001c), ve Avustralya'da belgelenen dillerin yaklaşık üçte ikisinde, isimler üzerinde allatif, datif ve / veya genitif fonksiyonlar ile fiiller üzerinde *purposive* 'amaçsal' ve gelecek zaman fonksiyonları ifade eden bir -gu soneki vardır (Dixon 2002: 166-7). Bu tür polisemilerin dilbilgiselleştirmeden kaynaklandığını, örneğin; Heine ve Kuteva (2006) tarafından tartışılmıştır: yeni komitatif-enstrümantal

polisemiler, komitatiften instrumental durum işaretleyicisine kadar gramerleştirmeyle ortaya çıkar (Heine, 2008: 466-467).

Durum kategorilerinin davranışının dil temasına duyarlı olması günümüzde oldukça tartışmalıdır. Dil teması bir yandan mevcut durum kategorilerinden vazgeçme veya başka bir dilin modelinde yeni durum kategorileri oluşturma etkisine sahip olabilir. Öte yandan, temas mevcut vaka işaretlerinin daha fazla gramerleştirilmesine yol açabilir. Dil teması durumlarında aşağıdaki yollar gözlenmiştir ve bu yollar, çekimsel veya başka bir vaka işaretlemesinin dahil olup olmadığına bakılmaksızın uygulanır (Heine, 2008: 469)

Durum işaretleyicilerin temasa bağlı gramerleştirilmesi

a. comitative > instrumental
b. allative > dative marker
c. dative > accusative/O marker
d. peripheral > core participant marker

Allatif durum eki ile datif durum eki arasındaki ilişkinin Türk dili dışındaki diğer dillerde de bu kadar aşikâr olması ve daha önce bu ekin Türkçe için düşünülmemiş olması tuhaftır. Biz burada Eski Türkçe metinlerde datifin yön bildiren işlevde kullanıldığı örnekler için *datif-allatif durum* ifadesini kullanacağız.

1.1.5. Datif

Fonksiyonlarından bir tanesi hedef belirtmek olan bir başka durum eki datif ’tir. Datif tanımlarına bakacak olursak, İsmin fiille olan münasebetlerinden birini belirleyen yönelme hali, fiilin cereyan ettiği yer ve yönü, başka bir ifadeyle istikametini belirtir. Bu sebepledir ki eski Türkçede yönelme hali (datif) yanında bulunma ifadesi de taşımaktaydı (Eraslan, 2012: 67). Datif, fiil veya cümlenin hareketinden etkilenen bir şeyi veya bir kişiyi ifade eder. Genellikle dolaylı nesnenin durumu olarak adlandırılır, çünkü fiilin ve nesnenin eyleminin gerçekleştiği yeri gösterir (Fairbanks, 1886: 82). *Datif* kategorisini tanımladığı söylenebilecek kullanımlar, alıcıları, faydalananları, deneyimleyenleri, hedefleri ve amaçları işaretlemektedir (Næss, 2008: 573). Datif 'in temel anlamı hakkındaki bir anlayış açıkça, datif işaretlenmesinin cansız isimlerden ziyade canlı üzerinde meydana geldiği anlamına gelir. Ancak datif işaretleyicilerinin sıklıkla uzamsal kullanımlarının olması,

bu tür işaretleyicilerin birçok dilde yaptığı gibi cansızlık belirten isim cümleleri üzerinde de görünmektedir. Datifin hangi fonksiyonunun birincil olması gerektiğine dair ciddi tartışmalar oldu- tipik olarak hedef, kaynak ve konum içeren lokal fonksiyonlar veya çeşitli duygulu etkilenen varlık tiplerini işaretlemek için kullanım. Bununla birlikte, tamamen veya ağırlıklı olarak lokal fonksiyonlara sahip bir durum, örneğin daha iyi bir şekilde etiketlenebilir; datiften ziyade allatif veya lokatif (Næss, 2008: 575).

Bu ifadelerden yola çıkarak datifin birden fazla fonksiyonu olduğunu söyleyebiliriz. Peki birden fazla fonksiyon için tek bir durum işaretleyicisi kullanmak ne kadar doğrudur? Alıcı genellikle bir yönle aynı şekilde kodlandığından, dilbilimciler bazen datif ile allatif arasında kararsız kalırlar, ancak her ikisi de iki kullanımlı bir durum için eşit derecede iyi terimlerdir (Haspelmath, 2008: 513). Lokal durumlarla ilgili olarak, Türkçe üçlü ayrımın tipik bir gösterimini sağlar: lokatif/allatif/ablatif. Fakat allatif fonksiyonunu üstlenen durum datif olarak da kullanılır ve çoğu Türkçe gramerde basitçe *datif* olarak tasarlanmıştır. Temelde aynı durumda olan diğer dillerde, Türkçe datife çok benzeyen bir ek datif fonksiyonlarına sahip bir allatif ya da direktif durumu olarak tanımlanır (Creissels, 2008: 614). Zengin hal kategorisine sahip bir başka dil olan Tsez[10] dilinde allatif soneki, datif sonekiyle aynıdır ve bu yüzden keyfi bir şekilde datif olarak adlandıracağımız tek bir sonek olarak kullanılmalıdır. Bu nedenle bir lokal yönlendirme soneki taşıyan lokal bir gövdeye bağlı datife *allatif* denirken, yalın gövdeye bağlı datife *datif* denir (Comrie ve Polinsky, 1998: 104). Buradaki örnekten yola çıkarak Türkçede de datif sonekinin yönlendirme anlamında bulunduğu durumlar için allatif terimi kullanılabilmelidir ya da bir başka çözüm önerisi Haspelmath 'a aittir: "Çoğu zaman, eklerin çeşitli anlamları vardır. Onlar en iyi *polysemous* (çok anlamlılık) olarak tanımlanabilir. Basit bir örnek vermek gerekirse, Türkçe datif, alıcıyı (kral-a) ve yönü (Trabzon-a) ifade eder. Bu tür durumların anlamlarını etiketlerine uygun bir şekilde yansıtmak için, bir çoklu-terim etiketi kullanılabilir. Ör; datif-allatif (2008: 511).

[10] Rusya'nın güneybatısındaki Dağıstan'ın dağlık Tsunta Bölgesi'ndeki bir Müslüman olan Tsez tarafından konuşulan yaklaşık 15.354 konuşmacısı olan bir Kuzeydoğu Kafkas dilidir.

1.1.6. Senkretizm

Aynı ek için kullanılan iki farklı durum işaretleyicisi için dilbilimde *senkretizm* terimi kullanılmaktadır. Bu konuyla ilgili çalışma yapan isimlerin tanımlarına baktığımızda hemen hemen aynı ifadeleri görmekteyiz. Çekimli eş anlamlılık (homonymy) sistematik olduğunda *senkretizmden* bahsederiz. Bir paradigmanın eşanlamlı formlarına *senkretik* deriz. Senkretizm, bu nedenle biçim ve çekim işlevi arasında bir tür uyumsuzluktur- iki veya daha fazla çekim değeri için bir biçim (Haspelmath ve Sims, 2010: 174). Bir başka tanımda, "Durumların birleştirilmesi- etki alanını genişleten ve başka bir kategorinin işlevini üstlenen bir kategori- senkretizme neden olur." (Johanson, 2008: 501) ifadelerine rastlamaktayız. "*Case syncretism"* terimi ile birden fazla farklı durum değerinin tek bir formda kombinasyonunu anlıyoruz. Farklı durum değerleri dile özgü bir temel üzerine belirlenir, bu yüzden bu tanım gereğince "*case syncretism"*, bir dil içindeki paradigmalar arasında gözlenebilir bir asimetri içerir. En açık şekilde, bir paradigmada çoklu durum formları, diğerinde tek durum formuna karşılık gelir (Baerman, 2008: 219). Örneğin, Klasik Ermenicede, akuzatif asla farklı bir biçime sahip değildir ya nominatif (tekil isimler) ya da lokatif (çoğul isimler veya zamirler) ile *senkretik* olur (Baerman, 2008: 220).

Classical Armenian (Meillet 1936: 81–2, 91)

	'father'	'fathers'	'I'
NOM	hayr	hark‘	es
ACC	hayr	hars	is
LOC	hawr	hars	is
GEN	hawr	harc‘	im
DAT	hawr	harc‘	inj
ABL	hawrē	harc‘	inēn
INS	harb	harbk‘	inew

Tablo 7: Klasik Ermenicede Durum Ekleri

Moğolca, lokatif-datif senkretizmine sahiptir. Fakat allatif için (geleneksel olarak isimlerin mutlak şeklini düzenleyen bir son çekim edatı olarak analiz edilir.) farklı bir işaretleyici kullanır. Benzer bir yapı eski Hitit 'te de ortaya çıkmıştır (Creissels, 2008: 622). Itabashi (1987: 226-227), Altay dillerindeki durum eklerini karşılaştırdığı tezinde bu ekle ilgili şu açıklamalara yer verir: "İkinci datif-lokatif durumu sadece Moğol yazı dilinde değil, aynı zamanda orta Moğolcada da bulunsa da

bu Moğol yazı dilinde sadece zarflarda bulunur. Bu ek muhtemelen eski bir lokatif ekiydi, Poppe 'nin belirttiği gibi (1977: 62).”. Itabashi, benzer bir yapının eski Türkçede de olduğunu söyler. Eski Türkçede, her üçü de doğrudan ya da dolaylı olarak birbiriyle ilişkili gibi görünen datif-lokatif (+du), lokatif-ablatif (+da) ve direktif eki (+a) ‘ya sahipti (1987: 228-229).

Datif-lokatif eki (+du) için, latif durum eki +r veya +ri ile birleşerek fosilleşmiş formlarda bulunduğunu, bu ekin aslî işlevinin datiften ziyade lokatif olduğunu söyler (1987: 229) ve Gabain ’den aldığı aşağıdaki örnekleri verir (1974: 175):

1. üstürdi 'from above' < üs 'above'+ tü [loc.] + r [lat.] + di [inst.]
2. öŋdürti 'in the east' < öŋ 'east' + dü [loc.] + r [lat.] + ti [inst.]
3. kündüri 'in the south '< kün 'south' + dü [loc.] + ri [lat.]

Datif-lokatif senkretizmi ile ilgili Luraghi, “Datif 'in amaç ifade ettiği gerçeği, yön ifadelerinde kullanımının bir zamanlar daha geniş olduğunu ima ediyor gibi görünmektedir. Yön işaretleri genellikle amaç işaretlerine dönüşür. Öte yandan lokatif, özellikle lokatif 'in *trajector* “figür” yerine *landmark* “zemin” belirlediği *koymak*, *düşmek*, *oturmak* gibi bir dizi fiil ile sadece konumu ifade etmeyip sınırlı ölçüde yön ifade edebilir. Bu nedenle, iki durumun olası yön değeri, aralarında anlamsal bir bağlantı sağlamıştır (2003: 52).” İfadelerine yer verir. Lokatifler ve yön bildirenlerin birleşimi bir Balkan özelliğidir. Uyan işaretleyicilerin etkisi altında Makedonca, Arnavutça ve Sırpça, Batı Rumeli Türkçesinde genel olarak 'konum' ve 'bir yere doğru hareket' i ifade eder. Örneğin, *biz**de** dʒel* ‘biz**e** gel’ (Johanson, 2008: 501).

Lokatif-ablatif eki, eski Japonca (+da), Mançu-Tunguzca (+da) ve Moğolca (+da) ‘nın aksine bu dillerle paylaşılan bir özellik lokatife ek olarak ablatif durum eki işlevine sahiptir (Itabashi, 1987: 229). Bu durumla ilgili aşağıdaki örnekleri verir:

(a) locative-ablative (Gabain 1974:88)

1.	aɣrïɣ ta	'from sickness'	5.	aya da	'on the palm'
2.	ät'öz tä	'on/from the body'	6.	ät'öz dä	'on the body'
3.	baš ta	'from five'	7.	yir dä	'on/from the north'
4.	yol ta	'on the road'	8.	ködüg dä	'in/from the action'

Datif-direktif durum eki adından da anlaşılacağı gibi iki işleve sahip olduğu görünüyor. Aşağıdaki örneklere bakacağız (Gabain 1974:87,98):

(a) dative

1. ög ä 'to the intellect'
2. bï ŋ a baš ï 'to the chieftain'

(b) directive

1. adaq a 'to the foot'
2. atïm a 'to my horse'(Poppe 1977:65)
3. biri yä 'to the south'
4. quri ya 'to the west'

(+A) ve (+yA) 'nın bütünleyici dağılımda olduğu belirtilmelidir: /a/ yalnızca bir ünsüzden sonra gelir, oysaki /yA/ sadece bir ünlüden sonra gelir. Bu datif-direktif ekinin yukarıda gösterildiği gibi iki fonksiyona sahip olduğuna hiç şüphe yoktur. Bu durum eki şüphesiz eski Korece datif-lokatif /*a/, Mançu-Tunguzca datif-lokatif durum eki /a/, Moğolca datif-lokatif durum eki /a/ ile bağlantılıdır. Çünkü bu formlar temel olarak fonoloji, sözdizimi ve anlambilim açısından aynıdır (Itabashi, 1987: 231). Buradaki +a 'nın direktif değil yalnızca bir datif eki olduğunu söyleyebiliriz. Itabashi 'nin bunu direktif olarak değerlendirmesinin sebebi datifin yön fonksiyonundan dolayıdır. Bu işlevde kullanılan +a eki için direktif yerine 'allatif' terimini ya da Haspelmath 'ın yukarıda verilen önerisi gibi 'datif-allatif' terimini kullanmak daha doğru olacaktır. Zira bu ek eski Türkçede kullanılan direktif eki değildir. Bahsi geçen ekler için bkz. Bölüm *2.2 Biçimbirimsel Yön İfadeleri.*

1.2. Yön Kodlama

Tüm diller konumlaştırma, hareketin kaynağı ve hareketin hedefi arasındaki ayrımı bir şekilde yapmak zorundadır fakat bu ayrımın kodlanmasında uzamsal edatların veya durum eklerinin katıldığı şekilde farklılık gösterirler (Creissels, 2006: 19).

Mantıksal olarak, 5 farklı model düşünülebilir:

→ *Model 1*: *Esif*, *ablatif* ve *allatif* 'in anlamlarından herhangi birinin durum ekleri veya edatlarının seçiminde herhangi bir belirsizlik olmadığında ortaya çıkar.

→ *Model 2a-c*: Konumsal edatlar veya durum ekleri, yalnızca bu üç anlam türünden birini belirsiz olarak ifade eder ve diğer ikisini üç mantıksal olasılıkla

birleştirir: (a) ablatif vs. esif-allatif, (b) allatif vs. esif-ablatif, ve (c) esif vs. allatif- ablatif;

→ *Model 3*: Lokatif edatlarının veya durum eklerinin kullanılması, konumlaştırma, hareketin kaynağı ve hareketin hedefi arasındaki farka duyarlı değildir.

Mantıksal olarak mümkün olan bu beş model arasında, yalnızca ikisi Avrupa dillerinde yaygın olarak bulunur: Her bir anlamın özelleşmiş edatlar veya durum ekleri vasıtasıyla kodlandığı, *Model 1* (ör. 1) ve içinde *esif* ve *allatif* 'in birbirine karıştığı ve *ablative* olduğu, yalnızca özelleşmiş edatlar veya durum ekleri vasıtasıyla ifade edilen *Model 2a* (ör. 2).

(1) *Spanish*[2]

a. *Los niños están en la playa*
DEF.M.PL child.PL be.S3PL ESS DEF.F.SG beach
'The children are on the beach'

b. *Voy a la playa*
go.S1SG ALL DEF.F.SG beach
'I am going to the beach'

c. *Vengo de la playa*
come.S1SG ABL DEF.F.SG beach
'I am coming from the beach'

(2) *Bulgarian*

a. *Majka-ta na Nikola raboti v bolnica-ta*
mother-DEF.F.SG of Nikola work.S3SG ESS/ALL hospital-DEF.F.SG
'Nikola's mother works in the hospital'

b. *Tja vliza v bolnica-ta*
she enter.S3SG ESS/ALL hospital-DEF.F.SG
'She is going into the hospital'

c. *Tja izliza ot bolnica-ta*
she go/come+out.S3SG ABL hospital-DEF.F.SG
'She is going out of the hospital'

(Creissels, 2006: 20)

Bu modellemeleri Türkiye Türkçesi için uyarladığımızda konum/hedef/kaynak ayrımında üç bağımsız ek olduğunu görmekteyiz dolayısıyla Türkiye Türkçesinin *Model 1* (ör. 3) kodlamasını örnek gösterebiliriz. Diğer taraftan Köktürkçe için ablatif-lokatif eklerinin bir kullanılmasını göz önünde bulundurursak, datif ve ablatif-lokatif ekleri için *Model 2b* (ör. 4) örnek olarak gösterilebilir.

(3) *Türkiye Türkçesi*

a. *Ali okul-a gitti.*
Datif

b. *Ali okul-dan geldi.*
Ablatif

c. *Ali ev-de ders çalışıyor.*
Lokatif

(4) *Köktürkçe*

a. bengü taş-ka urtum
Datif

b. Teŋriteg teŋri-de bolmış türük bilge kagan
Lokatif

c. Köz-de yaş kelser
Ablatif

1.3. Yön Bildiren Edatlar

İsim cümlesinin ve durum işaretleyicisinin bitişikliği, farklı doğrusal öncelik ilişkileri ile gerçekleştirilebilir: durum işaretçisi, isim cümlesinden veya ilgili bölümlerinden hemen önce veya hemen sonra gelebilir. Bununla birlikte, bu bağlamda, edatlar ve durum ekleri arasında bir asimetri vardır. Edatlar '*adpositions'* sıralarına göre değişkendir: bazı diller öntakılara '*prepositions'* sahiptir, bazıları sontakılara '*postpositions'* sahiptir ve diğerleri ikisine de sahiptir (Moravcsik, 2008: 244). Türk dili ise sadece sontakılara sahip olan dillerden biridir. Konuyla ilgili Johanson (2018: 44), şu ifadelere yer verir: Türkçe, sola dallanan sentaksla uyumlu olarak öntakı yerine sontakılara sahiptir. Öntakı ve sontakı, sırasıyla başa ve sona gelen ilişki edatlarıdır. Öntakı ve sontakı öbekleri dış birleşme özellikleri açısından ileri derecede birbirlerine benzerler.

1.3.1. Uzamsal Edatlar

Uzam; konum, yol, boyut ve yönlendirme gibi, birbirleriyle yakından ilişkili çeşitli özellikleri içeren doğal dilde en temel alanlardan biridir. Uzamsal dilin en önemli kısmı bir şeyin nerede olduğunu veya nasıl hareket ettiğinin tanımını, tipik

olarak (en azından İngilizcede) *in, behind, from, through* gibi edatlarla kapsar (Zwarts, 2017: 1). Uzamsal anlamın ilk unsuru, konumu açık olan ve bu nedenle diğer nesneleri veya olayları bulmak için kullanılabilen bir referans nesnesi olan *ground* "zemin" dir. (1a) 'da zemin masadır, (1b) 'de bir sandalyedir. Esas itibariyle tüm nesneler zemin olarak kullanılabilir. İkincisi, yere göre konumunu ilgilendiren bir *configuration* "düzenleme" boyutu vardır. Konfigürasyon işlevi, zemini girişi olarak alır ve ona göre bir yer veya bölge tanımlar. (1a – c) 'de *on* ve *under* konfigürasyonları tezat oluşturur. Yapılandırma işlevi tarafından yapılan ayrımların sayısı, diller arasında büyük farklılıklar gösterir ve ayrımların türü oldukça kendine has hale gelebilir. Uzamsal anlamın üçüncü unsuru *directionality* "yönlülük" boyutudur. Yönlülük, konumlaştırılan nesne veya olayın, bir *figürün* konumunun değişimini tanımlar. (1c) 'de topun yer değiştirmeyeceği söylenir, (1d) 'de masanın 'altında olmak' tan 'altında olmamak' a değişir. Özetle, uzamsal anlam, bir düzenleme işlevinin girişi olarak görev yapan bir zeminden oluşur. Konfigürasyon işlevi, bu zemine göre bir bölge veya yer belirler. Konfigürasyon işlevi, konfigürasyonun gelişimi ile ilgili olan yönlülük fonksiyonunun girişi olarak kendisi görev yapar (Lestrade vd., 2011: 258).

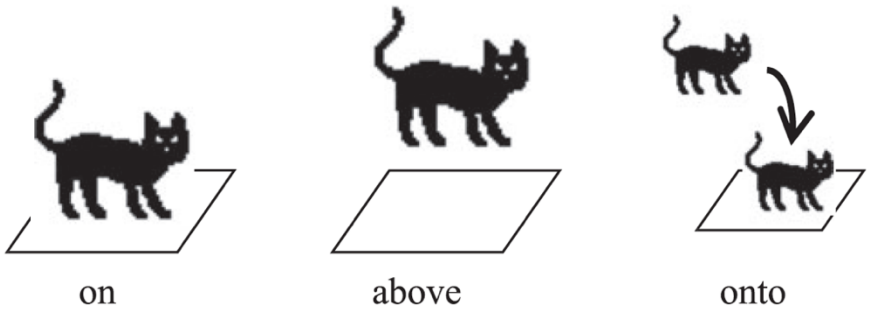
1a. The ball is on the table. *"Top masanın üzerindedir."*
1b. The ball is on the chair. *"Top sandalyenin üzerindedir."*
1c. The ball is under the table. *"Top masanın altındadır."*
1d. The ball rolls from under the table. *"Top masanın altından yuvarlanır.*

Talmy 'yi (1985) takip edan biri, -aşağıdaki örneklerde verilen- kedi ve paspas arasındaki ilişkiye dayanarak bu edatları *figure* "figür" (located object, locatum veya trajector) ve *ground* "zemin" (reference object, relatum veya landmark) olarak işaretleyebilir.

On bir konum edatıdır (*in, at, under, behind…* gibi) ve *onto* bir yön edatıdır (*from, to, towards, across …* gibi) *On,* figür ve zemin arasında bir bağlantı gerektirir, oysaki *above* gerektirmez. Nihai bir *on* konumu olmadan bir *onto* yolu olamaz (Zwarts, 2017: 2-3).

2a. The cat was on the mat. *"Kedi paspasın üzerindeydi."*

2b. The cat jumped onto the mat. *"Kedi paspasın üzerine atladı."*

Şekil 3: "Üstünde, Yukarısında ve Üzerine" Uzamsal Edatlarının Gösterimi

Zwarts 'ın verdiği açıklama ve örneklerden yola çıkarak uzamsal edatları konum ve yön edatları olarak ayırabiliriz. Uzamsal edatların bu ayrımı kendi içinde de türlere ayrılmaktadır. Yön edatları arasındakiler genellikle aşağıdaki gibi üç türe ayrılır:

Hedef edatları: -e doğru, içine, üzerine, karşısına…
Kaynak edatları: itibaren, -den dışarı, dışından, uzaktan…
Güzergâh edatları: içinden, arasından, üzerinden, boyunca, etrafında, karşısında…

Bunlara ek olarak, konum edatlarını da yön okumalarına almak mümkündür:

Hedef: (gitmek) aşağı, arka, ... bir şeyin
Kaynak: (gelmek) aşağıdan, arkadan, ... bir şeyin
Güzergâh: (geçmek) aşağı, arka, ... bir şeyin

(Zwarts & Gärdenfors, 2016: 128-129)

Konumsal edatlar, figürün bulunabileceği zemine göre belirli bir "kabul edilebilirlik bölgesi" veya "arama alanı" tanımlayarak, figür ile zemin arasındaki ilişkiyi tanımlar. Farklı geometriler, bir edatın, farklı referans çerçevelerine sahip topoloji veya projektif geometri gibi, *deictic* "gösterici", *intrinsic* "içsel" veya

*environmental "*çevresel" özelliklerden yararlanma anlamının temeli olabilir (Zwarts, Gärdenfors, 2016: 110).

1.3.2. Topolojik ve Projektif Edatlar

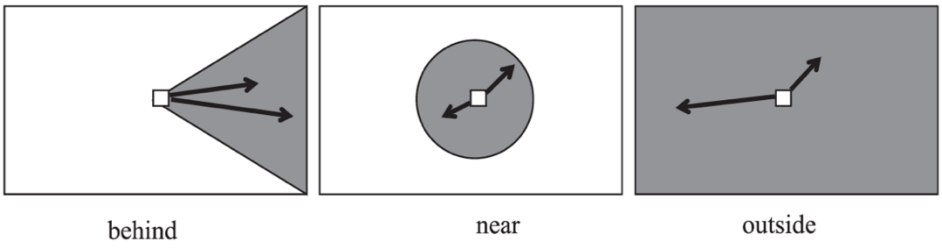
Yerler için iki temel model ayırt edilebilir, *regions* "bölgeler" ve *vectors* "vektörler" ve göreceğimiz gibi, bu iki yolun karşıtlığı, bir anlamda, literatürde ayırt edilen iki ana uzamsal edat türü, topolojik ve projektif edatlardır (Zwarts, 2017: 4). Herskovits 'in yaptığı gibi topolojik ve projektif edatlar arasındaki ayrımın her iki ucunda da bazı net temsilcileri var, fakat ortada, sınıflandırılması zor olan oldukça büyük bir edat grupları vardır. Bölgesel ve topolojik edatlar durum işaretleyen dillerde çoğu zaman daha azdır (Zwarts, 2017: 7).

'Tablo 8: Konum Edatlarının Sınıflandırılması

Topological, region-based		**Projective, vector-based**
at, in, on	between, inside, near, outside	above, behind, below, beside, in front of, left of, next to, over, under

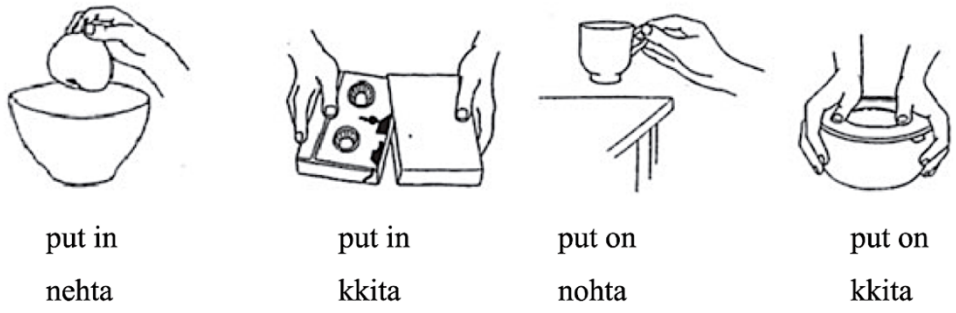
Bölge-tabanlı topolojik edatlar ile vektör-tabanlı projektif edatlar arasındaki temel fark buradan anladığımız kadarıyla bir *temas-yakınlık* esasına dayanmaktadır. Öyle ki bir nesnenin içerisinde yahut üstünde olmak, konumun neredeyse tam olarak belli olması anlamına gelmektedir. Öte yandan yine bir nesnenin aşağısında, yukarısında veya önünde olduğu konumun tam olarak net bir mesafe gösterdiği anlamına gelmemektedir.

Bu edatların ayrımındaki diğer bir faktör *monotone* "tekdüzelik" meselesidir. *Yukarıda* veya *dışında* ifadeleri, her zemin için *upward monotone* "artan tekdüzelik" olarak ifade edilebilir. Bu edatları bir *yukarıda* veya *dışında* ifadesiyle uzatırsak, sonuç yine de *yukarıda* veya *dışında* olur. Ancak, *yakın* artan tekdüzelik değildir. Bu edatların üçü de *downward monotone* 'dur "azalan tekdüzelik" (Zwarts, 2017: 6). Örnek olarak verilen bu edatlar projektif edat sınıfına girmektedir yani bir mesafe bildirmemektedir. Diğer taraftan topolojik edatlara baktığımızda neredeyse net bir konum bildirdiğinden ne artan ne de azalan tekdüzelik olarak değerlendirilebilir.

Şekil 4: "arkasında, yakınında ve dışında" için Vektör İfadeleri

Dilin düşünce üzerindeki olası bir Whorfian[11] etkisi ile ilgisi vardır. İki dil farklıysa, bu iki dilin konuşmacılarının farklı şekillerde düşünmesine neden olur mu? Uzay, bu soruyu olumlu cevaplamak isteyenler için önemli bir rol oynuyor. Bir örnek nesne yerleştirme konusunda İngilizce ve Korece arasındaki farkla ilgilidir. İngilizce "kapsama" (in) ve "dayanak" (on) arasında bir ayrım yapsa da Korece "sıkı" ilişkiler (kkita) ile "gevşek" ilişkiler (nehta, nohta) arasında ayrım yapar (Zwarts, 2017: 12).

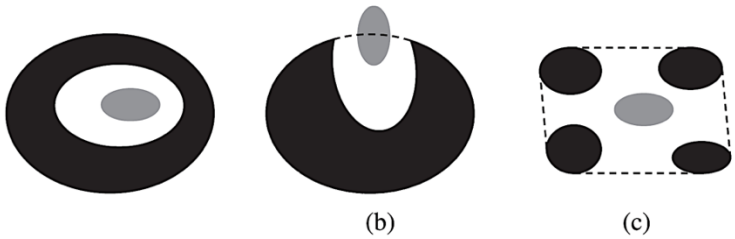
Şekil 5: İngilizce ve Korecede Yerleştirme için Adlandırmalar

Bu örneklerde nesne yerleştirme konusunda İngilizce, figür-zemin ilişkisi bakımından daha çok konuma bakarken, Korece ise temasa bakmaktadır. Türkçe de tıpkı İngilizce gibi nesne yerleştirme için *kapsama* ve *dayanak* arasında ayrım yapmaktadır.

Kapsama, dayanak ve eklenti gibi işlevsel ilişkilerin tümü, zeminin şekil üzerinde uyguladığı ancak farklı uzamsal yönlerde çalışan güçleri verir. "Kapsama" kavramı, aşağıdaki örneklerde ve şekilde gösterildiği gibi, birbiriyle yakından ilgili çeşitli ilişkiler ile değiştirilebilir.

[11] Whorfian hipotezi: Birinin dili, dünyanın fikrini belirler.

a. Tamamen topolojik kapsama: kapalı bir kavanozdaki reçel
b. Kısmi geometrik kapsama: vazodaki bir çiçek
c. Dağınık geometrik kapsama: bir takımada içindeki bir ada

Şekil 6: Topolojik ve Geometrik Kapsama

(Zwarts, 2017: 14)

II. BÖLÜM

ESKİ TÜRKÇEDE YÖN İFADELERİ

Eski Türkçe metinlerde geçen yönsel ifadeleri üç ana başlık altında inceleyeceğiz. *Sözcüksel yön ifadeleri* başlığı altında sözcük olarak yön bildiren *ilgerü*, *kidin*, *yırya*, *bérye* gibi ifadeleri kendi içlerinde coğrafi olanlar ve sadece yer-yön bildiren sözcükler olarak göstereceğiz. Sözcüksel yön ifadelerinin ardından *Biçimbirimsel Yön İfadeleri* başlığı altında yön bildiren biçimbirimleri -bir önceki bölümde anlatıldığı üzere *yön unsurlarını* dikkate alarak- hepsini açıklamak suretiyle göstereceğiz. Son olarak biçimbirimlerin yön bildiren edatlarla birlikte kullanılarak yönsel ifadeleri oluşturdukları yapıları *Biçim-Sözdizimsel* başlığı altında inceleyeceğiz.

1. Sözcüksel Yön İfadeleri

1.1. Coğrafi Yön Sözcükleri

Bu bölümde Türkiye Türkçesinde *doğu, batı, kuzey, güney* olarak adlandırdığımız coğrafi olarak dört anayönü temsil eden bu kavramların Eski Türkçe metinlerde sözcüksel olarak nasıl adlandırıldığını göstermeye çalışacağız.

Dünyanın dört ciheti ifade edilmek istenildiği vakit sayı ismi olan *tört* ‘dört’ ile cihet göstermek için kullanılan tabirlerden (*sıŋar, yıŋak, buluŋ*) biri, cümleye uygun gelen şekil ile birleştirilir. Dünyanın sekiz ciheti ifade edilmek istenirse sayı ismi olan *sekiz* ‘sekiz’ ile cihet için kullanılan tabirlerden biri birleştirilir. Dünyanın on ciheti (= dört esas cihet + dört yan cihet + alt + üst) mefhumu ifade edilirken, sayı ismi olan *on* ‘on’ ile cihet için kullanılan tabirlerden biri birleştirilir. Cihetlerin umumi olarak çokluğunu (dört, sekiz veya on) ifade etmek için sayı isimleri yerine *kop* ‘çok’ ve *alku* ‘bütün, hep’ tabirleri kullanılır. Cihet tayini için kullanılan tabirler arasında dört cihet ile ilgili olanlara daha çok tesadüf edildiğinden, bu mefhumlar daha açık ve daha sarih ifade edilebilmektedir. Daha az kullanılan sekiz ve on cihet ile ilgili tabirler ise tabii daha müphem kalmaktadır (Arat, 1964: 2-3).

Eski Türkçe döneminde Türkler anayön kavramlarını kullanmak için iki farklı sistem geliştirmiştir. Bunlardan birincisi ilk olarak Orhon Türkçesinde tespit ettiğimiz güneşin doğuşunu baz alan sistemdir. Bu sistemde *ön, ileri* anlamları aynı zamanda *doğuya* tekabül etmektedir. Dolayısıyla *sol*, *kuzey* için; *sağ*, *güney* için; *geri* ve *arka* anlamına gelen sözcükler ise *batı* için kullanılmıştır. İkinci sistem ise Uygur Türkçesi dönemine ait metinlerde tespit edilmiştir. Bu sistemde ise güneşin doğuşu değil, gün ortası vakti esas alınmış, yani *ön*, *ileri* manasına gelen sözcükler bu sefer *güney* için kullanılmıştır. Buradan hareketle *sol*, *doğu* için; *sağ*, *batı* için ve *geri*, *arka* anlamları *kuzey* için kullanılmıştır. Bu yön sistemlerine ait örnekler aşağıda geçtikleri metinlerle birlikte örnekler halinde verilmiştir.

1.1.1. Doğu

1.1.1.1. *öŋ (+rA, +DXn)*

Öŋ sözü Türkçenin her devir ve sahasında çok kullanılmış bir mekân zarfıdır (Duran, 1956: 69). Herhangi bir şeyin 'önü'; erken dönemde esas olarak iki hal ekiyle birlikte kullanılır: *öŋdün* ve *öŋre* (EDPT: 167). Öŋdün; *önde (bulunan),* anayön olarak kullanıldığında *doğu (-ya doğru)* (EDPT: 178). Öŋre; Orhon abideleri ile Uygur metinlerinde kullanılan, birincisinde *ön* ve *şark* ikincisinde ise *önce, evvelce* anlamlarında olan bir mekân ve zaman zarfıdır. Uygur metinlerinde sadece zaman mefhumu olarak kullanıldığı için *öŋre* sözü burada mevzuumuz dışına çıkmıştır (Duran, 1956: 27). Uygur Türkçesinde sadece *öŋtün* biçimine rastlamaktayız. Bu sözde görülen -dün, -tün ekleri ablative ekini hatırlatıyorsa da bu devirde eklerde vokal ahengi tesiriyle yuvarlaklaşmayı hiçbir metinde göremiyoruz. Bu olsa olsa *üstün* "üst, üstte", *altın* "alt, altta" sözlerinde görülen -tün 'dür. Bu -tün eki de söz kökü ile -n instrumental eki arasına bir tufeyli -t- sesinin dahil edilmesiyle hasıl olmuştur. *Öŋdün* şekli de aynı şekilde izah edilir yalnız burada ünsüz (konsonant) tesiriyle -t- nin -d- olduğu görülür. Orhun âbidelerinde kullanılan *öŋdin* şeklinin aynı tarzda izah edilmesi pek de yerinde olmaz. Bunun sonundaki -din ekini ablative eki olarak kabul etmek icabeder (Duran, 1956: 70). Suzan Duran 'ın +dXn eki ile ilgili yaptığı açıklamada katılabileceğimiz tek nokta bu ekin ablatif olmadığıdır. Zira Erdal, bu eki Eski Türkçe

metinlerde kullanılan bir *orientational formative*[12] 'yönsel biçimlendirici' olarak açıklar. Karahanlı dönemi metinlerinde *öŋ* sözcüğü ve türevlerine coğrafi yön anlamında rastlamamaktayız. Bu dönemde geçen *öŋ* sözüne "yer-yön adları" kısmında değineceğiz.

***öŋ**re kün tugsıkda bükli çöl<l>üg él tawgaç töpöt par purum kırkız üç kurıkan otuz tatar kıtań tatawı bunça bodun kelipen sıgtamış yoglamış* [**KT D4**] "**Doğuda** gün doğusundaki Bükli (Kore) bozkırı yurdundan, Çin, Tibet, İran, Bizans, Kırgız, Üç Kurıkan, Otuz Tatar, Kitan, Tatavı (ülkelerinden) bu kadar halk gelerek ağıt yakmış, yas tutmuş."

***öŋ**re kıtańıg ölürteçi ter men* [**T1 G3**] " '**Doğuda** Kitanlıları öldürecektir', derim."

***öŋ**dün kagangaru sü yorılım temiş* **[T1 K5**] "'**Doğudaki** kağana ordu sevk edelim' demiş.

*özümün **öŋ**re bıŋa başı ı<d>tı* [**ŞU K6**] "Beni **doğuya**, süvari birliğinin başı (olarak) gönderdi."

<...> *[**öŋ**]re tawgaçka bazlanmış* [**Tes K5**] "<…>**Doğuda** Çin 'e tâbi olmuş."

***öŋ**tünüg tıdar ertim kédinig itürür ertim* [**KarB II 3-4-5]** "**Doğuyu** (düşmandan) korur idim. Batıyı düzene sokardım.?"

***öŋ**tün kün tugsuk kidin kün batsıkıŋa tegi mini atasar mn anta tegeyin ol kişiniŋ alku türlüg mıŋın ta tagınta kutgarayın* [**M III** (T.II, B.66.)] "Birisi beni **doğuda** gün doğumundan batıda gün batımına kadar çağırırsa, o zaman oraya varmak ve onu her türlü acıdan kurtarmak isterim."

[12] +dXn takısı uygulamada ayrım yapmak zor olsa da ablatif durum sonlandırıcısından ayırt edilmelidir: Düz ünlülü kök/gövdelere eklendiğinde özdeş görünürler. +dXn sadece saf kök/gövdelere eklenir (yani asla çoğul ve iyelik eklerinden sonra gelmez) ve kendisi bu iki ek sınıfını taşıyabilir; ör. *öŋdüni* 'doğu tarafı' (Taryat B5) veya iyelik ekli *sugçew taštïnïnta* 'sugchou dışında' (ManBuchFrag II 2v5). *içtinsiz* (TT VIII A 4) 'de bir biçimlendiriciden önce gelir. Bu nedenle, tam anlamıyla bir durum soneki değildir. Tüm Eski Türkçe metinlerde görülen +dXn, Uygur 'da 'kuzey', 'doğu', 'iç', 'sol' veya 'arkada' gibi sınırlı sayıdaki *deictic* 'gösterimsel' isme uygulanır. *koptın* 'her yerde' yazan geç döneme ait Pothi Book hariç, Maniheist metinlerde ve tüm runik kaynaklarda dörtlü ses değişimi vardır. Budist Uygur 'da bu sonek, erken metinlerde bile +dIn olarak görülebilir, bu da şekli ablatif ile özdeş kılar; ör. *yaguk+tın+kı kop kamag tınlıglar* 'yakınlardaki tüm canlılar' (MaitrH XV 2v6), *kün togsukdınkı* (MaitrH XV 1r2) veya *törtdin yıŋak* (MaitrH XX 1r11, 17, Pfahl III 9 etc.) 'bütün dört yönde' (AGOT: 181)

*biri ayur **öŋ**tün kidin satık[k]a yuluk[k]a barsar bay bolur* [**KP 39**] "Biri (şöyle) der: "(Kim) **doğuya** (ve) batıya ticaret yapmaya giderse, (o kişi) zengin olur."

*oglum muntuda ınaru **öŋ**tün yıŋak altun tag bar közünür mü körüŋ tip tidi* [**KP 106**] "'Oğlum, buradan sonra **Doğu** tarafında altın dağ var, görünüyor mu? Bakın!' dedi."

***öŋ**tün kapakka tegdi* [**KP 112**] "**Doğu** kapısına ulaştı."

*takı yme kitumati balıknıŋ **öŋ**tün kapagı önçe bir bire ulug türlüg erdnin itilmiş padamandal atlg yul bolur* [**Maitr.** (139.V, 13=Nr. 26)] "Ayrıca, Ketumati şehrinin **doğu** kapısında, bir mil uzaklıkta, büyük mücevherlerle süslenmiş Padamandala adlı bir küçük nehir vardır."

*küntin sıŋar tagtın yıŋak ikidin teŋ yaylıg itgülüg **öŋ**tün yıŋak kidin yıŋak ikidin sıŋar bulan* [**SY 83-85]** "Güneyde ve kuzeyde her iki tarafta aynı yazlık evler inşa edilecektir, **doğuda** ve batıda her iki taraftaki kanatlarda."

1.1.1.2. *il/ili (+gArU)*

il sözü *ilgerü* 'ileri, doğu' ve *ilki* 'ilk' sözcüklerinin temelidir çünkü erken dönemde Türklerin çadırlarının girişi gün doğumunu görecek şekilde yapıldı (AGOT: 376). Eski Türkçe devresinden beri Türkçenin her sahasında kullanılan ilgerü, aslında bir mekân zarfıdır. "Şark, ön" manasına gelen il sözüne *-gerü* cihet ekinin getirilmesiyle teşkil edilmiştir. Ayrı bölgelerde değişik şekilde inkişaf eden *ilgerü* cihet bildiren manası ile Orhun, Uygur, Kıpçak sahalarında aslî şeklini muhafaza etmiş, Batı Türkçesinde ise *ilerü >ileri* şeklini almıştır (Hacıeminoğlu, 2015: 48). Bu sözcük coğrafi yön anlamında sadece runik yazıtlarda tespit edilmiştir. Uygur metinlerinde bu sözcüğe rastlanmış olsa da *doğu* anlamında kullanılmamıştır. Karahanlı metinlerinde ise sözcüğe hiç rastlanmamıştır.

***il**gerü şantuŋ yazıka tegi süledim* [**KT G3**] "**Doğuda** Şandong Ovası 'na kadar sefer ettim."

***il**gerü kün tugsıkda bükli kaganka tegi süleyü bérmiş* [**KT D8**] "**Doğuda** gün doğusundaki Bükli (Kore) kağanına kadar sefer edivermiş."

*eçim kagan birle **il**gerü yaşıl ügüz şantuŋ yazıka tegi süledimiz* [**KT D17**] "Amcam kağan ile **doğuda** Sarı Irmak 'a (ve) Şandong Ovası 'na kadar sefer ettik."

*<...>**[il**gerü] kadırkan yış[ıg aşa] bodunug ança kontur[tumuz ança étdimiz]* [**BK D17**] "<…> **Doğuda** Kadırkan (ormanlı) Dağları 'nı aşarak halkı öylece yerleştirdik, öylece düzene soktuk.

*<...> elser **il**gerü kontı* [**Tes G3**] "<…> Elser? **doğuya** yerleşti."

*ançıp ol yıl küzün **il**gerü yorıdım* [**ŞU D8**] "Ondan sonra o yıl güzün **doğuya** doğru yürüdüm."

*öŋdüni kañuy künüy bz<...> iç <ı>lagım ötüken yiri ongı tar[kan] süy yag<ı> bodunka [kaga]ngı bérigerü uçı altun yış kédin uçı kögmen **<i>li**gerü uçı költ[i]?* [**Ta B5**] "Doğusu Hanuy (ve) Hünüy ırmakları <…> iç otlağım Ötüken, kuzeyi Ongı Tarkan Süy, düşman halkın kağanı(nınki) güney ucu Altay Dağları, batı ucu Kögmen, **doğu** ucu Költi(?)'dir."

1.1.1.3. *kün tug(+sXk)*[13]

'*Güneşin doğuşu, Doğu'* (EDPT: 473). *Kün tugsuk* "gün doğusu, doğu", *kün batsık* "gün batısı, batı" sözleri Orhun âbidelerinden itibaren daha ziyade tarihî devirlerde kullanılan bir mekân zarfıdır. Bu *tugsuk* ve *batsık* sözleri *tug-* "doğmak", *bat-* "batmak" fiillerinin partisip şekilleridir. Gerek *kün tugsuk* ve gerek *kün batsık* sözü Orhun âbideleri, Uygur metinleri ve DLT 'de henüz hiçbir değişmeye uğramamıştır (Duran, 1956: 103). Runik metinlerde bu ifadeler coğrafi yönlerden ziyade genellikle "güneşin doğduğu yer, güneşin battığı yer" anlamlarında kullanıldığı söylenilebilir. Karahanlı döneminde DLT 'de rastladığımız sözcükler burada ise sadece *doğu*, *batı* anlamında geçer.

[13] -sXk sonekinin şekli biraz açıklamaya ihtiyaç duyar. Dörtlü ses uyumunun olması, *kün tugsuk* 'un 'doğu' runik yazıtta ^{w}q ile yazılmasından kaynaklanmaktadır. Oysaki *batsık* KT G2, BK K2 ve Karabalgasun B9 'da ^{i}q olarak yazılmıştır. Yuvarlak sesli tabanı olan diğer formlar: KT G8 ve BK K6 'daki *tos(s)uk,* Tun 12 ve 22 'deki *olorsukum,* KT G10 ve BK K8 'deki *ölsükünün* ve *tutsukuŋun,* KT D4,8, KT G2, BK D5,8 ve Ongin 2 'deki *tugsuk.* Bunların hiçbirinde sonekin açıkça yazılmış ünlü vokali yoktur. Diğer taraftan Tun 12 ve 22 'deki *udïsïkïm* 'ın soneki gibi sırasıyla tabanları *olor-* ve *tug-* olmasına rağmen Tun 22 ve Ongin 2 'de sonek s^{2} ile yazılmıştır. s^{2} genellikle damaksılın yanında olduğu gibi /ï/ yanında görülür, Orhon metinlerinde (T. Tekin 'in önerdiği gibi) sonekin -sIk olduğu fikri tamamen göz ardı edilemez (AGOT: 301).

*türk bodun öŋre **kün tugsık**ıŋa késre kün batsıkıŋa tegi bérye tawgaçka yıraya yışka [tegi] <...> alp erin balbal kışdı* [**O D2**] "Türk halkı doğuda **gün doğusuna**, batıda gün batısına kadar, güneyde Çin 'e, kuzeyde bozkıra kadar <…> kahraman askerini balbal (olarak) diktiler."

*kaganım bilgesin üçün öŋre **kün tugsık**dakı bodun <...>* [**Tes D5**] "kağanım bilge olduğu için doğuda **güneşin doğduğu yerdeki** halklar …"

*küm sorugum **kün tugsuk**a <kün> batsıka tegdi* [**Su 4-5**] "Şanım şöhretim **gün doğusundan** (gün) batısına (kadar) ulaştı."

*öŋtün **kün tugsuk** kidin kün batsıkıŋa tegi mini atasar mn anta tegeyin ol kişiniŋ alku türlüg mıŋın ta tagınta kutgarayın* [**M III** (T.II, B.66.)] "Birisi beni doğuda **gün doğumundan** batıda gün batımına kadar çağırırsa, o zaman oraya varmak ve onu her türlü acıdan kurtarmak isterim."

*… anın maytri burkan yme **kün tugsık**dın yıŋak başlanıp nirvanka barı yrlıkar* [**Maitr.** (6. E(?), Ende=Nr. 221)] "Aynı şekilde Maytrı Burkan da **gün doğusu** cihetinde hükmedip Nirvana 'ya haşmetle varacaktır."

kūn togsug - togsıg [**DLT 233**] "doğu"

1.1.1.4. *sol (+DXn)*

sol; tam anlamıyla 'solda bulunan'; erken dönemde ayrıca, dört ana yönden biri olarak güney-yönelimli sistemde 'doğuda' (EDPT: 825). Sözcükle ilk defa Uygur döneminde karşılaşmaktayız. Taramış olduğumuz metinler içerisinde *doğu* anlamında sadece bir yerde geçmektedir. Sözcük Karahanlı döneminde de kullanılmış olsa da dört anayönden biri olarak kullanılmamıştır.

*yir teŋri kanı, **soltun** kök luu, oŋdun ak bars, küntün kızıl sagızgan, kidin kara yılan, altı kap yaraşmazı, iki yigirmi erkligi topraktakı karı başları atlıgı yüzlügi, batıgdakı agulug luular* [**SY 94-97**] "Dünya tanrı hanı, solda (**doğuda**) mavi ejderha, sağda (batıda) beyaz kaplan, güneyde kırmızı saksağan, arkada (kuzeyde) kara yılan; altı zırh, yarašmaz (veya altı zırhın yarašmazı), on iki hükümdar, yeryüzündeki en yaşlı ve en asil, bataklıktaki zehirli ejderhalar."

1.1.1.5. *togar*

"doğu, gündoğumu". Sözcük coğrafi anlamında ilk kez KB 'de karşımıza çıkmaktadır. Metaforik bir anlama sahip olduğu şüphesizdir. Clauson 'un (EDPT: 471) '*tugar*' maddesi altında verdiği bilgiye göre sözcük Harezm Türkçesinde de bu anlamda kullanılmıştır.

***togar**dın ese keldi öŋdün yili ajun itgüke açtı uştmah yolı* [**KB 63**] "**Doğu**dan bahar yeli eserek geldi; dünyayı süslemek için cennet yolunu açtı."

1.1.2. Batı

1.1.2.1. *batar*

"batı, gün batımı". Sözcük coğrafi anlamda ilk kez KB 'de '*togar*' sözcüğünün antonimi olarak karşımıza çıkmaktadır. Aynı şekilde metaforik bir anlama sahiptir. DLT 'de bu anlamıyla sözcüğe rastlanmamıştır. Her iki sözcüğün de KB 'de +dXn yönsel biçimlendirici ekiyle genişlediği kullanımları görmekteyiz.

*kayusı togardın tutar miŋ taŋuk kayusı **batar**dın tapugçı anuk* [**KB 99**] "kimi doğudan binlerce armağan sunar; kimi **batı**dan hizmetine koşar."

*togardın **batar**ka bir örlem yir ol vefa birle bilse yakınlık hakın* [**KB 3706**] "Yakınlık hakkı vefakârlıkla takdir edilirse, doğu ile **batı** arası hemen bir tepe aşılınca ulaşılacak kadar yakın bir mesafe olur."

1.1.2.2. *kurı (+yA, +dXn, +gArU)*

'batı'; yönsel şekli kurı:garu *'batıya doğru'* veya bulunma (?) durumunda *'batıda'* (EDPT: 645). Kurıgaru, yalnız Orhun âbidelerinde görülen *garb*, *geri*, *geriye doğru* manalarında kullanılmış olan bir sözdür (Duran, 1956: 13). Sözcüğe Uygur ve Karahanlı metinlerinde rastlanmamaktadır.

***kurı**garu yinçü ügüz keçe temir kapıgka tegi süledim* [**KT G3-G4**] "**Batıda** İnci Irmağı (Sirderya) 'nı geçip Demir Kapı 'ya kadar sefer ettim."

***kurı**garu temir kapıgka tegi süledimiz* [**KT D17**] "**Batıda** Demir Kapı 'ya kadar sefer ettik."

***kurı**ya kün batsıkdakı sogud berçiker bukarak uluş bodunta nek seŋün ogul tarkan kelti* [**KT K12**] "**Batıda** gün batısındaki Soğd, Berçiker, Buhara kenti halkından General Nek (ile) Oğul Tarkan geldi."

***kurı**dın [s]ogud örti* [**KT B**] "**Batıda** Soğdlular ayaklandı."

*ilgerü **kurı**garu sülep térmiş kuwratmış* [**BK D11**] "Doğuya, **batıya** sefer edip (adam) derleyip toplamış."

*ötüken yérig konmış téyin éşidip béryeki bodun **kurı**yakı yıryakı öŋreki bodun kelti*[14] [**T1 G10]** "Ötüken topraklarına yerleştiğimizi duyan güneydeki halklar, **batıdaki**, kuzeydeki, doğudaki halklar geldiler."

1.1.2.3. *kirü*

Türkçenin gerek tarihî devirlerinde gerek bugünkü şivelerinde çok kullanılmış bir mekân zarfıdır. Orhun âbidelerinde *kirü* yanında *kerü* kullanılmıştır. Uygur metinlerinde vaziyet yine aynıdır. DLT 'de de aynı şekiller görülür (Duran, 1956: 31). "geri, geriye doğru, batıya doğru" < *ki+rü (Tekin, 2016: 130). Sözcük Uygur ve Karahanlı metinlerinde kullanılmasına rağmen bu dönem metinlerinde coğrafi yön anlamında değildir.

*ilgerü kadırkan yışka tegi **kérü** temir kapıgka tegi konturmış* [**KT D2**] "(Halkı) doğuda Kadırkan (ormanlı) Dağları 'na kadar, **batıda** Demir Kapı 'ya kadar yerleştirmiş."

***kérü** <...> erti* [**KÇ B6**] "**Batıda** (geride?) <…> idi."

[14] Bu cümlede geçen *béryeki*, *kurıyakı*, *yıryakı*, *öŋreki* sözcüklerindeki +kI eki Marcel Erdal 'ın ifadesiyle *The Converter* 'dönüştürücü' ektir. Orhon Türkçesinde locative ve directive-locative soneki +rA/+yA ile birlikte vokalden sonra gelir. *Kamagda üstünki arhantlar* 'en üstteki arhatlar' (MaitrH Y 502) ve *soltınkı oŋtınkı* 'solda ve sağda olan' örneklerinde yönsel biçimlendirici +dXn 'da buluruz. *kurıyakı, yıryakı, öŋreki bodun* 'batıdaki, kuzeydeki ve doğudaki halk' (Tun. 17) örneğinde +kI 'nın temelleri, directive-locative +rA 'nın varyantlarıyken *kün tugsukdınkı kapıg* 'doğudaki kapı' (MaitrHami 15 1a 2) ve *kün tugsukdınkı yel* 'doğudaki rüzgar' (M III 9,12) aynı biçimlendirici ifadeleri gösterir (AGOT: 187).

1.1.2.4. *kisre*

Muhtemelen **ke+sin+re* ‘den; *ke+n, ke+din, ke+ç, ke+çe* ve *kerü (*ke+gerü*) ‘de onaylanmış bir kökten *syncopated* ‘orta hece yutumu’ edilmiştir (AGOT: 179). *Késre* sözü, Orhun yazıtları ile Uygur metinlerinde kullanılmış olan *garp, garpte, arkada, sonra* anlamında bir mekân zarfıdır. Uygur metinlerinde bu söz sadece *sonra* anlamında yani zaman mefhumu olarak kullanıldığı ve mevzumuzun dışına çıktığı için yalnız Orhun âbidelerinden misal alınmıştır (Duran, 1956: 27). Karahanlı metinlerinde sözcüğe rastlanmamıştır.

késre *tarduş begler kül<i> çor başlayu ulayu şadapıt begler öŋre tölis begler apa tarkan başlayu…* [**BK G13**] “**Batıda** başlarında Küli Çor (ile birlikte) Tarduş beyleri, diğer şadlar (ve) beyler, doğuda başlarında Apa Tarkan (ile birlikte) Tölis beyleri”

türk bodun öŋre kün tugsıkıŋa ***késre*** *kün batsıkıŋa tegi bérye tawgaçka yıraya yışka [tegi] <…> alp erin balbal kışdı* [**O D2-3**] “Türk halkı doğuda gün doğusuna, **batıda** gün batısına kadar, güneyde Çin ‘e, kuzeyde bozkıra kadar <…> kahraman askerini balbal (olarak) diktiler.”

öŋre kün tugsıkdakı bodun ***késre*** *ay tugsıkdakı bodun tört buluŋdakı bodun <i>ş küç birür* [**Ta B3-4**] “Doğuda güneşin doğduğu yerdeki boylar, **batıda** ayın doğduğu yerdeki boylar, dört bucaktaki boylar hizmetimdedir.”

1.1.2.5. *kidin*

Erken zamanlarda dört anayönden birini, güneşin doğuş sırası temel alındığında ‘batıya, batı’ ve öğlen güneşine dayanan sıralamada ‘kuzeye, kuzey’ tanımlamak için kullanılır (EDPT: 704). Sözcük runik metinlerin tamamında *batı* anlamında kullanılsa da Uygur dönemi metinlerinde *batı* ve *kuzey* anlamlarında kullanılmıştır. Karahanlı dönemi metinlerinde de rastladığımız *kédin* sözü bu dönemde coğrafi anlam mahiyetini kaybetmiştir.

kagan atanıp katun atanıp ötüken ortosınta as öŋüz baş kan ıdok baş ***kédin****in örgin bunta éti<t>dim* [**Ta G6**] “Kağan (olarak) atanıp (eşim de) hatun (olarak) atanıp Ötüken ‘in ortasında As Öngüz Baş ve Kan Iduk Baş (dağlarının) **batısında** kağanlık otağını burada kurdurdum.”

*ulu yılıka ötüken ortosınta as öŋüz baş kan ıdok baş **kédin**inte yayladım* [**Ta B2**] "Ejderhan yılında (752) Ötüken 'in ortasında, As Öngüz Baş (ile) Kan Iduk Baş (dağlarının) **batısında** yayladım."

*ıdok baş **kédin**te yawaş tokuş beltirinte anta yayladım* [**ŞU D9**] "Iduk Baş 'ın **batısında** Yavaş ve Tokuş (ırmaklarının) birleştikleri yerde yazı geçirdim."

*öŋtünüg tıdar ertim **kédin**ig étürür ertim* [**KarB II 3-4-5**] "Doğuyu (düşmandan) korur idim. **Batıyı** düzene sokardım.?"

*öŋtün kün tugsuk **kédin** kün batsıkıŋa tegi mini atasar mn anta tegeyin ol kişiniŋ alku türlüg mıŋın ta tagınta kutgarayın* [**M III** (T.II, B.66.)] "Birisi beni doğuda gün doğumundan **batıda** gün batımına kadar çağırırsa, o zaman oraya varmak ve onu her türlü acıdan kurtarmak isterim."

*biri ayur öŋtün **kidin** satık[k]a yuluk[k]a barsar bay bolur* [**KP 39**] "Biri (şöyle) der: '(Kim) doğuya (ve) **batıya** ticaret yapmaya giderse, (o kişi) zengin olur'."

*küntin sınar tagtın yınak ikidin teŋ yaylıg itgülüg öŋtün yınaq **kidin** yınaq ikidin sınar bulan* [**SY 83-85**] "Güneyde ve kuzeyde her iki tarafta aynı yazlık evler inşa edilecektir, doğuda ve **batıda** her iki taraftaki kanatlarda."

1.1.2.6. *kün bat (+sXk)*

(güneşin) battığı yer, batı. (Bkz. kün tugsık)

*ilgerü kün tugsıka bérgerü kün ortosıŋaru kurıgaru **kün batsık**ıŋa yırgaru tün ortosıŋaru anta içreki*[15] *bodun ko[p] m[aŋ]a kör[ür]* [**KT G2**] "Doğuda gün doğusuna, güneyde gün ortasına, batıda **gün batısı**na, kuzeyde gece ortasına kadar, oradaki tâbi halklar bana bağlıdır."

*türk bodun öŋre kün tugsıkıŋa késre **kün batsık**ıŋa tegi bérye tawgaçka yıraya yışka [tegi] <...> alp erin balbal kışdı* [**O D2**] "Türk halkı doğuda gün

[15] Bu sözcükteki +kI 'nın da converter eki olduğunu söyleyebiliriz. *Öŋreki*, *tegreki*, *asrakı* formlarına benzer biçimde olan *içreki*, KT G2=BK K2, BK K14, M I ve Hu. 'daki diğer yerler arasında *adnominal* 'bitişik ad niteleyeni' kullanımda bulunur. *içreki* 'the internal one' sözcükleşmiş ve bazı ilk Türk dillerinde ve ayrıca Doğu Avrupa 'da isim olarak kullanılmıştır (AGOT: 190).

doğusuna, batıda **gün batısı**na kadar, güneyde Çin ‘e, kuzeyde bozkıra kadar <…> kahraman askerini balbal (olarak) diktiler.”

küm sorugum kün tugsuka ***<kün> batsık****a tegdi* [**Su 4-5**] “şanım şöhretim gündoğusundan **(gün) batısı**na (kadar) ulaştı.”

kodıiçiŋe ***künbatsık****dakı*[16] *yir suv basa tutar* [**M III** (T.II D.121.)] “Karnına **Batıdaki** topraklar yüzünden sancı girer.”

öŋtün kün tugsuk kidin ***kün batsık****ıŋa tegi mini atasar mn anta tegeyin ol kişiniŋ alku türlüg mıŋın ta tagınta kutgarayın* [**M III** (T.II, B.66.)] “Birisi beni doğuda gün doğumundan batıda **gün batımı**na kadar çağırırsa, o zaman oraya varmak ve onu her türlü acıdan kurtarmak isterim.”

kaşip burkan ***kün batsık****tın başlanıp nirvanka barı yrlıkadı* [**Maitr.** (6. E(?), Ende=Nr. 221)] *“Kaşyapa burkan* ***gün batısında*** *hükmedip Nirvana ‘ya haşmetle vardı.”*

kūn batsıg [**DLT 233**] “batı”

1.1.2.7. *oŋ (+dXn)*

Oŋ sözü, ilk örneğine Uygur metinlerinde tesadüf ettiğimiz *sağ*, *sağ taraf* anlamında olan bir yön ismidir. Bu metinlerde bu sözün oŋdun<oŋtun “sağ taraf, sağda” şekli ile ongaru<ong-garu şekillerine tesadüf ediliyor (Duran, 1956: 106). Oŋ; ‘sağda (bulunan)’. Oŋdun, ‘sağda (batı)’ (EDPT: 178). Sözcüğün esas anlamının “sağ taraf” olduğunu söyleyebiliriz. Aynı zamanda güney yönelimli sistemde *batı* anlamında kullanılmaktadır. Taramış olduğumuz Uygur dönemi metinlerinde bu sözcüğün *batı* anlamında kullanıldığı tek bir yer tespit etmiş bulunmaktayız. Sözcük Karahanlı dönemi metinlerinde geçse de coğrafi yön anlamı taşımamaktadır.

yir teŋri kanı, soltun kök luu, ***oŋdun*** *ak bars, küntün kızıl sagızgan, kidin kara yılan, altı kap yaraşmazı, iki yigirmi erkligi topraktakı karı başları atlıgı yüzlügi, batıgdakı agulug luular* [**SY 94-97**] “Dünya tanrı hanı, solda (doğuda) mavi ejderha, sağda (**batıda**) beyaz kaplan, güneyde kırmızı saksağan, arkada

[16] Maniheist metinlerde kullanılan tek -sXk formu donuklaşmıştır: *kün tugsuk* ‘doğu’ ve *kün batsık* ‘batı’; bu iki terim aynı zamanda bir runik yazıtta ve Kaşgarî tarafından da bilinir (AGOT: 302).

(kuzeyde) kara yılan; altı zırh, yaraşmaz (veya altı zırhın yaraşmazı), on iki hükümdar, yeryüzündeki en yaşlı ve en asil, bataklıktaki zehirli ejderhalar."

1.1.3. Kuzey

1.1.3.1. *yır (+yA, +gArU, +dXn)*

yır, 'kuzey'; aslen 'dağın gölgeli tarafı' *kuz* gibi somut bir anlama sahip olabilir, bu yüzden 'kuzey', eğer öyleyse kaybolur. *ir/yir* söylemi düzensizdir (EDPT: 954). *Yırgaru*, yalnız Orhun âbidelerinde görülen bir sözdür. *Şimal*, *yukarı*, *şimalde* anlamlarında olup *yır* veya *yırı* sözünün -garu cihet ekiyle birleşmesinden hâsıl olmuştur (Duran, 1956: 13-14). Bu söz Orhon yazıtları dışında runik harfli Uygur yazıtlarında dahi görülmemektedir. Diğer sözcükler *yırya ve yırdın* (sadece Tonyukuk yazıtında bir kere) da sadece Orhon yazıtlarında görülmektedir.

*bérye şadapıt begler **yır**ya tarkat buyruk begler* [**KT G1**] "Güneydeki şadlar (ve) beyler, **kuzey**deki tarkanlar, komutanlar (ve) beyler."

***yır**garu yir bayırku yériŋe tegi süledim* [**KT G4**] "**Kuzey**de Yer Bayırku topraklarına kadar sefer ettim."

***yır**ya baz kagan tokuz oguz bodun yagı ermiş* [**KT D14**] "**Kuzey**de Baz Kağan (liderliğindeki) Dokuz Oğuz halkı düşmanmış."

*bodunumun ilgerü kün tugsıkıŋa bérgerü kün ortosıŋa kurıgaru kün batsıkıŋa **yır**garu tün ortosıŋa tegi konturtum* [**BK K11**] "Halkımı doğuda gün doğusuna, güneyde gün ortasına batıda gün batısına **kuzey**de gece ortasına kadar yerleştirdim."

*bérye tawgaçıg öŋre kıtańıg **yır**ya oguzug üküş ök ölürti* [**T1 B7**] "güneyde Çinlileri, doğuda Kitanlıları, **kuzey**de Oğuzları çokça mahvetti."

*tawgaç bérdin yen teg kıtań öŋdün yen teg ben **yır**dınta yan türk sir bodun yérinte idi yorımazun* [**T1 G4**] "Çinliler güney taraftan saldırın, Kitanlılar doğu taraftan saldırın, ben **kuzey** taraftan saldırayım."

*türk bodun öŋre kün tugsıkıŋa késre kün batsıkıŋa tegi bérye tawgaçka **yır**aya*[17] *yışka [tegi] <…> alp erin balbal kışdı* [**O D2**] "Türk halkı doğuda gün doğusuna, batıda gün batısına kadar, güneyde Çin 'e, **kuzey**de bozkıra kadar <…> kahraman askerini balbal (olarak) diktiler."

1.1.3.2. *yir / ir*

'Kuzey'. Bu biçim runik harfli Uygur yazıtlarında ve Uygur metinlerinde geçmektedir.

*öŋdüni kañuy künüy bz<…> iç <ı>lagım ötüken **yir**i ongı tar[kan] süy yag<ı> bodunka [kaga]ngı bérigerü uçı altun yış kédin uçı kögmen <i>ligerü uçı költ[i]?* [**Ta B5**] "Doğusu Hanuy (ve) Hünüy ırmakları <…> iç otlağım Ötüken, **kuzey**i Ongı Tarkan Süy, düşman halkın kağanı(nınki) güney ucu Altay Dağları, batı ucu Kögmen, doğu ucu Költi(?)'dir."

*ötüken **ir**in kışladım* [**ŞU D7**] "Kışı Ötüken 'in **kuzey**inde geçirdim."

*kırkız kanı kögmen **ir**inte <…> ew barkınta ermiş* [**ŞU D11-12**] "Kırgızların kağanı Kögmen 'in **kuzey**inde <…> evinde barkında imiş."

*iki yaranın başının brdinki **yir**dinki yir suv basa tutar* [**M III** (T.II D.121.)] "İki omuzu ..?.. güneydeki ve **kuzey**deki topraklara zulmeder."

*yme kltı kün ortuda sıŋar yil tursar ötrü ol bulgaklarag **ir**din sıŋar el'itir tegirer* [**M III** (T.M. 298.)] "ve güney yönünden rüzgâr gelse sonra bu kargaşayı **kuzey** yönüne getirir ve tersine çevirir.

1.1.3.3. *kuz*

Güneşin nadiren ulaştığı bir dağın kuzey yamacı (EDPT: 680). Bu sözcük runik metinlerde sadece iki yerde geçmektedir ve daha sonraki dönemlerde de sadece KB 'de tespit edilmiştir.

[17] Runik metinlerde sadece bir kere bu şekli ile geçmektedir.

*çugay **kuz**ın kara kumug olurur ertimiz* [**T1 B7**] "Çugay **Kuzı**[18] ile Kara Kum 'u yurt tutmuştuk.

*yaylagım ötüken **kuz**ı kédin uçı tez başı* [**Ta B5**] "Yaylam Ötüken 'in **kuzey** (bölümlerinin) batı ucu, Tes (Irmağı) kaynağı(ndadır)."

*ya **kuz**da yorıglı kalın köp kutuz ya tüzde yorıglı ud iŋek öküz* [**KB 5372**] "Bir de **kuzey**deki dağlarda sürülerle dolaşan yaban sığırları veya ovada dolaşan inek ve öküz sürüleri."

1.1.3.4. *tag (+DXn)*

Tag sözü, yalnız Uygur metinlerinde *şimal* anlamında kullanılan bir yön ismidir. Bu sözün mücerret halde kullanılışına hiç tesadüf edemiyoruz (Duran, 1956: 104). *tag-tın* şeklinde kullanılan sözcüğün soneki daha önce bahsettiğimiz yönsel biçimlendirici ekidir.

*küntin sınar **tag**tın yınak ikidin teŋ yaylıg itgülüg öŋtün yınak kidin yınak ikidin sınar bulan* [**SY 83-85**] "Güneyde ve **kuzeyde** her iki tarafta aynı yazlık evler inşa edilecektir, doğuda ve batıda her iki taraftaki kanatlarda."

1.1.3.5. *kidin*

Kuzey. (Bkz. Kidin-Batı maddesi.)

*yir teŋri kanı, soltun kök luu, oŋdun ak bars, küntün qızıl sagızgan, **kidin** kara yılan, altı kap yaraşmazı, iki yigirmi erkligi topraktakı karı başları atlıgı yüzlügi, batıgdakı*

[18] Buradaki sözcük için "kuzey" anlamında verildiği çeviriler de mevcuttur. Bkz: *Çugay 'ın **kuzey**inde Kara Kum 'da yaşıyorduk* (Ölmez, 2013: 184). *Çugay 'ın **kuzey** bölümünde (ve) Karakum 'da yaşıyorduk* (Berta, 2010: 84). Bu yer için Rybatzki (1997: 86-87) 'nin verdiği bilgilerde ise şunlar yer alır: *çugay kuzı*; Aalto tarafından yanlışlıkla *ačugaj* okunmuştur. *Yinshan* ile özdeştir. KT G6 'da *çugay yış* olarak görülür. *kuz* kelimesi artık Ta B5 *ötüken kuzı kedin uçı* 'Ötüken 'in kuzey yamaçlarının batı ucunda' için de kullanılır. Czegledy 'e göre *çugay* = çin. *yin* 'kuzey yamacı, gölgeli, gölge' + *quz* '(Kaşgarî) dağın asla güneş ışığı ile ulaşılamayan kısmı' = 'Gölgeli dağın kuzey yamacı' şeklinde açıklar. Czegledy ve Clauson tarafından kabul gören *çugay* = Çin. *yin* tanımlaması Tezcan tarafından reddedilir. Tezcan 'a göre kelime tuv. *çugay* 'kireç' ile bağlantılı olmalıdır ve Malov da *çugay* olarak okur. Bununla birlikte, Scharlipp 'in *çugay* 'ı *Hanghai* (=Ötüken) ile tanımlaması gibi Tezcan 'ın fikri de doğru değildir. Çünkü burada anlatılan olaylar Gobi 'nin güneyinde, Hanghai 'ye giden yoldan önce gerçekleşmektedir. Ayrıca, çugay ve kara kum coğrafi olarak birbirlerine aittir, ikincisi Yinshan 'ın hemen yakınında bulunur. kara kum = çin. hei sha 'kara kum', Datungfu şehrinin yerel bir tarihçesine dayanarak 'zamanımızın Ta-t'ung-fu şehrinin kuzey batısında, Huang-ho 'nun büyük dönemecinin kuzey çevresinde, Yin-shan dağlarının kuzey yamaçlarının yakınında' (Czegledy 1962.57).

agulug luular [**SY 94-97**] "Dünya tanrı hanı, solda (doğuda) mavi ejderha, sağda (batıda) beyaz kaplan, güneyde kırmızı saksağan, arkada (**kuzeyde**) kara yılan; altı zırh, yarašmaz (veya altı zırhın yarašmazı), on iki hükümdar, yeryüzündeki en yaşlı ve en asil, bataklıktaki zehirli ejderhalar.

1.1.3.6. *tün orto*

kün orto "güney" sözcüğünün antonimi durumundadır ve dört ana yönden birini karşılamak için metaforik olarak "kuzey" anlamında kullanılmıştır. Çeviri yapılan eserlerde anlamı gece yarısı veya gece ortası şeklinde verilmektedir. Sadece Orhon Yazıtlarında geçmektedir.

> *ilgerü kün tugsıkıŋa bérgerü kün ortosıŋaru kurıgaru kün batsıkıŋa yırgaru* ***tün orto****sıŋaru anta içreki bodun kop maŋa körür* <...> [**BK K1-2**] "Doğuda gün doğusuna, güneyde gün ortasına, batıda gün batısına, kuzeyde **gece ortası**na kadar orada bulunan tâbi halklar tamamen bana bağlıdır."

1.1.4. Güney

1.1.4.1. *bér/béri (+yA, +gArU, +dXn)*

Berdin (?bérdin) **ber* 'den zarf, tam anlamıyla 'bu tarafta (bulunan)', fakat normalde dört anayönden biri olan 'güney' için kullanılır (EDPT: 359). Bu sözcük Orhon yazıtlarında *bérdin,* Uygur yazıtlarında ise *béridin* biçiminde kullanılmıştır. Aynı şekilde Orhon yazıtlarında *bérgerü,* Uygur yazıtlarında *Bérigerü* biçiminde kullanılmıştır. *Bérye* sadece Orhon yazıtlarında geçmektedir. Uygur dönemi metinlerinde ise *birdin* ve *bérgerü* haliyle tespit edilmiştir. *Bérdin, béridin, bérigerü* sözcükleri runik yazıtlarda yalnızca bir yerde geçmektedir.

> ***bér****ye şadapıt begler yırya tarkat buyruk begler* [**KT G1**] "**Güneydeki** şadlar (ve) beyler, kuzeydeki tarkanlar, komutanlar (ve) beyler."

> ***bér****ye çugay yış tögültün yazı konayın téser türük bodun ölsikig* [**KT G6-7**] "**Güney**de Çugay (ormanlı) Dağları 'na, Tögültün ovası 'na yerleşeyim dersen, Türk halkı öleceksin."

> ***bér****ye tawgaç bodun yagı ermiş* [**BK D12**] "**Güney**de Çin halkı düşmanmış."

***bér**gerü tokuz ersinke tegi süledim* [**BK K2-K3**] "**Güney**de Dokuz Ersin 'e kadar sefer ettim."

*bodunumun ilgerü kün tugsıkıŋa **bér**gerü kün ortosıŋa kurıgaru kün batsıkıŋa yırgaru tün ortosıŋa tegi konturtum* [**BK K11**] "Halkımı doğuda gün doğusuna, **güney**de gün ortasına batıda gün batısına kuzeyde gece ortasına kadar yerleştirdim."

*tawgaç **bér**din yen teg kıtań öŋdün yen teg ben yırdınta yan türk sir bodun yérinte idi yorımazun* [**T1 G4**] "Çinliler **güney** taraftan saldırın, Kitanlılar doğu taraftan saldırın, ben kuzey taraftan saldırayım."

*ötüken yérig konmış téyin éşidip **bér**yeki bodun kurıyakı yıryakı öŋreki bodun kelti* [**T1 G10**] "Ötüken topraklarına yerleştiğimizi duyan **güney**deki halklar, batıdaki, kuzeydeki, doğudaki halklar geldiler.

*seleŋe kédin yılun kol **bér<i>**din sıŋar şıp başıŋa tegi çerig étdim* [**ŞU D3**] "Seleŋe 'nin batısında Yılun-Kol 'un **güney** ucundan Şıp (Irmağı 'nın) kaynağına kadar asker konuşlandırdım."

*öŋdüni kañuy künüy bz<…> iç <ı>lagım ötüken yiri ongı tar[kan] süy yag<ı> bodunka [kaga]ngı **béri**gerü uçı altun yış kédin uçı kögmen <i>ligerü uçı költ[i]?* [**Ta B5**] "Doğusu Hanuy (ve) Hünüy ırmakları <…> iç otlağım Ötüken, kuzeyi Ongı Tarkan Süy, düşman halkın kağanı(nınki) **güney** ucu Altay Dağları, batı ucu Kögmen, doğu ucu Költi(?)'dir."

*iki yaranın başının **bir**dinki yirdinki yir suv basa tutar* [**M III** (T.II D.121.)] "İki omuzu ..?.. **güney**deki ve kuzeydeki topraklara zulmeder."

*takı yme muntadan öŋi **bir**din sıŋar korug burkan üni işitdim* [**M III (**T.M. 423d.)] "ve buradan ileri **güney** tarafına Tanrı Chorugh 'un sesini duydum."

*ançola kltı ol taluy kim **bır**karudun sıŋar yil tursar bulgak tlgekk [örk]üçlenmekk anta içre blgülüg [bolur lar]* [**M III** (T.M. 298.)] "tıpkı o denizde olduğu gibi bir **güney** rüzgarı, kargaşa, karışıklık, dalgalanma olduğunda oradan görünür."

1.1.4.2. *kün*

Kün; tam anlamıyla ‘güneş yönünde’, fakat uygulamada pusulanın sadece bir yönü için kullanılır, ‘güney’ yani öğlen güneşi yönünde (EDPT: 729). Kün sözü Uygur metinleri ile Oğuz Kağan destanından tesadüf ettiğimiz *cenup* anlamında bir yön ismidir. Bu söz mücerret halde pek kullanılmamıştır (Duran, 1956: 104). Sözcüğün sonundaki -*dXn* eki yönsel biçimlendiricidir.

yir teŋri kanı, soltun kök luu, oŋdun ak bars, ***kün****tün kızıl sagızgan, kidin kara yılan, altı kap yaraşmazı, iki yigirmi erkligi topraktakı karı başları atlıgı yüzlügi, batıgdakı agulug luular* [**SY 94-97**] “Dünya tanrı hanı, solda (doğuda) mavi ejderha, sağda (batıda) beyaz kaplan, **güneyde** kırmızı saksağan, arkada (kuzeyde) kara yılan; altı zırh, yarašmaz (veya altı zırhın yarašmazı), on iki hükümdar, yeryüzündeki en yaşlı ve en asil, bataklıktaki zehirli ejderhalar.”

kün*tin sıŋar tagtın yıŋak ikidin teŋ yaylıg itgülüg öŋtün yıŋak kidin yıŋak ikidin sıŋar bulan* [**SY 83-85**] “**Güneyde** ve kuzeyde her iki tarafta aynı yazlık evler inşa edilecektir, doğuda ve batıda her iki taraftaki kanatlarda.”

1.1.4.3. *kün orto*

Bu ifade güney-yönelimli sistemde coğrafi yönlerden *güneyi* karşılamak için Uygur metinlerinde kullanılmıştır. Runik yazıtlarda bu tabir *kün ortusı* ve tezatı olan *tün ortusı* şeklinde geçiyor olsa da burada coğrafi yönden ziyade, sırasıyla, *gün ortası* ve *gece yarısı* anlamını taşımaktadır. Karahanlı metinlerinde ise ifadeye rastlanmamıştır.

yme kltı ***kün ortu****da sıŋar yil tursar ötrü ol bulgaklarag irdin sıŋar el'itir tegirer* [**M III** (T.M. 298.)] “ve **güney** yönünden rüzgâr gelse sonra bu kargaşayı kuzey yönüne getirir ve tersine çevirir.”

kltı yme yirde sıŋarkı yil tursar ol suv bulgak'ı köpikleri bulganmakı yayganmakı esmeki ***kün ortu****dun sıŋar tegirer yonturur* [**M III** (T.M. 298.)] “ve kuzey rüzgarı hakim olduğunda, o suyu açar, köpük kütleleri, karışıklık, dalgalanma**,** **güney**e doğru akın eder, döner ve geri getirir.

***kün ortu**dın başlanıp nirvanka barı yrlıkadı* [**Maitr.** (6. E(?), Ende=Nr. 221)] "**Güney**de hüküm sürüp Nirvana 'ya haşmetle vardı."

1.2. Yer-Yön Adları

Bu bölümde *aşağı, yukarı, iç, dış vb.* coğrafi olmayan yer-yön adlarının Eski Türkçe metinlerde nasıl ifade edildiğini göstermeye çalışacağız.

1.2.1. *al (+ın)*

Eski Türkçe devrinden itibaren *al* sözü cihetle ilgili bazı eklerle genişletilerek iki anlamda kullanılmıştır. *Al (ön)* sözünün ilk örneğine Uygur metinlerinde tesadüf ediyoruz. Burada alın <al-ı-n şekli mevcuttur ki bu *alt* kelimesinin instrumental halidir (Duran, 1956: 72). Sözcük, taramış olduğumuz Uygur metinleri içerisinde sadece bir yerde geçmektedir. Karahanlı metinlerinde *ön* anlamının metaforik karşılıkları ile kullanılmıştır.

*///v kodıı suv 'ıı a barsar ol suvuŋ adakı ///dag bolsar [u]lug kumka tursar suv kum **alıŋa**[19] [e]linser ol balık öz ton [k]urug kum// üze kalmışça ///ol /////// k/i kün ////////////// ii* [**M III** (T.M. 173.)] "aşağıdaki su (vardığında) o suyun sonu (ayağı) bitkiye ulaşmalı (ve) büyük kuma ulaşmalı (ve) kumun **önüne** bağlansa o balığın derisi kuru kumun üzerinde kalmış gibi …"

alın [**DLT**] "alın"

alın [**DLT**] "dağın yamacı ve çıkıntılı yeri"

1.2.2. *al (+t, +DXn)*

Altın[20], sıfat ve mekân zarfı ve zaman metaforu, muhtemelen *alt* 'tan türeyen **alttın* sözcüğünden bozmadır. 'Aşağıda, altında, alt' (EDPT: 131). Sözcük runik

[19] Röhrborn M III 'teki *kum alıŋa [i]lin-* okumasına güvenmez ve bu kelimeyi *alaŋ* sözcük birimine atamak ister. Bununla birlikte, kelimenin dördüncü karakterinin şu andaki kaybı, Le Coq onu okuduğunda (işaretlemediği için) gerçekleşmemiş olabilir ve eğer kelime iyelik ekine sahip olmasaydı, *kumlug alaŋ* 'ı beklemeyi tercih ederdi (AGOT: 182).

[20] *altın* 'aşağı' *al* < 'alttaki yer' , EDPT 'de *alt* kökü yanlış verilmiştir. Clauson bu görüşü *'alt, art, ast' vb.* ve hatta *köt* 'ü 'kalça' (var olmayan) bir "-t- durumu" örnekleri olarak Gabain 1950a 'den aldı (AGOT: 182).

metinlerde yalnızca bir yerde geçmektedir. Alt sözüne Uygur ve Karahanlı metinlerinde de rastlamaktayız.

ertiş ügüzüg arkar başı tuşı anta er kamış ***altın*** *[ya]nta s<…>p keçdim* [**ŞU G1**] "(?) İrtiş Irmağı '(nın), Arkar başı (denilen) birleşme(?) yerinde, orada kamıştan yapılmış, **altta** <…> geçtim."

mn toyınlar alku bag çug tügün bukagudın üstün tŋri yirinteki[21] ***altın*** *yalŋuq etözinteki pek bukagularag bıçmış kasmış erür men sizler* [**Maitr.** (116. I (?), 2 (?)=Nr.12)] "Ben, (siz) keşişler, tüm bağ, düğüm, kösteklerden yukarıda gökyüzündeki **aşağıda** insan vücudundaki bağ ve köstekleri kestim."

erken üç asaŋı emgek tuşgurup üstün tŋri ***altın*** *yalŋuknuŋ umugı ınagı maitri atlg burkan bolgay* [**Maitr**. (8. I, 6=Nr. 208)] "iken, üç Asamkhyeya müddetince (biriken) ızdırapları yok edip yukarıda tanrıların, (**aşağıda**) insanların umudu ve dayanağı (Maytrı) adlı bir burkan olacak

ol ilig begniŋ makamay atlg işi tŋridin lumbani atlg arıgda eşük atlg adınçıg sögüt ***altın****ınta* [**Maitr**. (13. I, 17=Nr. 27)] "Bu hükümdarın Mahamaya adlı eşi kraliçeden Lumbini adlı korulukta, Aşoka adlı harikulade bir ağacın **altında,**"

ol kidinligniŋ ***altın****kı katınta tört buluŋta tört kalıklar bolurlar* [**Maitr**.(138. V, ?=Nr. 3c)] "Bu binaların en **alt** katında dört köşede dört veranda bulunur."

altın *yirtinçüdeki yalŋuklar tŋri meŋisin meŋileyürler* [**Maitr.** (44. XV, 10=Nr. 130b)] **Aşağıda**, dünyadaki yaratıklar tanrılar saadetini bulurlar.

ol üzüt yekler, yir ***altın****kı erkligler yime taplagaylar, yirig toprakıg boş kodup bargaylar* [**SY 293**] *"ve bu ruhlar, şeytanlar ve yer****alt****ı güçleri onunla bir iyilik bulacaklar ve dünya özgür olacak."*

bularda eŋ ***altın*** *bu yalçık yorır yaşık birle utru bakışsa tolır* [**KB 137**] "bunlardan en **altta** bu yalçık [Ay] dolaşır; Güneş ile karşı karşıya gelirse dolunay olur.

[21] Uygur 'daki +kI çoğunlukla yer ve zaman ifade eden zarf öbeklerini niteleyiciye dönüştürür, bu nedenle göreceli bir bağlaç gibi işlev görür. *teŋri yirinteki tokuzunç kay* 'Tanrılar yerindeki dokuzuncu tabaka' veya *tört yıŋakdakı eligler* 'dünyanın dört tarafındaki budalar' (U II 23,20) örneklerinde konumdaki isim öbeklerine eklenir (AGOT: 187).

*kidin öŋdün ermez ne soldın oŋun ne **astın** ne üstün ne otru orun* [**KB 18**] "Arkada ve önde değildir, ne sağdadır ne solda; yeri ne **altta**, ne üstte ne de ortadadır."

1.2.3. *as (+rA)*

As sözü Türkçenin tarihî devirlerinde ve bugünkü şivelerin birçoğunda kullanılan bir mekân zarfıdır. Bu söz mücerret olarak hiç kullanılmamış, cihetle ilgili bazı eklerle genişletilerek *ast*[22] 'alt, aşağı', *astın* 'alt, altta' ve *asra* 'alt, altta' şekilleri kullanılmıştır (Duran, 1956:89). *Asra,* Türkçenin tarihî devirlerine ait bir mekân zarfı olup, *alt, aşağı* anlamında olan *as* sözü ile *-ra* ekinin birleşiminden husule gelmiş yine *alt* ve *aşağı* manalarında kullanılmıştır. Asra sözü bazı fonetik değişmeler de göstermiş asra >ısra, asra >esre >isre şekilleri de görülmüştür. 11. yüzyıla kadar hep *asra* şeklinde kullanılmıştır. DLT 'de ise *asra* yanında *isre* de mevcuttur (Duran, 1956: 25). Astın sözündeki *-tın* eki daha önce bahsettiğimiz yönsel biçimlendiricidir. Ayrıca bu söz karşımıza ilk kez DLT 'de edat olarak çıkmaktadır bu nedenle bu kelimeyi burada vermeyeceğiz.

*üze kök teŋri **asra** yagız yér kılıntokda ikin ara kişi oglı kılınmış* [**KT D1]** "Yukarıda mavi gök, **aşağıda** yağız yaratıldığında ikisinin arasında insanoğlu yaratılmış."

*üze teŋri basmasar **asra** yér telinmeser türük bodun éliŋin töröŋün kim artatı* <...> [**KT D22**] "Yukarıda gök çökmezse, **aşağıda** yer delinmezse Türk halkı! Yurdunu (ve) yasalarını kim bozabilirdi? <…>"

*üze teŋri basmasar **asra** yér telinmeser türük bodun éliŋin töröŋün kim artatı udaçı erti* [**BK D18-19**] "Yukarıda gök çökmezse, **aşağıda** yer delinmezse Türk halkı! Yurdunu (ve) yasalarını kim bozabilirdi?

*atımın üze kök teŋri **asra** yagız yér yana …* [**Ta D4**] "Adımı yukarıda mavi gök, **aşağıda** yağız yer yine …"

*üze on kat kök **asra** sekiz kat yer beş t(e)ŋri üçün turur* [**Hu 80-82**] "Yukarıda on kat gök, **aşağıda** sekiz kat yer beş tanrı için vardır."

[22] Menges (1994: 110), ast 'aşağı' (<*as+t), alt 'alt' (<*al+t), üst 'üst' (<*üs+t), ve art 'art, arka' (<*ar+t) kelimelerindeki +t 'nin eski bir bulunma eki olduğunu ileri sürmüştür.

*özümüzün üzütümüzün üze **asra** yruk da/// tünerigde ertüki/* [**M III** (T.III T.V.49.)] "bedenlerimiz**in** ve ruhlarımız**ın** üstünde ve **altında**, ışıkta ve karanlıkta..."

*virutak ilig beg basa basa şakılarag utmak adak **asra** kılmak savlarag sözlemişiŋe altu katunlar yirinçülüg bolup tod tolı savın utruntılar…* [**Maitr.** (5. E, (?)=Nr. 93)] "Hükümdar Virudhaka çok sonra Şakyaları yenmek, ayak **altına** almak (gibi) sözler sarfettiğinden dolayı altı kralice kötü olup fena sözlerle birbirlerine karşı geldiler."

1.2.4. *berü*

Hem zaman hem de mekân zarfı olarak kullanılmıştır, açıkça 'bu tarafa, bu tarafta' anlamındadır. Bu kelimenin fonetikleri belirsizdir. İlk sesli harf söz konusu olduğunda, Eski Türkçe kökenli sözcüklerin hecelemeleri /é/ 'yi /e/ 'den daha fazla gösterir ve daha sonra /é/ ile tek tük yazımlar var, ancak /é/ için bulgular kesin değildir (EDPT: 355). Müstesna olarak kanıtlanmamış gibi görünen tek durum formu *bo* direktifidir. Bu bir tesadüf olmayabilir: *berü* 'beri' *half-suppletive* 'yarı-değişik biçim' eksik direktif olabilir. Bu kelime Türkmen 'de (Halaç 'da olmasa da) uzun bir vokale sahiptir, bu da kökün direktif sonekiyle daralmasını ifade eder. Berü 'nün +gArU direktifi sonekiyle yapılan bir daralmadan gelebileceği fikri Bang tarafından zaten ifade edilmiştir (AGOT: 200). İlk Türk vesikalarından son devir Türk şivelerine kadar intikal etmiş olup, *bana doğru, ileri, öne, ön* anlamlarında kullanılan bir mekân zarfıdır. *Berü* sözü zaman ve mekân tesiriyle bazı fonetik değişmeler de göstermiştir. Orhun âbidelerinde *berü* (normal şekli) kullanılmıştır. Uygur metinlerinde *berü* yanında *baru* şeklinin mevcudiyeti görülür. DLT 'de bu söz *berü* olarak kaydedilmiştir (Duran, 1972: 29-30). Sözcük bir mekân zarfı olarak runik yazıtlarda geçmemekle birlikte taradığımız Uygur metinlerinden sadece Maitrisimit 'te tesadüf etmiş bulunmaktayız.

*tıŋridem küzin **berü** kayıp balık uluşug burkan şazının kop adada kuyu küzedü tutmakı bolzun* [**Maitr.** (1. E,3=Nr.37)] "**Buraya** ilahi gözle dönebilir, şehri, ülkeyi ve Budaların disiplinini tüm tehlikelerden koruyabilirler.

*isig özümtin adrılmış osuglug antada adrılıp **berü** keltim* [**Maitr.** (146. XIV, 11=Nr. 1c)] “Kendimi hayatımdan ayırmışım gibi kendimi oradan ayırdım ve **buraya** geldim.”

*ötrü ayakka tegimlig bodiswt sansarnıŋ **berü** ewrilmekin ukup naru tewrilmekin emgeksiz uçuz ukar* [**Maitr.** (153. XV (?), 10 (?)=Nr. 110a)] “o zaman saygıdeğer Bodhisattva, Samsara'nın **beriye** dönüşünü anlayıp ileri dönüşünü kolayca anlar”

ol berü kelimsindi **[DLT 395**] “o bize doğru gelir göründü”

*asıg kolsa barça özüŋ yassızın **berü** kel tapug kıl köŋül bir ısın* [**KB 106**] “Zarar görmeden, kendine hep fayda sağlamak dilersen, **beri** gel, hizmet et, gönül ver, ısın”

1.2.5. *buçgak*

köşe. bıç- fiilinden türemiş bir isimdir. Kelimenin tam anlamıyla ‘kesilen bir şey’, ‘parça’ ve benzerleri. Uygurcadaki *buçgaksız* çok erken tarihte dudak asimilasyonu ile *buçgak* ‘dan gelir (EDPT: 294). Sözcük runik metinlerde hiç geçmemekle birlikte Uygur metinlerinde ise sadece bir kere tesadüf edilmiştir. DLT ‘de de geçen sözcük KB ‘de bulunmamaktadır.

*uluşı balıkı buluŋsuz **buçgak**sız kamag turkaru bodistwlarnıŋ altı paramit yorıgınta katıglangaylar* [**SY 427**] “Ülkeniz ve şehriniz ‘kenarları ve **köşe**leri olmadan' olacaktır. Ülkenizdeki herkes Buda adaylarının altı katlı yolunda çaba sarf edecekler.”

buçgak [**DLT 234**] “dünyanın köşesi (dört köşesinden biri)”

buçgak [**DLT 234**] “köşe vb.”

1.2.6. *buluŋ*

‘köşe, kenar’; ve sadece erken zamanlarda, ‘bir anayön, dünyanın bir tarafı’ (EDPT: 343). Sözcük runik yazıtlarda ve Uygur metinlerinde aynı şekilde geçmektedir. DLT ‘de ‘köşe’ anlamında verilmiştir. KB ‘de ise sözcüğe rastlanmamıştır.

*tört **buluŋ**[23] kop yagı ermiş* [**KT D2**] "Dört **taraf** hep düşmanmış."

*tört **buluŋ**dakı bodunug baz kıltım* [**BK K10**] "Dört **taraf**taki halkı tâbi ettim."

*bödke özüm olorup bunça agır törög tört **buluŋ**daki yaratdım* [**BK D2]** "Bu zamanda kendim tahta oturup bunca önemli yasayı, dört **taraf**taki (halkı) düzene soktum,"

*eçümüz apamız yamı kagan tört **buluŋ**ug étmiş* [**O D1**] "atalarımız, dedelerimiz Yamı Kağan dört bir **taraf**ı düzenlemiş,"

*öŋre kün tugsıkdakı bodun késre ay tugsıkdakı bodun tört **buluŋ**dakı bodun <i>ş küç birür* [**Ta B3-4**] "Doğuda güneşin doğduğu yerdeki boylar, batıda ayın doğduğu yerdeki boylar, dört **bucak**taki boylar hizmetimdedir."

*beş t(e)ŋrig boşugalı y(a)rukug k(a)rag adırgalı tegre tolı tegzinür tört **buluŋ**ug yarutır* [**Hu 46-50**] "Beş tanrıyı serbest bırakmak, ışığı ve karanlığı (birbirinden) ayırmak için etrafında döner, dört bir **yanı** aydınlatır."

*ol edgü kü at tört **buluŋ**da yadıltı* [**KP 18**] "O iyi ün (ve) ad dört bir **yana** yayıldı."

*tonınıŋ **buluŋ**ın yıgalı sakıntım tepretgeli umadım* [**Maitr.** (128. IV, 5=Nr. 22)] "Elbisesinin **kenar**ını toplamak istedim ancak hareket ettiremedim."

*tört **buluŋ**tın adruk körtle sarwaglar bolur* [**Maitr.** (31. V, 12=Nr. 109)] "Dört **cihet**te müstesna ve güzel kuleler vardır."

*inçip toga teklüg kişi osuglug bu togmak ölmek ulug adadın uzgu kurtulgu **buluŋ** yıŋak arıtı ukmazlar* [**Maitr.** (43. XV (?), ?=Nr. 63)] "Fakat kör bir insan gibi bu doğum ölüm (adlı) büyük tehlikeden kurtulacak hiçbir **köşe** bucak bilemezler."

*edgü kılınçlıg üçün alkugun yawlaksızın tört **buluŋ**ug keze yarutı tınlıgarıg igidür asıg tusu kılur* [**SY 244**] "iyi davrandıkları için, tamamen hasta değiller ve sırayla dört **köşe**yi aydınlatıyorlar varlıklara önem veriyorlar ve onlara fayda sağlıyorlar."

[23] **tört buluŋ** dört ana yön.

buluŋ [**DLT 606**] "köşe"

1.2.7. *InArU / naru*

Inaru[24] ve *inerü* sözlerinin ilk örneğine Uygur metinlerinde tesadüf ediyoruz. Bunlar *ileri, öte* anlamlarında kullanılan bir mekân zarfıdır. Bazı fonetik değişmeler göstermekle beraber (ki bu değişmeler ınaru >naru >inarı, inerü >nerü >neri tarzındadır.) bugün de birçok Türk şivelerinde kullanılmaktadır (Duran, 1956: 33). *Inaru, kerü* 'geri' ya da *berü* 'beri', *ınaru berü* 'ileri geri' ifadesindeki gibi zıttıdır (AGOT: 206). Sözcüğün kökü durum formlarında, *ınça* 'böylece', *ıntın* 'o taraf', *inçıp 'da* 'bu nedenle' ve belki de 3. kişi iyelik ekinin kısa alamorfunda yaşar. ŞU K10 'daki *ıngaru*, *ınaru* 'nun daha eski bir varyantı ve bu zamir açık bir şekilde direktiftir (AGOT: 332). Sontakı ve zarf olarak kullanılan sözcük hem zamansal hem de lokal anlama sahiptir. Bu bölümde zarf olarak lokal anlamdaki örnekleri göstereceğiz. Bu sözcüğe Karahanlı metinlerinde kısalmış olarak *naru* şeklinde rastalamaktayız.

*ol er i[şiki?]n açmış..takıgu kuşlara[g]?..**[in]erü(?)** öntürmiş meŋin aşın [birg]eli* [**M I** (T.II D.177.)] "o adam kapıyı açtı ve tavukları, kuşları tahıl yemini vermek için **aşağıya?** çıkardı."

*ötrü ayakka tegimlig bodiswt sansarnıŋ berü ewrilmekin ukup **naru** tewrilmekin emgeksiz uçuz ukar* [**Maitr.** (153. XV (?), 10 (?)=Nr.110a)] "o zaman saygıdeğer Bodhisattva, Samsara'nın beriye dönüşünü anlayıp **ileri** dönüşünü kolayca anlar"

*okır emdi altmış maŋar kel tiyü busug bolmasa bardım emdi **naru*** [**KB 366**] "Şimdi altmış "Bana gel" diye çağırıyor; ecel pususuna düşmezsem, şimdi de **oraya** gideceğim."

1.2.8. *iç (+rA, +gArU, +DXn)*

İç sözü gerek tarihî devirlerde gerek bugünkü şivelerde çok kullanılmış bir mekân zarfıdır. Mücerret halde ve bazen cihetle ilgili eklerle genişletilmiş bir halde kullanılabilir (Duran, 1956: 94). Taramış olduğumuz metinler dahilinde sözcük runik yazıtlar, Uygur ve Karahanlı metinlerinin tamamında mevcuttur.

[24] The EDPT, *aŋaru* (*ol* 'un 'o' direktifi) ve *ıŋaru* 'yu karıştırır ve ikisine ait örnekleri ilkinin altında listeler (AGOT:206)

***iç**in taşın adınçıg bediz urturtum* [**KT G12**] "**İç**ini dışını muhteşem (şekilde) süslettim."

*öŋdüni kañuy künüy bz<…> **iç** <ı>lagım ötüken yiri ongı tar[kan] süy yag<ı> bodunka [kaga]ngı bérigerü uçı altun yış kédin uçı kögmen <i>ligerü uçı költ[i]?* [**Ta B5**] "Doğusu Hanuy (ve) Hünüy ırmakları <…> **iç** otlağım Ötüken, kuzeyi Ongı Tarkan Süy, düşman halkın kağanı(nınki) güney ucu Altay Dağları, batı ucu Kögmen, doğu ucu Költi(?)'dir."

*iki y(a)ruk ordo **iç**re olorugma t(e)ŋri[lerke, kam(a)g] burkanlarn(ı)ŋ, [arıg nomnuŋ,] y(a)ruknuŋ, tözi yıltızı ternegüsi t(e)ŋri yeriŋerü barsar* [**Hu 40-45**] "İki aydınlık saray **iç**inde oturan tanrılara; bütün peygamberlerin, temiz öğretinin, iyi amelli ruhların, (yeryüzündeki) aydınlığın kaynağı, toplandığı yer olan gökyüzüne doğru vardığında"

*[iki] y(a)ruk ordo **iç**[re] olorugma t(e)ŋrile[rke] neçe yaz(ı)nt(ı)m(ı)z erse[r]* [**Hu 52-55**] "İki aydınlık saray **iç**inde oturan tanrılara karşı ne kadar günah işlediysek;"

***iç**gerü kirip ölüg birle* [**M I** (TM. T.II D.176)] "**iç**eri girip ölüsü ile.."

*bular iki y(i)girmi ödler köŋül **iç**re yadılur yaraşur* [**M III** (T.M. 423b.)] "Bunlar on iki saat kalp **iç**inde yayılır ve gelişir."

*anı yoguru usar siz **iç**gerü balıkka kirgey siz* [**KP 107**] "Onu (da) geçebilirseniz **iç**eri şehre gireceksiniz."

*amarıları uzun tuuları kentü saçlarınta kömülüp **iç**tin sıŋar kurt kawşayu yıdıyu sasıyu kelirler* [**Maitr.** (74. XXIII, 9=Nr. 28)] "Bazıları hep kendi saçları arasına gömülüp **iç**lerinde kurtlar kaynaştığı halde pis kokular neşrederek gelirler."

*kün teŋri ay teŋri iki yaruk ordular **iç**inteki teŋriler yarukıŋa arka birip, yana yekniŋ içkekniŋ kararıg işine kirmişke sanur* [**SY 272-273**] "Güneş ve ay tanrının parlayan iki sarayı **iç**indeki tanrıların ışığına sırt çevirenler, tekrar şeytanların karanlık işlerini yapmış olanlar arasında sayılır."

iç [**DLT 30**] "her şeyin içi"

iç *ilde kötürgil budun küçlerin taşırtın arıtgıl karakçı barın* [**KB 5547**] "memleket **içinde** halka zulmedenleri yok et, dış eyaletlerde de bir tane yol kesen haydut bırakma."

*bolur karşı **iç**re agıçı işi özin ked küdezgü bu yaŋlıg kişi* [**KB 2791**] "Hazinedarın işi saray **içinde** olur; hükümdarın yakınında çalışanlar kendilerine çok dikkat etmelidir."

1.2.9. *il (+gArU)*

Türkçenin her devir ve sahasında sık sık kullanılmış olan *ilgerü* sözü *ileri, ön* anlamlarındadır (Duran, 1956: 12). Sözcüğün coğrafi olarak *doğu* anlamına geldiğini ve bu anlamla runik yazıtlarda kullanıldığını daha önce bahsetmiştik (Bkz. Coğrafi Yön İfadeleri). Uygur Türkçesinde esas anlamı *ileri, ön* olarak kullanılmış olsa da sadece bir yerde geçmektedir. Karahanlı metinlerinde ise sözcüğe rastlamamaktayız.

*yme yokaru kodı **ilgerü** kirü atı iştilmiş* [**M I** (T.II D.171.)] "ve yukarı ve aşağı, **önünde** ve arkasında, adı duyulur."

1.2.10. *kıdıg*

kıd- 'dan türetilmiş isim; esasen bir şeyin 'kenarı', bazı kullanımlarda 'deniz kıyısı', (bir ülkenin) sınırı, (bir bardağın) kenarı, vb. (EDPT: 598). Sözcük ilk kez Uygur Türkçesi metinlerinde karşımıza çıkmakla beraber Karahanlı Türkçesinde de varlığını sürdürmüş ve bazı fonetik değişmelerle birlikte günümüze kadar gelmiştir.

*tigin tegürü **kıdıg**ıntakı **kıdıg**ıntakı ...* [**KP 194**] "Şehzade 'yi götürüp **kıyı**sındaki…"

*kımawanti tagnın yıŋakınta bagirati atlg ügüz **kıdıg**ınta kapilwastu atlg küsençik körkle balık bar* [**Maitr.** (13. I, 17=Nr. 27)] "Himalaya dağı cihetinde Bhagiratha adlı ırmağın **kıyı**sında, Kapilavastu adlı şirin ve güzel bir şehir vardır."

*.../p sıŋar… .../ urup ince tip yrlıkadı tŋrim sen taluy ügüz **kıdıg**ıŋa yir suw uluş balıklarıg nomça törüçe ötleyü erigleyü tutgıl* [**Maitr.** (47. XVI (?), ?=Nr. 285)]

"… yönünde … vurup şöyle söyleyip bahşetti: 'Siz yeryüzüne, ülkelere ve şehirlere, öğretiye göre onları ekleyerek okyanusun **sınır**larına hükmedin!"

*///.../ kündem an//.../ ulug yul **kıdıg**ınta tört mkaraç*[25] *...///lerke tört kirtü nom nomladım ...* [**Maitr.** (191.=Nr. 457)] "… güneşli ... büyük dere **kıyı**sında dört büyük kral … dört gerçek öğretiyi vaaz ettim…"

kıdıg [**DLT 188**] "deniz, nehir, vadi gibi şeylerin kıyısı; her şeyin kenarı."

Arık kıdıgı [**DLT 188**] "nehir kıyısı."

Ayak kıdıgı [**DLT 188**] "kadehin kenarı."

Yar kıdıgı [**DLT 188**] "uçurumun kenarı."

1.2.11. *kidin*

Tarihî devirlerde büyük bir yer işgal eden kidin sözü fonetik değişmelere uğramakla beraber bugün de bazı şivelerde kullanılan *art, arka, son, garp* anlamlarında olan bir mekân zarfıdır (Duran, 1956: 82). Sözcüğün Köktürk ve Uygur Türkçesi metinlerindeki anlamı daha ziyade *batı* ve *kuzey* şeklindedir. *Geride*, *arkada* anlamları Karahanlı Türkçesi metinlerinden itibaren karşımıza çıkar.

er kidin kaldı [**DLT 276**] "adam geride kaldı"

*yime keçti kaç gün bu sözke adın sakında ilig baktı öŋdün **kidin*** [**KB 4933**] "Bu konuşmadan sonra yine birkaç gün geçti; hükümdar iyice baktı, bu işin ilerisini ve **geri**sini düşündü."

---

[25] *tört mharaçlar* < skr. *caturmaharaja*, 'dört hükümdar'. Dört cihetin koruyucusu olup her birinin ayrı rengi vardır:
Doğu: Dhrtarastra: Beyaz
Güney: Virudhaka: Mavi
Batı: Virupaksa: Kırmızı
Kuzey: Dhanada veya Vaişravana: Sarı

Maitrisimit 'te bunlar başka adlar ile zikredilmişlerdir: Ezrua. Hormuzta, Vişnu. Mheşvri. Ancak bunların yukarıdaki listeden hangilerine tekabül ettiği anlaşılamamaktadır (Tekin, 1976: 284).

1.2.12. *kirü*

Sözcüğün runik yazıtlarda coğrafi olarak *batı* anlamında kullanıldığını daha önce bahsetmiştik (Bkz. Coğrafi Yön İfadeleri). Tıpkı bir önceki kelime *ilgerü* gibi *kérü* de Uygur metinlerinde sadece bir kere geçmektedir. Buradaki anlamı "geriye, arkada" şeklindedir. Sözcük DLT ve KB 'de de geçmektedir.

*yme yokaru kodı ilgerü **kirü** atı iştilmiş* [**M I** (T.II D.171.)] "ve yukarı ve aşağı, önünde ve **arkasında**, adı duyulur.

*Balıkmış bar erse sen emlet körü bulun bomış erse yulup ol **kirü*** [**KB 2402**] "Yaralanan varsa, sen bakıp tedavi ettir; esir düşen varsa kurtar, **geri** al."

kirü kaydı [**DLT 553**] "dönüp arkaya baktı."

1.2.13. *koy / kuy*

"alt, dip". Sözcük bu manasıyla Karahanlı Türkçesi metinlerinden itibaren karşımıza çıkmaktadır. Sözcüğün koy/kuy okunması araştırmacılar arasında ikilem oluşturmaktadır. Clauson (EDPT: 674) da sözcüğü *'kuy'* olarak okumuş ve anlam olarak "temelde 'tenha bir yer' anlamında kuzey doğu dillerinde hayatta kaldığını" belirtir. Ayrıca Karahanlı Türkçesinde "bir vadinin dibi" anlamında kullanıldığını ifade eder.

*negü asgı ahır kara yir **koy**ı anıŋ tüşneki ol yağız yir oyı* [**KB 3570**] "Ne fayda, sonunda onun da gireceği yer bu kara toprağın **altı** bu yağız yerin çukurudur."

*kalı togsa yigrek aŋa yir **koy**ı evi bolsa koşnı ölügler toyı* [**KB 4512**] "Eğer dünyaya gelirse, onun yerinin toprağın **alt**ı veya evinin mezara komşu olması daha hayırlıdır."

kuy [**DLT 505**] "vadinin dibi"

*atsa okın kezgerip kim tur anı yıgdaçı tagıg atıp ugrasa özi **kuyı** yırtılur* [**DLT 488**] "O, okunu gezleyip atarsa ve onunla bir dağı hedef alırsa o vadinin ortasıyla **dibi** parçalanır."

1.2.14. *oŋ (+gArU, +DXn)*

Oŋ sözünün teşekkülü hakkında daha önce değinmiştik (bkz. Coğrafi Yön İfadeleri). İlk defa Uygur Türkçesinde karşımıza çıkan sözcük bu dönem Türkçesi ve sonrasında Karahanlı Türkçesi döneminde esas anlamı olan '*sağ, sağ taraf*' anlamlarında kullanılmıştır.

*bişinç **oŋ**ınta t(e)ŋri yiri-ŋerü kapagın açdı* [**M I** (T.II D.173b)] "Beşinci olarak **sağ**ındaki cennetin gökyüzüne açılan kapısını açtı."

*ötrü olurmış orunıntın örü turup, **oŋ** egnin tonın birtin açınıp tizin çökidip iligin kawşurup teŋri teŋrisi burkanka ince tip ötüg ötünti* [**SY 011-012**] "ve koltuğundan kalkıp, **sağ** omzunun elbisesini açıp, dizini büküp, ellerini bir araya getirdi ve tanrılar tanrısı Buddha'ya aşağıdaki soruyu sordu:"

***oŋ**tun kılınçı yime kirtü titir* [**SY 33**] "**Sağ**daki eylemleri de doğrudur."

*kök kalıkda br askug köligelig kuşatr **oŋ**aru tegzinü //...* [**Maitr.** (44. XV, 10=Nr. 130b)] "Gökte çardak (=bra askug) gölgelik ve şemsiyeyi **sağ**ından döndürüp.."

oŋ elig [**DLT 32**] "Çigil lehçesinde sağ el"

*bu edgü **oŋ** ol kör isizlik bu sol soluŋdın tamu ornı uştmah **oŋ** ol* [**KB 917**] "iyilik **sağ** ve kötülük soldur; senin solunda cehennem vardır, cennet ise **sağ**dadır."

*bakar soldın **oŋ**dın hem öŋdün kidin kamug iş yaragın bilir hem ödin* [**KB 1857**] "İşlere **sağ**dan ve soldan, önden ve arkadan bakar; hal çaresini ve zamanını bilir."

1.2.15. *öŋ (+rA)*

Aslen öŋ "ön" sözcüğünün +re 'li yönelme durumu olan ve Orhon Türkçesi'nde öŋre "ileride, doğuda" biçiminde tespit edilen bu sözcük, Uygurcada "önce, -den önce" anlamında bir sontakı olarak çıkma durumundaki sözcüklerle birlikte kullanılmıştır (Li, 2004: 363). Sözcüğün coğrafi anlamından bir önceki bölümde bahsetmiştik. Uygur Türkçesinde *öŋ* sözü çok çeşitli anlamlara (*ilk, renk, çöl)* sahiptir. Bu dönemde sözcüğün 'yön' anlamından ziyade ağırlıklı olarak 'zaman'

anlamı taşıması nedeniyle verebileceğimiz örnek sayısı kısıtlıdır. Bu anlamıyla runik yazıtlarda sadece Tonyukuk yazıtında, Uygur metinlerinden Manichaica 'da Karahanlı metinlerinden DLT ve KB 'de rastlamaktayız.

öŋ*reki er yugurça ıdıp ıwırbaş aşdımız yuwulu intimiz* [**T1 K1-2**] "**Ön**deki askerler güç bela ilerliyorken Ivırbaş 'ı aştık, yuvarlanarak indik."

ol yidi-ler ölürdi-ler et'öz[i]n tamu ***öŋ****üniŋe tüşti* [**M I** (T.I a)] "Onlar yediler ve öldürdüler (ama) vücutları cehennemin **ön**üne düştü."

ol minde ***öŋ****dün bardı* [**DLT 32**] "O benim **önümden** gitti"

melikniŋ ***öŋ****inde okımış munı bu tavgaç kara buğra hanlar hanı* [**KB B60**] "Okumuş bunu **huzurunda** meliğin hanlar hanı Tavgaç Kara Buğra Han 'ın."

1.2.16. *örü*

ör- fiilinin zarfı, normalde 'yukarı' anlamına gelen bir zarf olarak (hatta KB 'de karşılaştırma formu *örürek* mevcuttur), özellikle *örü: tur-,* düzgün bir şekilde 'ayağa kalkmak' ifadesinde, fakat bazen de 'dik durmak' anlamlarında kullanılır (EDPT: 199). Sözcük Budist Uygur Türkçesinde kullanılmaya başlanmış ve sonraki dönemlerde hayatta kalabilmiştir.

munta togup başsz kögüzlerinte yüzlüg meŋizlig bolup örtde yalınta yörgenip kolların ***örü*** *kötürüp ulıyu sıgtayu mini tapa keltiler* [**Maitr.** (75. XXIII, 10=Nr. 107)] Burada doğup başsız göğüslerinde yüzleri olduğu halde alevler içine sarılıp kollarını **yukarı** kaldırıp inleyerek, ağlayarak bana doğru geldiler

ötrü olurmış orunıntın ***örü*** *turup, oŋ egnin tonın birtin açınıp tizin çökidip iligin kawşurup teŋri teŋrisi burkanka ınçe tip ötüg ötünti* [**SY 011**] "ve koltuğundan **yukarı** kalkıp, sağ omzunun elbisesini açıp, dizini büküp, ellerini bir araya getirdi ve tanrılar tanrısı Buddha'ya aşağıdaki soruyu sordu:"

ay kopup ewlenüp ak bulıt ***örlenüp*** *bir bir üze üglünüp saçlup suwı aŋraşur* [**DLT**] "Ay çıkıp etrafını hâleler sardığı zaman yağmur bulutu **yükselir** ve yeryüzüne su saçıncaya kadar toplanır. Akar ve şarıl şarıl ses çıkarır. Onlar, ayın etrafında hâle oluştuğu zaman yağmur yağacak diye düşünüp uğurlu sayarlar."

*yitiken kötürdi yana baş **örü** töŋitti yana yıldrık adgır naru* [**KB 6220**] "Yedi-Kardeşler başını **yukarı** kaldırdı; Yıldırık yıldızı Aygır burcuna doğru eğildi."

1.2.17. *sag*

Eski Türkçede sağ tarafı ifade etmek için kullanılan *oŋ* kelimesinin dengi olarak ilk defa DLT 'de karşımıza çıkmaktadır. Kaşgarlı, sözcüğün Oğuzca olduğunu belirtmektedir.

sag elig [**DLT 49**] "sağ el." Hepsi oğuzca. Türkler bu kelimeleri bilmez.

1.2.18. *sol (+DXn)*

Kelimenin teşekkülü üzerine daha önce değinmiştik (bkz. Coğrafi Yön İfadeleri). İlk defa Uygur Türkçesinde sadece bir yerde karşılaştığımız *sol* anlamındaki sözcük varlığını Karahanlı Türkçesinde devam ettirmiş ve günümüze kadar gelmiştir.

*köni kirtü erip, köŋül kılınçı egri ermeser, etüz kılınçı köni kirtü erser, **sol**tun kılınçı köni titir* [**SY 32**] "Eğer doğruysa ve düşüncesinin eylemleri çarpık değilse (yanlış) ve vücudunun eylemleri doğruysa, **sol**daki eylemleri doğru olacaktır."

*oŋ elgin kılıç tutsa ursa salıp **sol** elgi bile neŋ üleşe alıp* [**KB 2069**] "Sağ elinle kılıç sallayıp vururken, **sol** elinle mal dağıt."

*bakar **sol**dın oŋdın hem öŋdün kidin kamug iş yaragın bilir hem ödin* [**KB 1857**] "İşlere sağdan ve **sol**dan, önden ve arkadan bakar; hal çaresini ve zamanını bilir."

sol elig [**DLT 49**] "sol el"

1.2.19. *taş (+rA, +D(X)n, +gArU, +D(X)rtI)*

"dış" sözü gerek tarihî devirlerde ve gerek bugünkü şivelerde çok kullanılmış olan bir mekân zarfıdır. İlk Türk vesikalarından beri mücerret olarak kullanıldığı gibi bazen -ra, -garu, -tın, -tırtı gibi cihetle (yönle) ilgili ekler de almıştır (buradaki directive eklerine *Biçimbirimsel Yön İfadeleri* bölümünde değineceğiz). Taştın <taş-t-ı-n "dışarı, dışarıda" sözü Uygur metinlerinde çok kullanılmıştır. DLT 'de de birkaç örneğine tesadüf ediyoruz. Bu söz *taş* mekân zarfının instrumental halidir. Aradaki -t-

sesi tufeylidir. *Taş* sözü, fonetik bakımından Kaşgarî devri (11.yüzyıl) hatta daha sonraki devirlere kadar hiçbir değişikliğe uğramamıştır (Duran, 1956: 98-99). Duran 'ın bu görüşüne katılmadığımızı ve bu ekin *yönsel biçimlendirici* olduğunu daha önce de belirtmiştik (bkz. 13.dipnot).

*için **taş**ın adınçıg bediz urturtum* [**KT G12**] "İçini, **dış**ını muhteşem (şekilde) süslettim."

*içre aşsız **taş**ra*[26] *tonsuz yawız yawlak bodunta üze olortum* [**BK D21**] "Karnı aç, **sırt**ı açıkta olan, kötü durumda (ve) perişan olan bir halka kağan oldum."

*antag terkin butarlayu üze biçe yırtıp **taş**garu kemişti* [**M I** (TM. T.II D.176)] "O kadar çabuk parçalayarak üzerini (kıyafetini) keserek yırtıp **dışarı** fırlattı."

*////yme köŋül içreki //////n **taş**tırtı b(e)lgürtiler* [**M III** (T.M. 423b.)] "… ve kalptekiler ... onları **dışarı** çıkardılar ve görünür kıldılar."

***taş**garu ilinçüke atlanturdı erti* [**KP 1**] "(Şehzade 'yi) **dışarıda** gezmek için ata bindirmişlerdi."

*balık **taş**tın tarıgçılarag körür erti* [**KP 2**] "Şehrin **dışında** çiftçileri seyrediyordu."

*antran tegzinip supuşpit yimişliknıŋ **taş**dınkı kapagıŋa yakın barır* [**Maitr.** (161. XVI, 12=Nr. 14)] "oradan dönerek, Supuspita bahçesinin en **dış** kapısına yaklaşır."

*takı yme altı azunlarnıŋ uçı töpüsi nirwannıŋ **taş** kapagı osuglug pawakr tŋri yirinte tuşduŋuzlar* [**Maitr.** (164. XVIII, ?=Nr. 41)] "ve ayrıca altı varoluşun ucu ve tepesi Nirvana'nın **dış** kapısı gibi Bhavagra tanrılar ülkesine geldiniz."

*ol kim yok kurug titir, **taş**tınkı törü yime oluk erür* [**SY 185**] "ve boş ve önemsiz olarak adlandırılan şey, aynı zamanda bir **dış** düşüncedir."

[26] Yazıtlarda eş yazılılık ve eşseslilikten kaynaklanan iki ayrı *taş* sözcüğünden biri "dış", diğeri de "taş" temel anlamlarıyla belgelenir. Her iki söz de temel anlamları dışında, üst anlam kazanmıştır. Bu örnekteki *taşra* sözcüğündeki *taş,* temel anlamı olan "dış" ile açıklanamaz. *iç* sözcüğünün ise modern Türk lehçelerinde "karın; mide, kursak" anlamına geldiğini bilmekteyiz (krş. Tat. *éç*, Başk. *és*, Kzk. *iş*, Kırg. *iç* vd.). Dolayısıyla *içre aşsız* ibaresine dayanarak eski Türk yazıtlarında, bu sözcüğün ikinci bir anlamının daha olduğunu söyleyebiliriz. Aynı yargıya *taşra tonsuz* için de ulaşılabilir ve *taş* sözcüğüne "dış" temel anlamının haricinde "insan bedeninin dış yüzü, ten, sırt" gibi anlamlar yükleyebiliriz (Şirin 2016: 64).

*alkugun **taş**tınkı törüg belgüg yok kurug tip biltiler* [**SY 459**] "Herkes **dışarıdaki** dharmaların emarelerinin boş ve önemsiz olduğunu biliyordu,"

*kamug edgülükke ilig boldı baş bu edgüg kodup sen özüŋ kılma **taş*** [**KB 5813**] "Bütün iyilikler hükümdar yanındadır; bütün iyiliği bırakıp da bunun **dış**ında kalma."

*beg içtin bolur körgü **taş**tın közi bagırsak kulı ol közi hem sözi* [**KB 3124**] "Bey içeridedir, onun **dışarı**daki gözü sadık kuludur; o beyin hem gözü hem de sözüdür."

*katıglan **taş**ırtı*[27] *kamug işke bak odug bol kulak köz yiti tutmas*ak [**KB 5936**] "Gayret et, **dışarı**daki her işi idare et; uyanık ol, gözünü kulağını keskin ve tetikte tut.

***taş**ırtın negü tuşsa yaŋluk yazuk munu men yügürdeçi kul men anuk* [**KB 3115**] "**Dışarı**da yanlış veya yersiz ne olursa, işte senin hizmetine koşan kulun ben varım."

***taş** ton* [**DLT 511**] "**dış** elbise."

*kişi alası içtin yılkı alası **taş**tın.* [**DLT 58**] "İnsanın alacası içindedir hayvanın alacası ise vücudunun **dış**ındadır."

1.2.20. *tegre*

Tegre sözü mazisi ilk Türk vesikalarına inen *çevre, etraf, muhit* anlamlarında kullanılan bir mekân zarfıdır. Bunun, *teg-* fiilinin faktitiv halinin gerundium şekli olması ihtimali çok kuvvetlidir. Tegre <teg-ir-e gibi (Duran, 1956: 26). Kelimenin teşekkülü hakkında Clauson, **tegir-* eyleminden türemiş bir zarf olduğu ifade eder (EDPT: 485). Hacıeminoğlu ise şu ifadelere yer verir, "Aslında bir mekân zarfı olan bu kelime Gabain 'e göre *tegür-* fiilinin zarf-fiil şeklidir. Kelimenin *tegri*, *tegrü* biçimlerinin olması zarf fiil olma ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Ancak bunu içre <iç+re, taşra <taş+ra örneğinde olduğu gibi tegre <teg+re tarzında izah etmek de imkân dahilindedir. Fakat kelimenin *tegri* şeklinin de olması zarf fiil ihtimalini

[27] *+D(X)rtI > +(X)rtI*. Erdal (AGOT: 331), KB 'deki *taşırtı* ve *taşırtın* sözcüklerini üç /t/ içermesinden dolayı *taştırtın* sözcüğünden sadeleştirilmiş olduğu ifade eder.

kuvvetlendirmektedir" (Hacıeminoğlu, 2015: 96). Sonuç olarak sözcüğün *teg-* ya da *tegir-* 'den geldiği konusu müphem olsa da sonda bulunan /e/ vokalinin zarf-fiil olduğu konusunda fikir birliği vardır. Erdal (2004: 333) ise bu sözcüğün teşekkülü için "*tegre* 'etraf', Gabain 1974 §286 'da *teg-ür-* 'iletmek' fiilinin zarf şeklinden geldiğini düşünür. Bu gövdenin vokal zarf-fiil eki /A/ değil /U/ 'dur ve ikisinin anlamları birbirinden çok uzaktır. The EDPT *tegirmi* 'daire' ve *tegirmen* 'değirmen' için de bir temel oluşturmuş olması gereken diğer fiil **tegir* 'in varlığını kabul etmekte muhtemelen haklıdır" açıklamasını yapar. Hem sontakı hem de zarf olarak kullanılmıştır. Sözcük runik yazıtlar, Uygur ve Karahanlı metinlerinde aynı biçimde yazılmış herhangi bir değişikliğe uğramamıştır.

beş t(e)ŋrig boşugalı y(a)rukug k(a)rag adırgalı ***tegre*** *tolı tegzinür tört buluŋug yarutır* [**Hu 46-50**] "Beş tanrıyı serbest bırakmak, ışığı ve karanlığı (birbirinden) ayırmak için **etrafında** döner, dört bir yanı aydınlatır."

yırıg taŋlayu isirgeyü ıglayu ***tegre*** *tolı tururlar erti* [**KP 187**] "(Şehzade 'nin söylediği) şarkıya hayran olup (ona) acıyarak ağlar halde (Şehzade 'nin) **çevresine** doluşuyorlardı."

ançulayu yme ***tegreki*** *sekiz tümen tört ming uluşlar balıklar tuu türlüg çugka yalınka tükelig bolurlar* [**Maitr.** (139. V, 13=Nr. 26)] "Böylece **çevredeki** 84 bin ülke ve her türlü ihtişam ve ışıltıya sahip şehirler de eksiksiz olurlar."

takı yme bir bere ulug sansız tümen sögütler kelir ***tegreki*** *büri butıkı alku toyın şmnanç başlıglar* [**Maitr.** (113.=Nr. 96)] Ayrıca **etrafındaki** tomurcukları ve dalları keşiş başlı ve rahibe başlı bir mil büyüklüğünde çok sayıda ağaç vardır.

işiglerin örtlenmiş temirlik kızartmış .../ların bir ikintişke yüzre kulgakra sançışu tamu erkligleri ***tegre*** *tolı yorıp örtlüg bı bıçgun öz konukın sançar* [**Maitr.** (68. XXII, 1=Nr. 17)] "Hararetle yanmış demirli, kızarmış … biri diğerine yüzüne ve kulaklarına doğru vuruşarak cehennem zebânîlerinin **etrafında** dolaşıp alevli bıçaklarla kendi *yakınındaki komşusunu vurur."

kudug tegresi [**DLT 212**] "kuyunun vb. şeylerin etrafı."

1.2.21. *tetrü*

Caferoğlu (2015: 235), sözcüğün anlamını "aksine, tersine" olarak verir. Clauson (EDPT: 459) ise "muhtemelen tet- fiilinin ettirgen formu olan *tetür- fiilinin zarf fiilidir. Sadece bazılarının çıkartılabileceği oldukça geniş bir anlam aralığı ile sıfat ve zarf olarak kullanılmıştır. Kelime birkaç kez açıkça *tertrü* şeklinde yazılmıştır." Sözcüğü Uygur metinlerinde yönsel anlamından daha ziyade "yanlış, sahte" anlamlarında görmekteyiz bu bakımdan burada sadece Karahanlı metinlerindeki örneklere yer vereceğiz.

*kalı **tetrü** yitse burunduk vezir kamug tetrü boldı özüm ayguçı* [**KB 5337**] "Eğer vezir yuları **ters** tarafa çekerse, her şey ters olur, bu benim kanaatimdir."

tetrü [**DLT 212**] "her şeyin ters olanı"

1.2.22. *töpö / töpü*

'üst', daha özel bir ifadeyle, doğal bir özellik (dağ, vb.) veya bir insanın başı; dolayısıyla 'tepe' (EDPT: 436). Sözcük runik yazıtlarda, KT ve BK yazıtlarında bir defa geçmektedir. Uygur metinlerinde sıkça kullanılan bir isimdir ve Karahanlı metinlerinde de varlığını sürdürmektedir.

*türük bodun yok bolmazun téyin bodun bolçun téyin kaŋım éltériş kaganıg ögüm elbilge katunug teŋri **töpö**sinte tutup yügerü kötürmiş erinç* [**KT D11**] "Türk halkı yok olmasın diye halk olsun diye babam Elteriş Kağan 'ı, annem Elbilge Hatun 'u (ebedî) gök, **tepe**lerinden? Tutup (göğe) yükseltmiş elbette."

*otka örtenke **töb'ü**n tüsüŋür* [**M I** (T.II D.173a)] "Ateşe ve alevlere **tepe**sinden düşebilir…"

*ol ödün azıŋ k(e)ntü özün **töpö**den adakn(a)ng tıraŋak uçıŋa* [**M I** (T.II D.173d)] "O zaman günahların kendi vücudunun **tepe**sinden ayağının tırnak ucuna…"

***töpö**sin toŋtaru tıkar tiyür* [**M II** (T.II D.178.)] "**kafa**sını içeri iter, der."

*sışların bulupan **töpü**sinte taşıkıpan* [**M III** (T.M. 512)] "Şişleri bulur ve **kafa**sından dışarı çıkarır."

kaltı bir ödün mkamotgalyin arkant anasın kutgargalı sansz tümen sumır taglar ***töpü****si üze irkleyü motgalayın arkantnıŋ küü kelig erdemi üze meriçi kançanapati uluşka barı yrlıkap* [**Maitr.** (4. E, (?)=Nr. 2d)] "Vaktiyle veli Mahamaudgalyayana, anasını kurtamak için sayısız dağların **tepe**sine çıkarak velî Maudgalyayana 'nın meşhur zuhur kabiliyeti ile barbar yani hudut boyu ülkesi Kançanapati adlı bir memlekete haşmetle varıp;"

...//y tŋriler ordusın körü sumır tag ***töpü****siŋe agtınıp üç kırk tŋriler ordusınta kezigçe bizni birle meŋi meŋileŋler* [**Maitr.** (141. IX, 1=Nr. 192)] "Tanrıların Sarayını görerek ... Sümeru dağının **tepe**sine yükselip tanrıların Otuz Üç saraylarında gezerek bizimle birlikte tadını çıkarın!"

tag ***töpü****sinte mrkt erdni öŋlüg yılınçka yumşak erdnilerig tüşep urmış teg öleŋ çimgenler erür* [**Maitr.** (55. XVIII, Ende, 1=18, 52, 519)] "Dağ **tepe**lerinde yeşil, zümrüt renkli hazineler yayılmış ve serilmiş gibi yeşil çimler var."

adruk adruk küü kelig erdem kılıp…pançanin ku/…tag ***töpü****sinte turup alkudın iştürü altunlug köwrügler // osuglug yaŋkulug ünin kamag çambidwip uluştakı tınlıgların ünteyü ınçe tip saw sözleyür* [**Maitr.** (81. XXV, 3=Nr. 19)] "Türlü büyülü eylemi gerçekleştirir, ... Pança-jnanika ... dağın **tepe**sinde durur ..., ve Jambudvipa imparatorluğu boyunca yaşayan varlıkları sesli, altın davul benzeri, yankılanan bir sesle çağırarak şu sözleri söyler:"

ögrünçlüg sewinçlig bolup, teŋri burkan yarlıgın ***töpü****rä tuta teginip, kentü kentü ergisiŋerü yadıltılar* [**SY 464**] "Neşeli ve sevinçli olup, ilahi Buda'nın öğretilerini **tepe** noktasına yerleştirdiler ve kendi evlerine doğru dağıldılar."

udıp bardı azrak odundı yana ***töpü****din savılmış bakırsukuna* [**KB 4888**] "Biraz uykuya daldı, tekrar uyandı; Merih yıldızı **tepe**den kenara kaymıştı."

tag töpüsi [**DLT 540**] "dağın tepesi"

1.2.23. *tüp*

Köken itibari ile 'bir ağacın veya bitkinin kökü'; buradan mecazen (bir yapının) temeli; dip (ör, denizin); soy veya köken (ör, bir insanın) (EDPT: 434). Sözcüğe runik

metinlerde rastlanmazken Uygur metinlerinden itibaren Karahanlı Türkçesi ve sonraki dönemlerde bazı fonetik değişmelerle birlikte günümüze ulaşmıştır.

*tŋri tŋrisi burkan burkan kutın bulu yrlıkadı yiti ... bodi sögüt **tüp**inte ... meŋi meŋiledi* [**Maitr.** (16. II, ?=Nr. 146b)] "Tanrılar tanrısı Burkan, Burkanlığı haşmetle buldu. Yedi (gün sonra?) Bodhi ağacı **alt**ında erdi (=mengi mengiledi)."

*... mişlikte brkmawati katun /y//... **tüp**inte çeçeklik ... üze yarım p/..../ oluru kaçıkları alku süzülmiş erür* [**Maitr.** (119. II, 18=Nr. 1a)] "... bir keşiş olduğunda ... Brahmavati hatun ... **etek**lerinde (altında)... çiçeklerle ... üzerinden ... yarısına kadar kalan tüm pasajlar temizlenir."

*ol süzük köŋül küçinte sekiz tümen tört miŋ tuu **tüp**üntin yruk yaltrık önür* [**Maitr.** (33. X, 2=Nr. 64)] "Bu temiz gönül sayesinde 84000 saçının **dibinden** bir parıltı (çıkar)."

bu uk kutlug yirde udumbr atlg sögüt erdi kim ol sögüt **tüp**inte … [**Maitr.** (39. XIV (?), 10=Nr. 139)] "*Bu mübarek yerde Udumbara adlı bir ağaç vardı. O ağacın **dibinde** ..."*

*Eşiç ayur **tüpüm** altun, kamıç ayur men kanda men* [**DLT 38**] "Tencere **dibinin** altın olduğunu iddia eder, kepçe de ben neredeyim der"

*Kişi köŋli **tüpsüz** teŋiz teg turur bilig yinçü sanı **tüpinde** yatur* [**KB 211**] "Kişinin gönlü **dipsiz** bir deniz gibidir; bilgi onun **dibinde** yatan inciye benzer."

1.2.24. *tuş*

Tuş sözü *karşı, ön, yan* manalarında olup bazen bir son çekim edatı bazen de mekân zarfı olarak kullanılır (Duran, 1956: 76). Clauson, "temel olarak 'eşit, denk', dolayısıyla '-e karşı, karşı karşıya' anlamlarında çoğu Türk yazı dilinde kullanılır" olarak açıklar (EDPT: 558). Aydın ise "iki ırmağın birleşme yerinde oluşan geniş ve derin havuz?" şeklinde ifade eder (Aydın, 2018: 185). Sözcük runik yazıtlarda sadece bir kere geçmektedir. Uygur metinlerinde sözcük yön bildiren anlamda değil *karşılaşma, buluşma* anlamlarında kullanılmamıştır. DLT 'de bulunan sözcük KB 'de bulunmamaktadır.

*ertiş ügüzüg arkar başı **tuşı** anta er kamış altın [ya]nta s<…>p keçdim* [**ŞU G1**] "İrtiş Irmağı 'nda Arkar başının **karşısında** orada, Er-Kamış altında (sal ile) geçtim."

ewim tuşı [**DLT 497**] "evimin karşısı"

1.2.25. *uç*

'sınır, son, uç', öncelikle fiziksel anlamda, bazı metaforik uzantılarla, ör. 'sınır' (bir ülkenin) (EDPT: 17). Sözcük runik yazıtlarda, Uygur metinleri ve Karahanlı metinlerinde geçmektedir.

*bizinte iki **uçı** sıŋarça artuk erti* [**T2 B5**] "(Onların) iki **kanadı** bizim yarımızdan fazlaydı."

*kagan atıg katun atıg atanıp ötüken kédin **uç**ınta tez başınta örgin [anta étitdim çıt] anta yaratıtdım* [**Ta B1**] "Kağan adını hatun adını alıp Ötüken 'in batı **ucu**nda, Tes (Irmağı 'nın) kaynağında kağanlık otağını (orada kurdurdum, karargah çitlerini) orada vurdurdum."

*yaylagım ötüken kuzı kédin **uçı** tez başı* [**Ta B5**] "Yaylam Ötüken 'in kuzey (bölümlerinin) batı **ucu**, Tes (Irmağı) kaynağı(ndadır)."

*ol ödün azıŋ k(e)ntü özün töpöden adakn(a)ŋ tıraŋak **uçıŋa*** [**M I** (T.II D.173d)] "O zaman günahların kendi vücudunun tepesinden ayağının tırnak **ucu**na…"

*takı yme altı azunlarnıŋ **uçı** töpüsi nirwannıŋ taş kapagı osuglug pawakr tŋri yirinte tuşduŋuzlar* [**Maitr.** (164. XVIII, ?=Nr. 41)] "ve ayrıca altı varoluşun **ucu** ve tepesi Nirvana'nın dış kapısı gibi Bhavagra tanrılar ülkesine geldiniz."

*takı yme ince sakınç sakınur alku sansar içinte erŋek **uç**ın sançguçı yir orun yok* [**Maitr.** (149. XV (?), ?=Nr. 50)] "ve şöyle düşünür: Bütün Samsarada parmak **ucu**yla ezilebilecek kadar küçük olsa yer yoktur,"

*butak **uçı*** [**DLT 34**] "Dalın **ucu**"

*bilig bir teŋiz ol **uçı** yok tüpi neçe suw kötürgey semürgük sora* [**KB 6609**] "Bilgi bir denizdir, onun **ucu** bucağı yoktur; serçe emse emse bundan ağzına ne kadar su alabilir."

1.2.26. *utru*

Utru sözü '*karşı, karşıdaki, -ye doğru'* anlamlarında Türkçenin gerek tarihî devirlerinde ve gerek bugünkü şivelerinin bir kısmında kullanılan bir son çekim edatı ve bir mekân zarfıdır. Bunu *utur*- şeklindeki bir fiilin gerundium hali diye göstermek mümkündür (Duran, 1956: 32). Sözcük runik yazıtlar, Uygur metinleri ve Karahanlı metinlerinde *utru* şeklinde geçmektedir fakat Eski Türkçe metinlerde edat anlamı çok daha yoğundur.

*yılan yarpuzdın kaçar kanca barsa yarpuz **utru** kelür.* **[DLT 461**] "Yılan devamlı firavun faresinden kaçar; nereye yönelirse **karşısına** firavun faresi çıkar."

*kirip turdı ay toldı **utru** örü ilig imledi kelgil oldur berü* [**KB 621**] "Ay-Toldı girip **karşısında** ayakta durdu; hükümdar gel, buraya otur diye işaret etti."

1.2.27. *üs (+DXn, +DXrtI)*

Üs sözü, ilk örneğine Uygur metinlerinde tesadüf edilen bir mekân zarfıdır. Mücerret olarak kullanılışı sadece bugün, Sibirya şiveleriyle Kıpçak şivelerinde görülür. Fakat ekseriya cihetle ilgili bazı eklerle genişletilerek *üst* "üst", *üstün* "üstün", *üstürti*[28] "üst, üstte" olarak kullanılmıştır. (Duran, 1956: 92). Sözcük Karahanlı Türkçesinde varlığını devam ettirmiş ayrıca bu dönemde edat görevi de üstlenmiştir.

*muntada öŋi kim şuruti öd ketegi şaz/… alkıngınça tınlglar tamularta ulatı edgü kılınçta… lar erser… **üstün** tŋri altın yalŋuk ///… uk edgü kılınç kaz/… alku asag tusu kılmaklag alpın erdemin ukmış krgek* [**Maitr.** (5. E, (?)=Nr. 93)] "Buradan işitilmiş devre kadar … tüm canlılar tükenene kadar cehennem yaratıkları ve geri kalanı … böylece iyi amel … ise, **yukarıda** ilahlar, aşağıda insanlar … herkesi faydalı hale getirme cesaretini ve erdemini anlamanız gerekir."

[28] **+dXrtI:** Bir grup mekân zarfı formu için eski, kullanılmayan bir durum +dXr sonekine +tI ögesinin eklenmesi. EDPT 'de birkaç kez *üstürti kodı* 'yukarıdan aşağıya' ifadesinde belgelendi ve Maitrisimit 'te de onaylandı; TT V A 55 ve 95 'te *içtirti* 'içten, için için' ve ZiemeAra 77 ve M III nr.8 IV r12 'de zıttı *taştırtı* 'dışarıdan'; TT I 122 'deki pasajda *kedirti* 'arkadan' ve zıttı *öŋdürti* 'önden' ve *kedirti* 'Maitr 67rII 'de bulunur (AGOT: 203). Ayrıca bu ek eklendiği isme ablatif anlamı kazandırır.

mn toyınlar alku bag çug tügün bukagudın ***üstün*** *tŋri yirinteki altın yalŋuk etözinteki bag bukagularag bıçmış kasmış erür men* [**Maitr.** (116. I (?), 2 (?)=Nr.12)] "Ben, (siz) keşişler, tüm bağ, düğüm, kösteklerden **yukarıda** gökyüzündeki aşağıda insan vücudundaki bağ ve köstekleri kestim."

bu buyan edgü kılınç küçinte ***üstünki*** *ezrua kormuzta tört mkaraç tŋriler* [**Maitr.** (118. I, 20, Ende=Nr. 102 524)] "Bu değerli iyi davranışın gücü sayesinde **yukarıdaki** Brahma ve Indra, dört büyük kral-tanrılar…"

*…****üstürti*** *kodı yirke inerler aŋ meŋigizlerke … küsüş turgurdumuz* [**Maitr.** (141. IX, 1=Nr. 192)] "…**yukarıdan** aşağı yere inerler en sevinçlilerinize … arzuyu uyandırdık."

üstürti *örtlüg yalınlıg bı bıçgu etözleri üze yagar erser* [**Maitr.** (75. XXIII, 10=Nr. 107)] "**Yukarıdan** alevli bıçaklar vücutları üzerine yağanlar ise…"

altunlug tirgüklerniŋ ***üstünki*** *altınkı itigleri alku kümüşlüg bolurlar* [**Maitr.** (138. V, ?=Nr. 3c)] "Altın sütunların **üstündeki** ve altındaki süslemeleri gümüşten yapılmıştır."

bu yirtinçüde ***üstün*** *teŋri yaruk titir, altın yagız yir kararıg titir* [**SY 318**] "bu dünyada yukarıdaki gökyüzü aydınlıktır, aşağıdaki yağız yer karanlıktır."

bularda eŋ ***üstün*** *sekentir yorır iki yıl sekiz ay bir ewde kalır* [**KB 131**] "Bunlardan en **üst**te Sekentir [Satürn] dolaşır; bir burçta iki yıl sekiz ay kalır."

1.2.28. *üsk*

Sözcüğün asıl biçiminin *üsük* olduğunu belirten Li şu ifadelere yer verir: "Altun Yaruk, 314/7 ve 355/15-16'da *üsüklerinte* biçimi geçmektedir. Böylece, *üsük* sözcüğüne ünlü eklenince vurgusuz orta hece ünlüsünün düşmesiyle üsk biçiminin ortaya çıktığı anlaşılmaktadır (Li, 2004: 763-764). Yalnız Uygur metinlerinde görebildiğimiz *ön, huzur, nezd* anlamlarında kullanılan bir mekân zarfıdır. Bu zarfın mücerret hali hiç kullanılmamış daima *üskinte* şekli ile görülmüştür (Duran, 1956: 75). Taramış olduğumuz Uygur metinleri içerisinde sadece *Maitrisimit Nom Bitig* adlı

metinde tesadüf edilmiştir. Ayrıca Duran, sadece Uygur metinlerinde kullanıldığını söylemiş olsa da sözcük KB 'de de geçmektedir.

takı yme altunlug kuregarlar ***üskinte***[29] *altun yapragaglag altun çeçeklig altun yimişlig kümüşlüg kuregarlar* ***üskinte*** *altunlug tal sögütler bolur* [**Maitr.** (138. V, ?=Nr. 3c)] "ayrıca altın kule tapınaklarının **önünde** altın yapraklı, altın çiçekli ve altın meyveli, gümüş kule tapınakları **önünde** de altın palmiye ağaçları (=tala) vardır."

bu saw sözleyür erken .../.../ ara nirdani bramn elgin yukaru öntürüp ayayu agrlayu ... me ***üskinte*** [**Maitr.** (117 (+10). I(?), ?=Nr.49, 151)] "bu sözleri söylerken, Brahman Nirdhana ellerini yukarı kaldırdı ve hayranlık duyup övdü ... **önünde**"

yakın tegdi erse anıŋ ***üskiŋe*** *tüşüp bardı akru yorıp kapgıŋa* [**KB 4971**] "Onun **bulunduğu yere** yaklaşınca atından indi, yavaşça yürüyüp kapısına vardı."

1.2.29. *üze*

Kelime, eski Türkçe metinlerde hem zarf hem de son çekim edatı olarak kullanılmıştır. Biz bu bölümde sadece mekân zarfı olarak kullanılan *üze* hakkında bahsedeceğiz. Aslında bir zarftır, 'yukarıda, yüksekte', ayrıca eksiz bir son çekim edatı olarak kullanılır veya bazen isimlerin lokatifi ve zamirlerin genitifi ile 'yukarıda, üzerine, üst' anlamındadır. Uygurcada oldukça farklı anlamlar geliştirmiş, bazı durumlarda pratik bir şekilde instrumental ekinin yerine kullanılmıştır (EDPT: 280). Sözcüğün teşekkülü hakkında Tekin, "Eski Türkçe üze zarfı, Klasik Moğolcadaki pek çok benzerleri gibi, *üz ismine arkaik datif-lokatif eki -a/-e 'nin getirilmesi ile türemiştir: üz-e "üstte, yukarıda" ifadelerine yer verir (2013a: 170). Bu görüşe katılmayan Erdal ise "Directive-Locative +rA, kökte bir /r/ ye sahipken +yA 'ya çevrildi: beriye, yırya, kurıya <*berira, *yırra, *kurıra". *Üze* "yukarı", bu yolla şekillenmiş olabilir, eski Türkçe kaynaklardan biri /z/, İlk-Türkçe *ry 'dir; temelde Çuvaşça *vir* "üst" hayatta kalabildi. Bazılarının düşündüğü gibi +yA varyantı datif ekiyle bağlantılı olamaz, ikisinin de farklı anlamları ve şekilleri olduğundan ve çünkü

[29] Uygur (ve Orta Türkçe) *üsk* 'ön' 'de ilk unsur bir sonant 'sesli harf' değildir, ancak bu kelime her zaman iyelik eki ile kullanılır, yani /sk/ asla fonetik olarak son konumda görünmez. Geç metinlerde, *üskint*ä genellikle *üksintä* 'yi vermek için metatez geçirir (AGOT: 109).

+kA, +yA gibi aynı fonetik ortamda sıkça görülür. +yA 'nın fonksiyonları ve anlamları ve directive-locative birlikte mükemmel bir şekilde uyumludur." şeklinde açıklar (AGOT: 179). Sözcük mekân zarfı olarak runik yazıtlarda ve Uygur metinlerinde kullanılmıştır.

üze *kök teŋri asra yagız yér kılıntokda ikin ara kişi oglı kılınmış* [**KT D1**] "**Yukarıda** mavi gök, aşağıda yağız yer yaratıldığında ikisinin arasında insanoğlu yaratılmış."

üze *türük teŋrisi türük ıdok yéri suwı ança étmiş* [**KT D10**] "**Yukarıda** Türk (ebedî) göğü (ve) kutsal yer su (ruhları) öylece örgütlenmiş."

üze *teŋri basmasar asra yér telinmeser türük bodun éliŋin töröŋün kim artatı udaçı erti* [**BK D18]** "**Üstte** gök çökmezse aşağıda yer delinmezse Türk halkı! Yurdunu ve yasalarını kim bozabilirdi?"

türk bodun yitmezün téyin yuluk ermezün téyin ***üze*** *teŋri tér ermiş* [**O D3**] "Türk halkı yitip gitmesin diye yok olmasın diye, **yukarıda** (ebedî) gök şöyle dermiş:"

atımın ***üze*** *kök teŋri asra yagız yér yana…* [**Ta D4**] "Adımı **yukarıda** mavi gök, aşağıda yağız yer yine…"

üze *on kat kök asra sekiz kat yer beş t(e)ŋri üçün turur* [**Hu 80-82**] "**Yukarıda** on kat gök, aşağıda sekiz kat yer beş tanrı için vardır."

antag terkin butarlayu ***üze*** *bıça yırtıp taşgaru kemişti* [**M I** (TM. T.II D.176)] "O kadar çabuk parçalayarak **üzerini** (kıyafetini) keserek yırtıp dışarı fırlattı."

öze*ki yaruk teŋriler yarlıkıŋa kodı inerler* [**SY 252**] "**Yukarıdaki** aydınlık tanrıların emrinde aşağı inerler."

1.2.30. *yan*

Yan sözü gerek tarihî devirlerde ve gerek bugünkü şivelerde çok kullanılan bir mekân zarfıdır (Duran, 1956: 101). Sözcük runik yazıtlar ile DLT 'de ise *yaŋa* ve *yaŋak* şeklinde KB 'de ise *yan* şeklinde geçmektedir. Taranan Uygur metinlerinde bu sözcüğe rastlanmamıştır.

*on tünke **yantakı** tug ewirü bardımız* [**T1 K2**] "**Yan taraftaki** engeli on gece (boyunca ilerleyerek) aşıp gittik."

*yana bagdaş ilme **yan**ın yatmagıl ünün katgura sen katıg külmegil* [**KB 4114**] "Bir de bağdaş kurma, **yan** yatma; yüksek sesle kahkaha atma"

yaŋa [**DLT 605**] "ırmağın kenarı ve her nehrin kıyısı." Oğuzca.

1.2.31. *yokaru*

Türkçenin tarihî devrilerinde ve bugünkü şivelerinde çok kullanılmış olan *yokgaru* ve bunun fonetik değişmeler gösteren şekilleri (ki bunları yokgaru yokkaru >yokaru >yokarı >yukarı şeklinde gösterilebilir) bir mekân zarfı olup *üst*, *üste*, *yukarı* anlamlarındadır. DLT 'deki *yokyer* "yokuş yer" sözünü nazarı itibare alarak bunun normal şeklinin *yokgaru* olduğunu söyleyebiliriz. *Yokaru* sözünün ilk örneğini Orhun âbidelerinde buluyoruz. Fakat burada *yokaru* sözünün yanında bir de *yügerü* sözü mevcuttur (Duran, 1956: 10). *içgerü* 'iç', *taşgaru* 'dış', *İlgerü* 'ileri' veya 'ileri doğru', *oŋaru* 'sağa', *yokaru* 'yukarı', *birgerü* 'bir yere' gibi direktifler donuklaşmıştır ve muhtemelen her türlü Uygur metni, Maniheist ve diğerlerinde birkaçı görülür (AGOT: 270). Sözcük runik yazıtlarda, Uygur metinlerinde ve Karahanlı metinlerinde hiçbir fonetik değişikliğe uğramamıştır. DLT 'de *yokaru* yanında *yokar* sözü de mevcuttur.

***yokaru** at yete yadagın ıgaç tutunı agturtum* [**T1 K1**] "**Yukarı** (çıkarken) atları yedeğe alıp ağaçlara tutunarak çıkardım."

*yme hroştag p(a)dwahtag t(e)ŋri korm(u)zta t(e)ŋriden t(a)mudan **yokaru** agdukta* [**M I** (T.II D.173b)] "Chroštag ve Padwachtag tanrı Chormuzta tanrıdan ve cehennemden (**yukarı**) yükseldiğinde,"

*korm(u)zta t(e)ŋrig t(a)mudan **yoqaru** agturtı önt(ürt)i* [**M I** (T.II D.173b)] "(Çünkü) Tanrı Chormuzta cehennemden (**yukarı**) yükselip dışarı çıkardı"

*yme **yokaru** kodı ilgerü kirü atı iştilmiş* [**M I** (T.II D.171.)] "ve **yukarı** ve aşağı, önünde ve arkasında, adı duyulur.

*ötrü tigin başın töŋitip ıglayu yirde yat[ı]p **yok[k]aru** turgalı aş aşlagalı unamadı* [**KP 63**] "Bunun üzerine Şehzade başını eğip, ağlar halde yerde yatarak (ne bir daha) **ayağa** kalkmaya (ne de) yemek yemeye razı oldu."

*ötrü edgü ögli tigin **yokaru** turdı* [**KP 154**] "Sonra iyi niyetli Şehzade **ayağa** kalktı."

*tŋri tŋrisi burkannıŋ edgü atın küsin işidip alku etözinteki tuu tüpleri barça **yokaru** turdı* [**Maitr.** (13. I, 17=Nr. 27)] "Tanrılar Tanrısı Burkan 'ın bu türlü iyi adını, şöhretini işitince bütün vücudundaki kılların uçları hep **yukarı** dikildi."

*ol tınlıg bu yirtinçüde tegzinür, azu **yokaru** teŋriler yirinte meŋi meŋileyür, azu kodı üç yawlak yolka kirür* [**SY 197**] "Bu varlıklar yeryüzünde dönüyor ya da **yukarıda** tanrıların parlayan ülkesinde neşe duyuyorlar ya da aşağıdaki üç kötü yolu yürüyorlar"

***yokaru** uçup bu özüm teŋdüki yaşıl kökke örlep teŋip siŋdüki* [**KB 6064**] "Benim **yukarı** çıkıp kaybolmam, mavi göğe çıkıp boşluğa karışmam,"

*er **yokaru** turdı* [**DLT 366**] "birisi onu ayağa (**yukarı**) kaldırdı"

1.2.32. *yöre*

Yöre sözü *etraf, muhit* anlamlarında olup gerek Osmanlıcada ve gerek bugünkü Oğuz şivelerinde kullanılan bir mekân zarfıdır. *Yöre* 'nin ilk örneğini DLT 'de görüyoruz (Duran, 1956: 28). Sözcük KB 'de bulunmamaktadır.

yöre [**DLT 454**] "Her şeyin etrafı ve kenarı. Oğuzca"

1.2.33. *yügerü*

**yükgerü* 'den bozma olduğuna şüphe yoktur: **yük* 'ün direktif şeklidir; en uygun tanım 'yukarı' (EDPT: 915). Sözcük Runik yazıtlar ve Uygur metinlerinde gözükmektedir. Fakat Uygur metinlerinde sözcük yön anlamını kaybetmiştir. Bu sözcük yapılan anlamlandırmalara baktığımızda Caferoğlu, "hazır, mevcut, hâlen, şimdiki" anlamlarını vermiş (2015: 306), Tekin ise "şu anda" tanımını yapmıştır (1980: 142). Ayrıca Uygur metinlerinde bu sözcüğün tuhaf anlamları olduğunu Clauson da sözlüğünde belirtmiştir.

*<...> begim tégin **yügerü** teŋri bolça <...>* [**KT GB**] "<…> beyim, prens(im) **yukarıda** (ebedî) gök oldukça <…>"

*olortokuma ölteçiçe sakınıgma türük begler bod[un ö]girip sewinip to toŋıtmış közi **yügerü** körti* [**BK D2**] "Tahta oturduğumda ölecekmiş (yok olacakmış) gibi düşünen Türk beyleri (ve) halkı kıvanıp sevinip yere bakan gözlerini **yukarı** kaldırdı."

*türük bodun yok bolmazun téyin bodun bolçun téyin kaŋım éltériş kaganıg ögüm elbilge katunug teŋri töpösinte tutup **yügerü** kötürti erinç* [**BK D10**] "Türk halkı yok olmasın diye halk olsun diye babam Elteriş Kağan 'ı annem Elbilge Hatun 'u (ebedi) gök, tepelerinden tutup (göğe) **yükseltmiş** elbette."

2. Biçimbirimsel Yön İfadeleri

Türkçede eklerin oluşumu ve fonksiyon değişmeleri lehçe ve şivelere göre farklılık göstermektedir. Bazı eklerin Türkçenin bilinmeyen devirlerinde mevcut olduğu, bazı eklerin ise sonraki devirlerde ortaya çıktığı bilinmektedir. Ancak bu ortaya çıkış, ekin yoktan var olması şeklinde değil de mevcut şekil ve fonksiyon değişikliğine uğraması tarzında olmaktadır. Buna göre:

a. Bazı ekler zaman içinde mevcut fonksiyonları yanında yeni fonksiyon kazanırlar, mesela bazı isim-fiil eklerinin şekil ve zaman eki hâlini alması gibi.

b. Bazı ekler ses değişikliği yanında fonksiyon değişikliğine de uğrarlar, mesela *-gay / -gey* gelecek zaman ekinin *-a / -e* istek eki hâline gelmesi gibi.

c. Bazı ayrı ayrı ses ve fonksiyon yapısına sahip iki ek birleşerek yeni bir yapı ve fonksiyonda, yeni bir ek halini alırlar. Meselâ *-ma / -me* fiilden isim yapma eki ile *-lıg / -lig* isimden isim yapma ekinin birleşerek *-malı / -meli* gereklilik halini alması gibi (Eraslan, 1999: 381).

Biçimbirimsel yön ifadeleri başlığı altında Eski Türkçe metinlerde kullanılan semantik durum kategorisinde bulunan lokal ekleri inceleyeceğiz. Bu bölümde inceleyeceğimiz ekler sırasıyla, lokatif, ablatif, direktif, allatif-datif 'tir.

2.2.1. Eski Türkçede Lokatif Kullanımı

Lokal ekler içerisinde konum bildiren lokatif, figür-zemin arasındaki statik ilişkiyi dilbilimsel olarak belirtmekle mükelleftir. Eski Türkçe lokatif eki +dA 'dır. Bu ek dışında bu fonksiyonda çok seyrek olarak kullanılan farklı ekler de mevcuttur.

Mevzu bahis olan eklerden biri datif-lokatif eki +kA ‘dır diğeri ise yönsel biçimlendirici eki +dXn sonekidir.

Bir lokal sonek *-ta, -te, -da, -de* bütün Türk dillerinde ortaktır. Moğolca lokal sonek -t^4 resmen Türkçedeki karşılığı ile aynıdır fakat burada lokatif-datif ‘tir. Modern lehçelerin çoğunda lokatif, fakat Eski ve Orta Türkçede bir ablatif fonksiyonuna da sahiptir. Türkçe -t^4 ‘nin birleşik bir sonek olduğunu düşünüyorum, t + a/e. Burada söylenecek olan şey, bir *-t* lokal sonekinin Ortak Türkçe isimlerde *-t* ‘nin artık aktif olmadığı *üst* ‘üst kısım’, *art* ‘geri, arkadaki kısım’ gibi örneklerde fosilleşmiş biçimde hayatta kalmasıdır (Sinor, 1988: 716-717).

Erdal (2004: 371-372), Eski Türkçe lokatif özelliklerini şu şekilde verir:

> Lokatif, yerleşimi belirtir. Durumları da ifade edebilir. Eylemin etki alanını ifade eder. Kap, kutu vb. olarak işlev gören araçlar da lokatif durumunda bulunur. Lokatifin zamansal kullanımı görünürde çok yaygın değildir (zaten konumuz olmadığından var olan örnekleri vermeyeceğiz). Olayın sonucu bir durum ise lokatif, hedefi işaretlemek için hareket fiilleri ile de kullanılır. Bazı örneklerde lokatif, bir grubun üyeliğinin göstergesidir. Nispeten erken metinlerde, runik olanlar da dahil, lokatif, konuma ek olarak çıkma, ayrılma anlamına da sahiptir (bkz. Eski Türkçede Senkretizm). Elatifler[30], ilkine lokatif durum formunu ekleyerek, sıfatları tekrar edebilir. Sözdizimsel olarak ilişkili isimler uygulamada genellikle lokatifte belirir. Bu sadece lokal ve zamansal olanlar için değil aynı zamanda soyut anlamı olanlar için de geçerlidir. Erdal ‘ın burada verdiği lokatif özelliklerinin tamamı yönsel için olmadığı hepsine değinmeyeceğiz.
>
> Orhon Yazıtlarındaki iki *alveolar* ‘diş yuvasıl’ kümesinin dağılımı, T.Tekin 1968: 133 ‘de belgelenmiştir. d^1 ve d^2 ‘nin burada görülen geçmiş zamandan daha genel olduğu ortaya çıkmaktadır: Burada t^1 ve t^2 sadece gövde /l, n, r/ ile sona erdiğinde, genellikle ise diğer ünsüzler gibi /d/ ile yazılır. Ayrıca ŞU G6 ‘da /t^2/ ile *köl+te* ‘gölde’ buluruz. Kural ayrıca *bunta, anta* ve *bizinte* olarak yazılan pronominal formlar için de geçerlidir. r^2(I)$g^2y^2r^2t^2$A (KT G13-iki kez-) *erig yerte* olarak anlaşılırsa bir istisnadır; *yer* ‘in diğer bazı örnekleri, lokatif sonekinde /d/ alır. Küli Çor ‘daki k2çn2d2A başka bir istisna olabilir veya bu yer adı /n/ harfinden sonra vokal olabilir. IrqB 49 ‘da iki kez *ölümtä oz-* ve IrqB 42 ‘deki *ayakımta idişimte* de bu kurala aykırıdır. Maniheist kaynaklarda (Zieme 1969: 112-114 ‘te belgelendiği gibi); *çaydanta, elte, kanta, oronta, yolta, azunta, kөŋülte, tultonta* ve sıklıkla iyelik eki *+(s)In+* ve zamirlerde, yani /l, n/ ‘den sonra T ile yazım buluruz. Bir yandan M III 81v1 ‘deki *yerinde* ve diğer tarafta TT II, 2 10 ‘daki (Orhon Türkçesinde olduğu gibi) *yerte* buradaki istisnalardır. Geç bir metin olan PothiBook ‘ta kural gözlenmez; Brahmi kaynaklarında da herhangi bir kural yoktur.

[30] Elative: Çıkma durumu, ablative için kullanılan diğer terim.

Karahanlıcada ise ses asimilasyonu buluruz, yani sessiz ünsüzlerden sonra +tA ve diğerlerinde +dA; ama bkz. DLT 'de *ış+da* örneği de vardır (AGOT: 173-174).

Eski Türkçe metinlerde lokal ekler içerisinde en çok kullanılan durum lokatiftir. Aşağıdaki örneklerde lokatif durumunda kullanılan bütün soneklere ait örnekler verilmiştir.

*teŋriteg teŋri**de** bolmış türük bilge kagan* [**KT G1**] "(Ben) Tengriteg Tengri**de**[31] Bolmış Türk Bilge Kağan('ım).[32]"

*ança érig yér**te** erser ança erig yér**te** beŋgü taş tokıtdım bitidim* [**KT G13**] "Böylesi ulaşılabilir yer**de** ebedî taş kazıttım, yazdırdım."

*balık**da**kı taşıkmış tag**da**kı énmiş térilip yétmiş er bolmış* [**KT D12**] "Kent**te**kiler dağa çıkmış (isyan etmiş), dağ**da**kiler inmiş, toplanıp yetmiş kişi olmuşlar.

*türgeş kagan süsi bulçu**da** otça borça kelti süŋüşdümüz* [**KT D37**] "Türgeş kağanının ordusu Bulçu '**da** ateş gibi kor gibi (üzerimize) geldi. Savaştık.

*üçünç çuş başın**ta** süŋüşdüm* [**BK D30**] "Üçüncü olarak Çuş Başı 'n**da** savaştım."

*töŋer tag**da** tegip tokıdım üç tümen sü ölürtüm* [**BK G8**] "Töngker Dağı 'n**da** saldırıp otuz bin askerini öldürdüm.

*ı**da** taş**da** kalmışı kuwranıp yéti yüz er boltı* [**T1 B4**] "Yazı**da** yaban**da** kalanlar toplanıp yedi yüz (kişi) oldular."

*sawı antag yarış yazı**da** on tümen sü tirilti tér* [**T2 B1**] "Haberi şöyledir: "Yarış Ovası 'n**da** yüz bin (kişilik) ordu toplandı" der.

*an**ta** ayguçısı yeme ben ök ertim* [**T2 G5-6] "**Ora**da** danışmanı da bizzat bendim."

[31] BK ve KT yazıtlarında geçen *teŋriteg teŋride bolmış türük bilge kagan* (KT G1; BK K1) ve *teŋriteg teŋri yaratmış türk bilge kagan* (BK D1) gibi ibarelerdeki *teŋri* sözcüğünün kullanımı oldukça ilginçtir. Türk kağanının tanımlandığı bu ifadelerde *teŋri* sözcüğü "gök, sema" ve "semavî" anlamı ile, bir taraftan da Türk kağanının yüceliğini ifade etmek üzere kullanılmıştır (Özönder, 1996). Dolayısıyla buradaki *teŋride* ifadesini 'gökte' olarak çevrilmesi daha uygun olacaktır.

[32] [Ben] Tengri gibi gök**te** doğmuş Türk Bilge Kağan (Berta, 2010: 190)

*şad atıg an**ta** birmiş boltokda tokuz oguz tg yagı ermiş bedük ermiş* [**O D6**] "Şad ünvanını ora**da** verdiğinde Dokuz Oğuz (ve) tg(?) düşman imiş, zorlu imiş.

*keçen**de** tümen süke sünüşdi* [**KÇ B10**] "Keçen '**de** on bin (kişilik) orduyla savaştı."

*<…> ewdi bersil kadır kasar anta barmış ol bodunum keŋeres**de*** [**Tes K4**] "<…> Evdi, Bersil, Kadır, (Akatzir(ler)?) (ve) Kasar(lar) o anda ulaşmış, bu boylarım Kengeres '**te** …"

*ötüken ili tegres ili ikin ara orkon ügüz**de**<…>[yét]miş yıl olormış* [**Ta D3-D4**] "Ötüken yurdu (ile) Tegres yurdu, (bu) ikisinin arasında Orhon Irmağı 'n**da** <…> yetmiş yıl hüküm sürmüşler."

*ulu yılıka ötüken ortosın**ta** as öŋüz baş kan ıdok baş kédinin**te** yayladım* [**Ta B2**] "Ejderha yılında (752) Ötüken 'in ortasın**da**, As Öngüz Baş (ile) Kan Iduk Baş (dağlarının) batısın**da** yayladım."

*türük éli**ŋe** altı otuz yaşıma ıdok o/u..g <…> birti* [**ŞU K4**] "Kök Türk yurdun**da** yirmi altı yaşımda kutsal <…> -verdi."

*seleŋe**ke**[33] sıka sançdım* [**ŞU D4**] "Selenge '**de** sıkıştırıp mızrakladım."

*ol ay béş yigirmike keyre başı üç birkü**de** tatar birle katı tokıdım* [**ŞU D6**] "O ayın on beşinde Keyre (Irmağı 'nın) kaynağı ile Üç Birkü '**de** Tatarlarla şiddetli bir savaşa tutuştum."

*sog[da]k tawgaçka seleŋe**de** bay balık yapıtı bértim* [**ŞU B5**] "Soğdlu(lar) (ve) Çinli(ler)e Selenge '**de** Bay balık (kentini) yaptırıverdim.

*teŋri**de** kut bulmış - ötüken éli**nde** <…> yegen? érkin?* [**HT VII2**] "Tengri**de** kut bulmuş – Ötüken yurdun**da** <…> (Ben) Yegen Erkin('im)."

*uygur yéri**nte** yaglakar kan ata kel[igme] kırkız oglı men* [**Su 1-2**] "Uygur ülkesin**de**ki Yağlakar hanını sürerek gelen Kırgız oğluyum (Kırgızlardanım?)."

[33] **Seleŋeke**: Seleŋe '**de.** +kA, +gA bulunma-yönelme eki seyrek de olsa lokatif fonksiyonunda kullanılmış ve bu durum Orhon Türkçesine has bir durum olmamıştır. Uygur metinlerinde tespit edilen örneklerde bu ekin bu dönemde de seyrek olarak lokatif işlevinde kullanılmasına imkân sağlamıştır. Dolayısıyla bu tür kullanımlar için datif-lokatif senkretizminden bahsedebiliriz.

kök teŋride kutum yuyka boltı [**KarB II 6-7-8**] "Mavi gök**te** kutum yufka oldu."

*yagız yér**de** yolım kısga boltı* [**KarB II 8-9-10**] "Yağız yer**de** (yeryüzünde) talihim kısa oldu."

*beşinç yer**de**ki bag(ı)rın yorıgma tınl(ı)gka* [**Hu 122**] "Beşincisi sürüngenlere[34]."

*yme çaydan**ta** y(i)mki baçak edgüti nomça töröçe oloru umad(ı)m(ı)z erser* [**Hu 322**] "Dahası tören yerin**de** yimki ayinlerini, orucumuzu dinî öğretiye uygun olarak yapamadıysak;"

*kop yir**de** açıg emgek körtükin* [**M I** (T.II D.173a)] "(çünkü) her yer**de** şiddetli acı çektiler"

*ne taŋ sav..ev(i)m**de** yme ök[üş ta]kıgu kuşlar bar erür* [**M I** (T.II D.177.)] "Ne tuhaf sözler (bunlar) … evim**de** de bir çok tavuk ve kuş vardır."

*trazuk 'için**te** olgurtur tiyür* [**M II** (T.II D.178.)] "Terazi için**de** oturur, der."

*tamu**da**kı yekler tutar tiyür* [**M II** (T.II D.178.)] "Cehennem**de**ki şeytanları ele geçir, der."

*antada ötrü wadziwanta tŋri on kat kök tŋri**de** öz ton türdi* [**M III** (T.II D.121.)] "Sonra tanrı Wadziwanta eteğini on kat gökyüzün**de** açtı."

*kün tŋri yarukın kögmen tag**da** tuga kelir erti* [**M III** (T.M. 423d.)] "Kögmen dağların**da**ki güneş tanrısının ihtişamıyla yükselmeye gelmişti."

*kün tŋriçe ço[mabata] y(a)rlıkamışı üçün 'iç**tin***[35] [**M III** (T.M. 417.)] "(çünkü) güneş tanrısı gibi dinlenmiş (batmış gibi), başkent**te** (içeri**de**)."

*balık <u>taş**tın**</u> tarıgçılarag körür erti* [**KP 2**] "Şehrin dışın**da** çiftçileri seyrediyordu."

*bu yirtinçü**de** kamag tınl[ı]glar üçün burkan kutın tileyü yok çıgay irinç y[a]rl[ı]g tınlıglarka as[ı]g tusu kılgalı çintamani erd[i]ni kolu buşıka keltim*

[34] Özbay, ifadeyi Türkiye Türkçesine aktarırken moda mod çeviri yerine direkt anlamı verdiğinden lokatif yok gibi gözükse de Le Coq (1941: 27) çevirisinde lokatifin varlığı gözükmektedir: "*beşincileyin yer**de**ki bağrı üstü yürüyen canlıya".*

[35] **'ičtin**: iç tarafta. Bu örnekte görülen sonek ablatif değil yönsel biçimlendirici sonekidir. Bu ekin Uygur metinlerinde gösterimsel sözcüklere gelebildiğini daha önce izah etmiştik. Bkz. 13.dipnot.

[**KP 130**] "Bu yeryüzün**de**ki bütün canlılar için Buda saadetini dileyerek yoksul, fakir, sefil (ve) zavallı canlılara fayda sağlamak amacıyla Çintamani incisini sadaka (olarak) istemeye geldim."

*kaltı bakıl kapag**da** olurur erken kan udçısı biş yüz ud süre önti* [**KP 167**] "(Şehzade) şehir kapısın**da**yken Han 'ın sığırtmacı beş yüz sığırı sürerek geçti."

*kün ortu**dın** başlanıp nirvanka barı yrlıkadı* [**Maitr.** (6. E(?), Ende=Nr. 221)] "Güney**de** hüküm sürüp Nirvana 'ya haşmetle vardı."

*amtı bu nomlug sawag kitumati uluş**ta** ukmış krgek* [**Maitr.** (53. XVIII, 1=Nr. 6)] "Şimdi bu dini hadiseyi Ketumati adlı şehir**de** tasavvur etmek lazımdır."

*tŋri yalŋuk birle katılıp kitumati kent uluş**ta** meŋi meŋilep antran altunlug kaylar**da** kümüşlüg barklar**da** wayturlug sparlag erdnilig küriger kalaklar**da** meŋi meŋileyürler* [**Maitr.** (140. VIII, Ende=Nr. 106)] "Tanrılar insanlarla karışır ve başkent Ketumati '**de** sevincin tadını çıkarır, (ayrıca) altın süslü sokaklar**da**, gümüş süslü evler**de**, lapis ve kristal taşlarla süslenmiş tapınak ve kuleler**de** zevk alır."

*/...te buşuyu yrlıkaŋ k/... anı körüp ol samantawrkaş yazı**da** yıgılmış kuwrag aŋsız korkarlar aymanurlar* [**Maitr.** (112.=Nr. 176)] "… haşmetle kurtarın … bunu görüp bu Samantavrksa ovasın**da** toplanmış olan cemaat pek korkar ve ürkerler."

*takı yme ulug bedük tamular**da**kı böler kop etözlerin sorarlar erdi* [**Maitr.** (202.=Nr. 39)] "ve ayrıca büyük, yüksek cehennemler**de**ki zehirli örümcekler tüm bedenlerini emmişlerdi."

*antag bar kim ol tınlıg ört**ke** örtänmez, suw**da** ölmez, tag**da** öŋ yir**te** kanta yorısar bars irpiz böri ulatı yawlak tınlıglar alku tezerler* [**SY 115] "**bu varlıklar ateş**te** yanmaz, su**da** ölmez (ve) dağlar**da** veya çöl**de** dolaşırlarsa, kaplanlar, vaşaklar, kurtlar ve diğer kötü varlıklar kaçarlar;"

*ol tarnı bu küçiŋe bu yirtinçü yirsuw**da**kı tınlıglarka öküş asıg tusu kıltımız* [**SY 366**] "Bu Dharani sayesinde, bu dünya**da**ki varlıklara birçok avantaj gösterdik."

2.2.2. Eski Türkçede Ablatif Kullanımı

Lokal ekler içerisinde kaynak (eylemin başlangıç noktası) bildiren ablatif, figürün zemin üzerindeki alacağı yol için çıkış noktasını dilbilgisel biçimde ifade eder.

Eski Türkçede ablatif durum eki üç farklı kullanım ile karşımıza çıkmaktadır: +dA, +dAn ve +dIn. Bu eklerin oluşumu hakkında farklı görüşler mevcuttur. Bu konu üzerine Kemal Eraslan (1999: 383-384) önemli bir çalışma yapmış ve ablatifin yapı ve teşekkülü hakkında şu görüşleri paylaşmıştır:

> Kanaatimizce +dın / +din, +tın / +tin, n ağzında (Mani sahasında) +dan / +den, +tan / +ten çıkma hâli eki, "yer" ve "cihet" bildiren isimden isim yapma eki +dın / +din, +dun / +dün eki ile +da / +de, +ta / +te bulunma hâli ekinin karışmasından oluşmuştur. Buna sebep her iki ekin temel fonksiyonlarının "yer" bildirmesidir. Görüşümüzü kuvvetlendiren hususlar şunlardır.
>
> a) Eski Türkçe 'de *+da / +de, +ta / +te* ekinin asıl fonksiyonu olan "bulunma" yanında "çıkma" fonksiyonunu da yüklenmektedir. Böylece ek, *+dın / +din, +tın / +tin, +dan / +den, +tan / +ten* ekine hem ses hem de fonksiyon olarak katılmıştır.
>
> b) n ağzında *+dan / +den, +tan / +ten* şeklinin bulunması, *ı / i* ünlüsünün *a / e* şeklinde genişlemesi değil, bulunma hâli ekinin geniş ünlüsünün varlığı ile ilgilidir.
>
> c) *+dan / +den, +tan / +ten* şeklinin Eski Türkçe yanında Kıpçak Türkçesi ile Özbek Türkçesi 'nde de görülmesi bu değişimin Eski Anadolu Türkçesi 'nde ortaya çıkmadığını göstermektedir.
>
> d) Batı Türkçesi 'nde kullanılan *+dan / +den, +tan / +ten* şekline mukabil, Doğu Türkçesi 'nde *+dın / +din, +tın / +tin* şekli yaygınlaşmıştır. Eğer Oğuz Türkçesi 'nin 10, 11 ve 12. yüzyıllarına ait metinleri elimizde bulunsaydı, *+dan / +den, +tan / +ten* şekline rastlamamız mümkün olacaktı.
>
> e) Bilindiği gibi Uygurca 'da başlıca iki ağız bulunmaktadır: */y/* ağzı ve */n/* ağzı. */y/* ağzını Budist, */n/* ağzını Mani sahası devam ettirmiştir. Oğuz grubu */n/* ağzına dayandığı için *+dan / +den, +tan / +ten* şekli yeni ortaya çıkmış bir şekil değil, Mani ağzı özelliğinin devamıdır.

Ablatif ekinin şekil özellikleri ve kullanım alanların hakkında Erdal şu açıklamayı yapmaktadır:

> Ablatif soneki Karahanlıda olduğu gibi, +dA 'nın sadece lokatif olarak kullanıldığı birçok Uygur kaynağında +dIn olarak görülür. Bugün modern Uygur hariç her yerde bulunan +dAn varyantının, klasik öncesi veya Maniheist metinlerdeki mevcudiyeti kanıtlanmıştır. DLT, hem +dIn hem de +dAn ekine sahiptir. +dAn vokali, analoji yoluyla +dA lokatif sonekinden alınmış olabilir veya tam tersi en yaygın varyant olan +dIn yuvarlaklaşmadığında benzer şekle sahip olan *orientational* 'yönsel' sonekten etkilenme yoluyla ikincil olarak ortaya çıkmış olabilir. Bunlar morfolojik varyantlar gibi görünmektedir, fakat Maniheist metinlerdeki +dAn,

kaynakların bu grubunda da bulunan vokallerin azaltılmasının bir parçası da olabilir (AGOT: 174).

Lokatif formun ablatif anlamı olduğu ilk metinlerde, ablatif formunun kendisi daha çok +dXn sonekinden sonra kullanılmış gibi görünmektedir. Budist metinler arasında TT VI 'da düzenlenen Sekiz Yükmek Yaruk 'da +dAn sonekini buluyoruz: Londra parşömeni (Laut: 1986: 87 'de belgelendiği gibi) 406-416 'da 8 kez, *kün ay tengriden* (404) ve *taloy ögüzden* (44) olarak. Maniheist metinlere benzer şekilde, TT VI 'da Londra parşömeninde +dIn örneği yoktur ve ablatif anlamı normalde +dA sonekiyle kaplıdır. Geniş bir klasik öncesi metin olan Maitr, +dAn değil sadece +dIn sonekine sahiptir (ör. MaitrH XX 14v1 'de *tamudın*). Laut: 1986: 70,77 notlarında, bu metnin Hami yazmasının ablatif anlamında sadece +dIn sonekine sahip olduğunu belirtirken, Sengim yazması +dIn 'ın yanında ablatif anlamında +dA sonekini de gösterir. (AGOT: 175).

Ablatif içerikleri, bütün runik metinlerde ve çoğu Maniheist kaynakta çoğu zaman +dA ekiyle gösterilir, bazı Maniheist metinlerde de +dAn ve +dA birlikte kullanılır. +dAn (Maniheist metinlerin çoğunun biçimidir) ve ablatif +dA örneklerine bakıldığında, kullanımlarının aynı olmadığı izlenimini edinebilirsiniz: ilki genellikle bir kaynaktan dışarıya doğru olan fiziksel hareket için kullanılır, ikincisi öznenin sadece ayrıldığı veya ayrı tutulduğu, karşılaştırma kullanılan, *ken* 'sonra' gibi edatlar tarafından kullanılan kaynakları ifade eder. (AGOT: 375)

Runik yazıtlarda tek ablatif eki konumunda bulunan +dA, +tA eki, Uygur döneminde geç döneme ait Budist metinlerde dahi az da olsa görünmektedir. Bu durum diğer ablatif ekleri için de söz konusudur. Eski Türkçenin tamamında üç farklı ablatif ekinden söz edecek olursak eklerin kullanıldığı dönemlerin sınırları kesin değildir. Aşağıdaki örneklerde Eski Türkçe ablatif ekinin kullanıldığı tüm formlar verilmiştir.

*türük bodun yok bolmazun téyin bodun bolçun téyin kaŋım éltériş kaganıg ögüm elbilge katunug teŋri töpösin**te** tutup yügerü kötürmiş erinç* [**KT D11]** "Türk halkı yok olmasın diye halk olsun diye babam Elteriş Kağan 'ı, annem Elbilge Hatun 'u (ebedî) gök, tepelerin**den**? Tutup (göğe) yükseltmiş elbette."

*köz**de** yaş kelser tıda köŋül**te** sıgıt kelser yanturu sakıntı*m [**KT K11**] "Göz**den** yaş gelse engelleyerek gönül**den** ağıtlar gelse (ağıtımı) bastırarak düşündüm."

*<…> késre tawgaç kagan**ta** kop bedizçi kelürtüm* [**BK K14**] "<…> sonra Çin kağanın**dan** süsleme ustası tamamen getirttim."

*elig yaşıma tatawı bodun kıtań**da** adr[ıltı]* [**BK G7**] "Elli yaşımdayken Tatavı halkı Kitanlılar**dan** ayrıldı

*ança olorur erkli oguzdun**tun**[36] küreg kelti* [**T1 G1**] “Bu şekilde yaşıyorken Oğuzlar**dan** kaçak geldi.”

*kırkız**da** yantımız türgeş kagan**ta** küreg kelti* [**T1 K5**] “Kırgızlar**dan** geri döndük. Türgeş Kağanın**dan** kaçak geldi.”

*temir kapıgka tegi értimiz an**ta** yanturtumuz* [**T2 G1**] “Demir Kapı ‘ya kadar ulaştık. (Orduyu) ora**dan** döndürdük.

*üze teŋri koń yılka yétinç ay küçlüg alp er kaganım**da** adrılu bardıŋız* [**O K4**] “Yukarıda (ebedî) gök, koyun yılının yedinci ayında güçlü (ve) kahraman kağanım**dan** ayrılıverdiniz.

*an**ta** kérü barıp yinçü ügüzüg keçe temir kapıgka tezikke tegi sülep kazgantı* **[KÇ D4**] “Ora**dan** geri dönüp İnci Irmağı (Sirderya) ‘nı geçerek Demir Kapı ‘ya (ve) Tezik ‘e (Tacik?) kadar sefer edip kazandı.”

*bıŋa <…> yorıdı ozmış tégin udurgan**ta** yorıyur tédi* [**Ta D6**] “Süvari birliği <…> ilerledi. “Ozmış Tegin Udurgan ‘**dan** (bize doğru) ilerliyor” dedi.”

*sekizinç ay éki yaŋıka çıgıltır köl**te** kañuy kezü süŋüşdüm anta sançdım anta udu yorıdum* [**ŞU D6**] “Sekizinci ayın ikinci gününde Çıgıltır Gölü ‘n**den** Hanuy(?) Irmağı (boyunca) ilerlerken savaştım, orada mızrakladım (ve onları) kovaladım.”

*taşdın**tan** üç karlok üç ıdok ttı tür[geş] <…> o/ult <…> ötükente ben ..ı/i anta t[okıdım]* [**ŞU G4**] “Dışarı**dan** Üç Karluk(lar) üç kutsal <…> Türgeş(ler) <…> Ötüken ‘de, ben <…>-i orada bozguna uğrattım.”

*k(e)ntü tugmış kılınmış meŋigü t(e)ŋri yerin unıtu ıddı, y(a)ruk t(e)ŋriler**de** adrıltı* [**Hu 16**] “Kendi doğduğu, yaratıldığı ezelî tanrı yerini unuttu ve ışık, tanrılar**dan** ayrıldı.”

[36] Yönsel biçimlendirici sonek +dXn 'un eklendiği *Oguzdundan* ‘da ‘Oğuz tarafından’ her iki sonek de açıkça sesli harf olmadan yazılır: Bu, yazıtsal ablatif sonekinin /A/ ile okunması gerektiği anlamına gelir, çünkü sesli harfleri eğer yazıtta ablatif sonek +dIn olarak kullanılmış olsaydı açık bir şekilde /I/ olarak (yuvarlak sesli harflerden sonra) yazılmak zorunda kalacaktı; bu yüzden +dAn okumayı tercih ediyorum (AGOT, 2004: 174-175). T1 G1 ‘deki bu ablatif eki ŞU G4 ‘te de karşımıza çıkmaktadır. Maniheist metinlere ait olması gereken bu ekin oluşumu daha erken bir dönemde ortaya çıkmış gibi gözükmektedir.

*sizler**de** almış agu kormuzta t(e)ŋrike atgay m[(e)n]* [**M I** (T.I a)] “Tanrı Chormuzta'ya karşı siz**den** alınan zehri enjekte edeceğim (fırlatacağım):”

*t(a)kı k(a)ltı ıg yaŋı yir**den** ti-min örtürürçe* [**M I** (T.II D.173b)] “aynı zamanda ekinlerin yeni zemin**den** hemen yükselmesi ile aynıdır.”

*min yapgun iki yaruk orduga k(i)rtg'ün(ç)lüg n(i)goşak htai**tin**[37] k(e)lmişte bu em(i)g iki kata okı(y)u t(e)g(i)ntim* [**M I** (T.II D.171.)] “Her iki ışık sarayına inanan bir denetçi olan ben, Yapgun, Chataı **‘dan** dönerken bu çareyi(?) iki kez okudum.”

*[y]ekler oglanları kim kökler**den**…y[ir]gerü tüşmişler erti* [**M II** (T.II D.75.)] “Şeytanların oğulları (çocukları) gökyüzün**den** … dünyaya düşmüşlerdi.”

*t(a)mgakın**da** k(a)ra tütün taşıkar tiyür* [**M II** (T.II D.169.)] “Boğazın**dan** siyah duman çıkıyor, der;”

*kün tŋri ordusın**tan** küntŋriög tŋri wadziwanta tŋri* [**M III** (T.M. 291.)] “Güneş tanrısının sarayın**dan**, güneş tanrısı, ana tanrı ve tanrı Wadziwanta ...”

*biligsizin yorıyur bu et'öz**de** ertigli biş tŋri küçin bal(ı)g* [**M III** (T.M. 300.)] “hiçbir bilgi olmadan yürür; bu beden**den** gelen beş tanrının gücü bağlı (olur).”

*ol ödün bodis[a]v[a]t tigin [kaŋ]ı kan**ta**[38] bu y[a]rl[ı]k işidip y[a]rl[ı]k bolzun tıdmazun barayın tip ötünti* [**KP 60**] “O zaman Buda namzeti Şehzade, Han babasın**dan** buyruğu işitince: “Ferman buyrulsun, (kimse) engellemesin (de) gideyim.” diye arz etti.”

*ince tip tidi y[a]rlık bolmaz erser bu yir**de** yok[k]aru turmaz m[e]n aş aşanmaz m[e]n ölgey m[e]n tip tidi* [**KP 64**] “Şöyle dedi: ‘Ferman buyrulmazsa bura**dan** kalkmayacağım, yemek yemeyeceğim (ve) öleceğim.’ dedi.”

*ol linhua sayu birer agulug yılan bar agu tını ırak**tın** ançulayu közün[ü]r kaltı linhua sayu tütün tüt[e]rçe ol erser* [**KP 107**] “O lotus (çiçeklerinin) her biri(nin

[37] Maniheist metinler içerisinde dönem özelliği olmamasına rağmen sadece bu örnekte ablatif durum eki +dIn olarak kullanılmıştır.
[38] *Edgü Ögli Tigin Anyıg Ögli Tigin* metni Budist bir metin olmasına rağmen ablatif durumu burada *+dIn* ekinden daha çok *+dA* ekiyle kullanılmıştır.

yanında) birer zehirli yılan var. Zehirli nefesleri uzak**tan** öyle görünür (ki) sanki her bir lotustan duman çıkıyor gibi."

*ew**de** önüp altı yıl tapawan berk te duşkaraçar emgek emgenmişin* [**Maitr.** (1. E,3=Nr.37)] "evi barkı terkedip (ev**den** çıkıp) altı yıl inziva ormanında (tapavan = skr. tapavana) keşişlik ızdırabı (duşkrçar emgek = skr. duskaracarya) çektiğini,"

antran[39] *kopup tŋri burkannıŋ köligesiŋe sıgıntı* [**Maitr.** (5. E, (?)=Nr. 93)] "Ora**dan** da kalkıp Tanrı Burkan 'ın gölgesine sığındı,"

*biz öŋre kişi etözünte erken şakimun burkan şazınıntakı ew**din** bark**tın** önmiş toyın şmnanç şrmiri şrmirençler neŋ arıg çkşabut ların artatdımız* [**Maitr.** (174. XX, 15=Nr. 30)] "Önce insan varlığındayken, Buda Sakyamuni disiplininde ev**den** bark**tan** ayrılıp toy keşiş ve toy rahibelerin; keşişlerin ve rahibelerin saf buyruklarını kırdık:"

*ol ayıg kılınç küçinte ulug tamularda togdumuz tamu**dın** kurtulup bu kiçig tamularda togmış erür biz* [**Maitr.** (110.=Nr. 89)] "Bu kötü amel yüzünden büyük cehennemlerde doğduk. Cehennem**den** kurtulup bu küçük cehennemlerde doğduk."

*ötrü olurmış orunın**tın**[40] örü turup,* [**SY 011**] "ve oturduğu koltuğun**dan** kalkıp,"

*ol ödün alkınçsız ülgüsüz etüzlüg bodistw orun**ta** turup, eligin kawşurup, teŋri burkanka ince tip ötüg ötünti* [**SY 376] "**Sonra "Bitmez tükenemez, Aşırı vücutlı" (adlı) Bodhisattva koltuğun**dan** kalktı, ellerini bir araya getirdi ve ilahi Buda'ya şu soruyu sundu:"

[39] **antran '**oradan'. Bu sözcük Maitrisimit 'te çok yaygın kullanılan bir zamirdir. Ş. Tekin (1976: 295) bu zamirin teşekkülü hakkında şu ifadelere yer verir: *antran, andıran, andırtın.* Bütün bu şekillerde *öngdüri, öngdürti, kidirti, üstürdi, üstürti, kündüri* kelimelerinde, Moğolcadaki bulunma hâl eki olan *+tur, +tır* görülmektedir (krş. Küntüz <kün + tüz). Anlamı ve kullanış alanı çok daraldığından bu ek kendisinden sonra zorunlu olarak bir eski verme hâli eki *+a* ve vasıta hali eki *+n* almış olmalıdır: *an + dır + a + n* (Ek yığılması).

[40] TT VI 'daki Sekiz Yükmek Yaruk 'un ilk 26 satırı Berlin'deki fragmanlardan oluşmaktadır. Geri kalan fragmanlar Londra 'ya aittir. Dolayısıyla Londra fragmanlarında görülmeyen *-tın* ablatif eki Berlin fragmanına aittir.

*adra atlıg bilig teŋri yirin**ten** yana agam bitig, nirwan bitig belgürer* [**SY 415**] "Buna karşılık, Agama kitapları ve Nirvana kitapları 'Adra adıyla bilinen Tanrılar Ülkesi 'n**den** geliyor."

2.2.3. Eski Türkçede Direktif Kullanımı

Direktif, Türk dili için arkaik bir ektir. Bu ekin canlılığını koruduğu ve aktif olarak kullanıldığı dönem Orhon Türkçesidir. Uygur Türkçesinde devam etmiş olmasına rağmen aktif kullanımı zamanla azalmış ve Karahanlı Türkçesinde fonksiyonunu kaybetmeye başlamıştır. Bu dönemden itibaren kullanıldığı sözcüklerde donuklaşmış bir biçimde faaliyet göstermiş ve günümüze bu şekilde ulaşmıştır. Erdal Direktif eki için şunları söylemektedir:

> Budist Uygur ve Karahanlı Türkçesindeki + gArU kıtlığı tarihsel gelişim sürecinde durum eki sisteminin azaltılması olarak açıklanabilir fakat başka bir açıklama da mümkündür: Direktifin şekli, isimden türetilen +gAr- fiillerinin ünlü zarf-fiili ile özdeştir ve ondan geliyor olabilir.
>
> *taş+ık-* 'dışarı çıkmak' ve *taş+gar-* 'dışarı çıkmak' ile *iç+ik-* 'içeri girmek' ve *iç+ger-* 'içeri girmek' arasında bir ilişki olduğu şüphesizdir ve kaynağındaki ettirgen anlamını kaybeden taşlaşmış ettirgen zarf-fiilleri olduğunu biliyoruz. *bir+ik-* 'bir yerde toplamak' ve *birgert-* 'in direktif anlamı olan *birgerü* 'bir yere' ile ilişkili olma olasılığı yüksektir. Bu sonuncusu, *içgerü* ve *taşgaru*, Eski Türkçenin tamamında en yaygın olan direktif formları arasındadır. Öyleyse sadece Budist Uygur döneminde canlı bir direktifin yokluğu kayıpla değil belirli bir lehçedeki sınırlı evrim/gelişim ile açıklanmalıdır. Üçüncü bir olasılık da direktifin *+gAr 'daki pronominal datif ve bu tür taşlaşmış zarf-fiiler arasındaki etkileşimden gelmesidir; Tuvaca'da *puruŋgar* 'ileri; doğuya', *soŋgar* 'geri; batıya' ve *küŋger* 'güneşe doğru' gibi yön ifadeleri olduğunu (veya son yüzyılda olduğunu) unutmayın. Bazı bilim adamları, + gArU 'nun ilk hecesini datif ile ve ekin ikinci hecesini + rA ekiyle birlikte heceleyebileceklerini; diğerleri de + gArU ve + rA 'yı ayrı bir sonek olarak düşündüler. Bununla birlikte, datifin damaksılı /k/ fonemine ait olduğu gösterilmiştir, kullanılan yazının bu amaç için yeterince açık olduğu her yerde, çok az istisna dışında; direktifin damaksılı, diğer taraftan, runik metinlerde, Arapçada ve diğer yazı sistemlerinde tutarlı bir biçimde /g/ fonemine aittir. +gArU 'nun ikinci hecesinin vokali, varlığı kanıtlanmış durum eki + rA 'nınkinden farklıdır. İki ekin paylaştığı tek şey semantik taraftaki genel lokal içerik ve *phonic* 'sesçil' şekle ilişkin ses /r/ dir; tarihsel gelişimlerinde de oldukça farklıdırlar. Yine diğer bilim adamları (aralarında Gabain, Clauson ve Hesche 'nin de olduğu) direktif sonek +rU 'nun varlığına inanırlar: *kerü* 'geri', *berü* 'beri', '*+(X)mArU* (1.tekil kişi iyelik direktif), *tapa+ru* ve Hesche 2001 tarafından önerildiği gibi, *sıŋar* 'dan türetilen bir son çekim edatı *sıŋaru* 'da ortaya çıkması gerekirdi. Bu kelimelerin her ikisini de 3.kişi iyelik eki +sIn+ 'ın iki alafon kümesinden biri olan varsayımsal zamirden gelen, *aŋar* ve *muŋar* datiflerine benzeyen

sıŋar olarak almak isterdim. Görünüşe göre tapa edatının direktif içeriğini belirgin hale getirme ihtiyacı dışında ikincil olarak oluşturulmuş, bununla birlikte Eski Türkçede doğruluğu kanıtlanmamıştır. *+(X)mArU* eki, belirgin bir temeli olmayan *berü* ve *+(X)mA* datif eki gibi 2.kişiye benzerlik içinde oluşturulmuştur, +rU 'nun erken olabileceği tek kelime olarak *kerü* ile kalabiliriz. Bunu **ke+gerü* 'den gelmek için de alıyorum (AGOT: 177-178).

Direktif ekinin teşekkülü hakkında çeşitli görüşler mevcuttur. Türkçe yön gösterme durumunun kökeni üzerine çalışma yapmış John Erickson (2015: 331), Ščerbak 'ın çalışmasından yola çıkarak bu ekin kökeni üzerine üç farklı varsayım tespit eder.

İlk varsayım, yön gösterme durumu işaretleyicilerinin ad kökenli bir çıkış noktasına sahip olduklarını ileri sürer. Bu varsayımın ana savunucusu Ramsted yön gösterme durumu işaretleyicisi olan –ru 'nun Türk lehçelerine ödünç alınmış olan Çince *lu "yön, yol" kelimesinden türemiş olduğunu iddia eder. Ancak Eski Türkçe metinlerinde bu özel kelimenin bulunmayışı bu ihtimali büyük olasılıkla imkânsız kılmaktadır.

İkinci varsayım, şu anda "yön gösterme durumu" olarak bildiğimiz işaretleyicilerin erken zamanlarda var olan durum ekinin basit bir yansıması olduğunu varsaymaktadır. Bu varsayımın, Kotwicz ve Lewicki gibi savunucuları, Türkçe yön gösterme durumu işaretleyicilerinin Proto-Altaycada değilse bile Proto-Türkçede meydana gelmiş olan bir durum ekinden çıktığını kabul etmektedirler. Radloff, Menges, Arat ve Kononov gibi bazı bilim adamları *–garu*, *–gerü* şeklindeki yön gösterme durumunun, iki durum ekinin diğer bir deyişle yön gösterme durumu –ru ~ –rü ve yönelme – bulunma durumu –ga ~ –ge 'nin birleşimini temsil ettiğine inanırlar.

Belki de en yaygın olarak kabul edilmiş olan üçüncü varsayım, yön gösterme durumunun fiilimsi bir kökene sahip olduğunu iddia eder, şöyle ki erken dönem Türk dillerindeki yön gösterme durumu taşıyan kelimelerin çoğu aslında tek ünlüden oluşan bir zarf-fiil (son)eki ile çekimlenmiş, –r ile biten bir fiil gövdesinden oluşmuştur. Bu varsayımın savunucuları Bang-Kaup, Samojlovič, Zajaczkowski, Räsänen, von Gabain, Karimov ve yakın zamandan Ščerbak 'tır. Ercilasun (2014: 95) da bu görüşe katılmakla birlikte şu ifadelere yer verir: Esasen bu ek içindeki -ga 'nın datif eki olduğu da birçok araştırmacı tarafından kabul edilmektedir. Buna göre -ru; "uru" son çekim edatından kontraksiyon yoluyla ortaya çıkmış bir şekildir: ortusıŋa uru> ortusıŋaru. "Uru" edatı, "ur-" fiilinin gerundium şeklinden kalıplaşmış olmalıdır. Semantik bakımdan "gün ortasına vurarak, gün ortasına yönelerek" şeklinde bir düşünüş mümkündür.

Bu görüş ve varsayımların ardından Erickson 'un (2015: 335) kendi çözüm önerisi şu şekilde olmuştur: Eski Türkçenin en erken metinlerinde yön gösterme durumu kelimelerinin sesbilimsel, sözdizimsel ve anlambilimsel nitelikleri ile uyumlu bağımsız bir fiil bulmaktır. Sonunda anlaşıldı ki; büyük bir olasılıkla aday *er-* fiil

köküdür çünkü bu özel fiil sözcüklerde çoğunlukla iki ayrı anlam (1) ol-; (2) eriş-, ulaş-, geç- (örneğin; Clauson 1972; Gabain 1974, Tekin 1968) ile listelenmiştir ve sesbilimsel biçiminde, yön gösterme durumu işaretleyicileri ile bağlantılı karakteristik /r/ 'ye sahiptir. Ayrıca, kelimenin çifte anlamı niçin bu eklerin çoğunlukla cümle içinde çeşitli konumlarda ya "-e doğru" ya da "-da, -de" şeklinde tercüme edildiğini aydınlatacaktır. Bununla beraber bu fiil, aşağıda (5a) - (5c) 'de görüldüğü gibi hem sözlüksel biçimlerin iç morfo-sentaktik yapısına hem de Eski Türkçede yön gösterme durumu kelimelerinin sözdizimine kolayca uymaktadır.

(5a) isim + (yönelme durumu) + er- "olmak; ulaşmak, erişmek, geçmek" + zarf-fiil

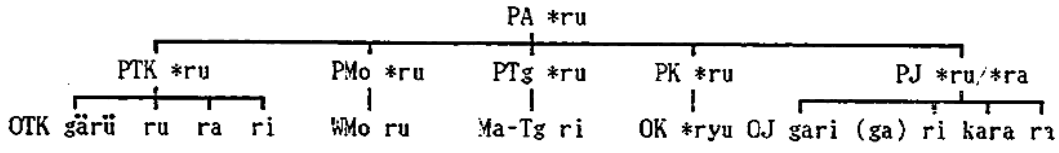
(5b) kagangaru < kagan-ga+er-ü

"kağana doğru" kağan-yönelme durumu erişmek-zarf-fiil (kağana ulaşmak)

(5c) içre <iç – ge + er-ü ya da içre <iç + er - ü

içeri iç-zarf-fiil ol- zarf-fiil içeri iç ol-zarf-fiil

Direktif sonekin birden fazla ekin birleşerek oluştuğu su götürmez bir gerçektir. Erdal, bu ekin datif ile ilişkisi olmadığını savunsa da datif ekinin (+kA) değiştiği yerlerde (iyelik ekinden sonra pronominal /n/ ile birleşerek *+ŋA* ve 1. Kişi tekil iyelik ekinden sonra *+A*) aynı değişikliklere direktif ekinin de uğraması (iyelik ekinden sonra pronominal /n/ ile birleşerek *+ŋArU* ve 1. Kişi tekil iyelik ekinden sonra *+(X)mArU* -bu ek sık geçmez-) bu durum eklerinin arasındaki ilişkiyi net bir şekilde göstermektedir. Öte yandan datif ekinin işlevlerinden bir tanesinin hedef bildirmesi olduğu düşünüldüğünde yine bu iki durum arasındaki ilişki ortaya çıkar.

Itabashi (1987: 190) 'nin verdiği şemadan yola çıkarak Proto Altaycada bir *ru direktif eki olduğunu ve bu ekin Türkçe, Moğolca, Mançu-Tunguzca, Korece ve Japonca 'ya sirayet ettiği ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla bu *ru ekinin aynı fonksiyona sahip olan datif ekiyle birleşerek net bir şekilde yön ifade etmek için kullanılması yönünde bir engel görünmemektedir. Zira Türkçede datif ekinin birden

fazla fonksiyonu olduğu düşünüldüğünde bu ekin yön işlevini belirgin hale getirmek için -allatifin de olmadığı düşünüldüğünde- böyle bir ek türetilmiş olabilir.

Direktif eki runik metinlerde çok sık olarak geçmesine rağmen genellikle *il, yır, kurı, ber* gibi coğrafi yön sözcükleriyle birlikte kullanılmıştır. Burada Tonyukuk yazıtını ayrı tutmak icabeder. Aşağıdaki örneklerde de görüleceği üzere Tonyukuk yazıtında coğrafi yön sözcüklerinin yanı sıra bütün isimlere yön manasını vermek için -tıpkı Uygur metinlerde olduğu gibi- sıkça kullanılmıştır.

*ol yér**gerü** barsar türük bodun ölteçi sen* [**KT G8**] "O yerle**re** gidersen Türk halkı öleceksin.

*eçim kagan birle il**gerü** yaşıl ügüz şantuŋ yazıka tegi süledimiz* [**KT D17**] "Amcam kağan ile doğuda (doğuy**a doğru**) Sarı Irmak 'a (ve) Şandong Ovası 'na kadar sefer ettik.

*bodunug igideyin téyin yır**garu** oguz bodun tapa il**gerü** kıtań tatawı bodun tapa bér**gerü** tawgaç tapa ulug sü éki yégirmi süledim* [**KT D28**] "Halkı besleyeyim diye kuzeyde (kuzey**e doğru**) Oğuz halkı tarafına, doğuda (doğuy**a doğru**) Kitan (ve) Tatavı halkı tarafına, güneyde (güney**e doğru**) Çin tarafına büyük ordu (ile) on iki sefer ettim."

*amga korgan kışlap yazıŋa oguz**garu** sü taşıkdımız* [**KT K8**] "Amga Korgan 'da kışlayıp ilkbaharda Oğuzlar**a doğru** asker gönderdik."

*il**gerü** kurı**garu** sülep térmiş kuwratmış* [**BK D11] "**Doğuy**a,** batıy**a** sefer edip (adam) derleyip toplamış.

*il**gerü** barıgma bardıg kurı**garu** barıgma bardıg* [**BK D19-20**] "Doğuy**a** gidenleriniz gitti. Batıy**a** gidenleriniz gitti."

*tokuz oguz bodun yérin suwın ıdıp tawgaç**garu** bardı* [**BK D35**] "Dokuz Oğuz halkı topraklarını bırakıp Çin '**e** gitti."

*<…> gakıŋa? yéri**ŋerü** suwı**ŋaru** kontı* [**BK D40] "**<…> toprakların**a** yerleşti."

*kıtań**garu** toŋra eşimig ıdmış* [**T1 G2**] "Kitanlılar**a** Tongra Eşim 'i göndermişler."

*kök öŋüg yoguru ötüken yış**garu** uduztum* [**T1 G8**] "Kök Öng (Ongi) Irmağı 'nı (bata çıka) aşıp (orduyu) Ötüken (ormanlı) Dağları 'n**a doğru** sevk ettim."

*öŋre türk kagan**garu** sülelim témiş* [**T1 D3**] "'Doğudaki Türk kağanın**a** sefer edelim' demişler."

*a**ŋaru**[41] sülemeser kaç neŋ erser ol bizni …* [**T1 D3**] "On**a karşı** sefer etmezsek nasıl olsa onlar bizi…"

*ol sawıg éşidip kaganım ben ew**gerü** tüşeyin tédi* [**T1 K6**] "O sözü işitip kağanım, 'ben karargah**a** gideyim' dedi."

*bög<ü> kagan ba**ŋaru** ança ayıdmış apa tarkan**garu**[42] içre saw ıdmış bilge toñukuk añıg ol üz ol* [**T1 K10**] "Bögü Kağan benim içinse şöyle söylemiş: Apa Tarkan '**a** gizli haber haber göndermiş: "Bilge Tonyukuk kötüdür, aksidir…"

*<…> elser il**gerü** kontı* [**Tes G3**] "<…> Elser? doğuy**a** yerleşti."

*öŋdüni kañuy künüy bz<…> iç<ı>lagım ötüken yiri ongı tar[kan] süy yag<ı> bodunka [kaga]ngı béri**gerü** uçı altun yış kédin uçı kögmen <i>li**gerü** uçı költ[i]?* [**Ta B5**] "Doğusu Hanuy (ve) Hünüy ırmakları <…> iç otlağım Ötüken, kuzeyi Ongı Tarkan Süy, düşman halkın kağanı(nınki) **güney** ucu Altay Dağları, batı ucu Kögmen, **doğu** ucu Költi(?)'dir."

*yelmesin éş yéri**ŋerü** ıdmış* [**ŞU D12**] "Öncü birliğini, müttefiklerin (bulunduğu) yer**e** göndermiş.

*basmıl yagıdıp ewim**erü**[43] bardı* [**ŞU G4**] "Basmıl(lar)ı düşman edip karargahıma **(doğru)** vardı(lar)."

*sön yeklügün süŋüşüp bal(ı)kdukın k(a)raka kat(ı)ltukın üçün, t(e)ŋri yeri**ŋerü** baru umatın bo yerde erür* [**Hu 75-80**] "Ezelden beri şeytanlarla savaşıp

[41] Aŋaru direktifi bir kez Tuñ (1, 20) yazıtında doğrulanmıştır, fakat Karahanlı 'da yoktur ve Uygur 'da da nadirdir; UW (Uigurisches Wörterbuch) girişi sadece iki örnekten bahseder ve bunlardan birinin okunmasının belirsiz olduğu söylenir (AGOT: 200).

[42] *ilgärü* ve *apa tarkangaru* örnekleri, runik yazıtlarda bu ekin damaksılının /l, n/ den sonra K olarak yazılmadığını gösterir (AGOT: 177). Bu ekin eski Türkçe metinlerde rastladığımız /K/ ile yazıldığı tek sözcük *yoqaru* 'dur.

[43] Erdal 'ın yukarıda bahsettiği 1.kişi iyelik direktif ekidir. Ekin runik metinlerde geçtiği tek örnektir.

yaralanarak karanlığa karıştığı için gökyüzün**e** ulaşamadan bu dünyada kaldılar.”

*yme alkanur erken köŋülümüzni sakınçım(ı)znı t(e)ŋri**gerü** tutmad(ı)m(ı)z erser* [**Hu 253] “**Dahası dua ederken gönlümüzü, düşüncemizi tanrıy**a** **doğru** yöneltmediysek;”

*yme künke aşadukumuz beş t(e)ŋri y(a)rukı k(e)ntü özümüz üzütümüz, todunçsuz uvutsuz suk yek s(e)vigince yorıduk üçün y(a)wlak yer**gerü** barır* [**Hu 342**] “yine her gün yediğimiz beş tanrı ışığı, kendi bedenimiz, ruhumuz utanmaz, ahlaksız, şeytanî hırsların hevesine daldığı için kötü yer**e** (şeytanın yerin**e**) **doğru** gider.”

*bişinç oŋınta t(e)ŋri yiri-**ŋerü** kapagın açdı* [**M I** (T.II D.173b)] “Beşinci olarak sağındaki cennetin gökyüzün**e** açılan kapısını açtı.”

*yme yo**karu** kodı il**gerü** kirü atı iştilmiş* [**M I** (T.II D.171.)] “ve **yukarı** ve aşağı, **önünde** ve arkasında, adı duyulur.”

*t(e)ŋri yiri**ŋerü** kamagn(a)ŋ kutı k(e)ntü ıdtı* [**M I** (T.II D.173b)] “hepsinin ihtişamını cennet**e** kendi gönderdi.”

*[y]ekler oglanları kim köklerden…y[ir]**gerü** tüşmişler erti [**M II** (T.II D.75.)]* “Şeytanların oğulları (çocukları) gökyüzünden … dünyay**a** düşmüşlerdi.”

*yme kmgda ko[p]d[a] kltı yil tal'uy**garu** t(u)rsar* [**M III** (T.M. 298.)] “ve tamamında … rüzgar deniz**e** **doğru** esmiş gibiydi.”

*yme ///// [t]ürlüg agı barm elgi**ŋerü** kels[er] esir**gerü** kızganu tutmaz kiz lemez* [**M III** (T.M. 423e.)] “ve (hangi) çeşit hazine ve mallar elin**e** geçse, onlar**a** cimrilik edemez ve saklayamaz.”

*kirtü türlüg yrlıkamak ol üzüt**gerü** kelir* [**M III** (T.II, D.175, 2.)] “Gerçek merhamet duygusu o ruh**a** girer.”

*yme ol ödün mn////////// ikileyü ol p(e)rikan kat[un]//////// ordusı**ŋaru** bard(ı)m* [**M III** (T.II, D.181.)] “ve o zaman ben ... çok uzağa ... peri kraliçesinin sarayın**a** gittim.”

*ordu**garu** biligsi[z] söŋüşke kelir tip* [**M III** (T.M. 173.)] "'saray**a** cahilce savaşa gelir' diyor."

*taş**garu** ilinçüke atlanturdı erti* [**KP 1**] "(Şehzade 'yi) **dışarıda** gezmek için ata bindirmişlerdi."

*ötrü tigin başın töŋitip ıglayu yirde yat[ı]p yok**[k]aru** turgalı aş aşlagalı unamadı* [**KP 63**] "Bunun üzerine Şehzade başını eğip ağlar halde yerde yatarak (ne bir daha) ayağ**a** kalkmaya (ne de) yemek yemeye razı oldu.

*ötrü tigin iç**gerü** ince ötüg birdi çımbud[ı]vıp yir suvd[a]kı baranas ulustakı kan oglı edgü ögli tigin kelip kapagda turur iç**gerü** közüŋeli tip* [**KP 120**] "Sonra Şehzade **içeri** "Yeryüzündeki Baranes ulusu Hanı 'nın oğlu İyi Niyetli Şehzade **içeri** görünme (arzusuyla) kapıda duruyor." diye müracaat etti."

*tŋri tŋrisi burkannıŋ edgü atın küsin işidip alku etözinteki tuu tüpleri barça yo**karu** turdı* [**Maitr.** (13. I, 17=Nr. 27)] "Tanrılar Tanrısı Burkan 'ın bu türlü iyi adını, şöhretini işitince bütün vücudundaki kılların uçları hep **yukarı** dikildi."

*kök kalıkda br asgug köligelig kuşatr o**ŋaru** tegzinü //...* [**Maitr.** (44. XV, 10=Nr. 130b)] "Gökte çardak (=bra askug) gölgelik ve şemsiyeyi sağından (sağ**a** **doğru**) döndürüp…"

*ötrü ol tamuluglar ür kiç ödün ol çadr ügüz suwınta kayınıp pişip emgek emgenip bir yme tamulug tınlg taş**garu** önmedin igil çadr ügüz suwı birle yirke ... barırlar* [**Maitr.** (226.=T III M 131)] "ama sonra bu cehennem varlıkları o kül nehri suyunda uzun süre kaynayıp pişerek acı çekerler; cehennemliklerin hiçbiri **dışarı** çıkmadan kül nehri suyu ile batmaya devam ederler"

*ol tınlıg bu yirtinçüde tegzinür, azu yo**karu** teŋriler yirinte meŋi meŋileyür, azu kodı üç yawlak yolka kirür* [**SY 198**] "Bu varlıklar yeryüzünde dönüyor ya da **yukarıda** tanrıların parlayan ülkesinde neşe duyuyorlar ya da aşağıdaki üç kötü yolu yürüyorlar"

*ögrünçlüg sewinçlig bolup, teŋri burkan yarlıgın töpüre tuta teginip, kentü kentü ergisi**ŋerü** yadıltılar* [**SY 464**] "Neşeli ve sevinçli olup, ilahi Buda'nın öğretilerini tepe noktasına yerleştirdiler ve kendi evlerin**e** **doğru** dağıldılar."

Eski Türkçede + rA ‘nın iki farklı işlevi vardır ve bunlar tarihsel gelişimlerinde farklılık gösterir. + rA için her iki kullanım da iki değerli olmasına rağmen her iki kullanımda da iyelik ekleriyle uyumsuz olduğu görülüyor (AGOT: 178). Direktif-lokatif eki, Proto-Altaycadaki *-ru** ekinin bir yansımasıdır.

2.2.3.1. Direktif-Lokatif

İlk kez Erdal ‘ın gramerinde görebildiğimiz bu yön ekleri için şu tanımlama yapılmıştır:

> Direktif-lokatif +rA, sınırlı isim kümesi ile doğrulanmıştır: *öŋre, kesre, taşra, içre, asra* ‘daki örneklerde buluruz. Gösterimsel olan direktif-lokatif, doğası gereği konuşmanın yeri ve zamanı ile bağlantılıdır. Kök/gövde bir /r/ ‘ye sahip olduğu zaman, direktif-lokatif +rA, +yA ‘ya dönüşür: *beriye, yırya, kurıya <berira, yırra, kurıra;* bkz. ör. Uygur Bozkır Kağanlığı Taryat Yazıtının (B5) *kurıgaru, berigerü* Orhon Türkçesi. Eski Türkçe /z/ nin bir kaynağı olarak, Proto-Türkçe *ry ‘dir, *Üze* ‘yukarı’ de bu yolla oluşmuş olabilir; Çuvaşça *vir* ‘üst’ kökünde hayatta kalabilirdi. +yA varyantı hem formların farklı anlamları nedeniyle hem de +kA sıklıkla + yA gibi aynı *phonotactic* ortamda göründüğü için, bazılarının düşündüğü gibi, datif sonekle bağlantılı olamaz. +yA ‘nın tüm örnekleri, + rA direktif-lokatif eki gibi taşlaşmış ve sözcükselleşmiştir. En önemlisi, +yA ve direktif-lokatifin anlamları ve işlevleri birbirine mükemmel şekilde uyar (AGOT: 178-179). +rA ile direktif-lokatif dediğimiz taşlaşmış formlar ve partitif-lokatif anlamıyla canlı kullanımlar arasında ayrım yapmak zorundayız. Direktif-lokatif arasında *öŋre* ve *kisre* zamansalken[44] *taşra*, *içre* ve *asra* lokaldir; geç dönem BT III 891 metni *tüp soŋıra* ‘yı ‘en sonunda’ ekler ve o da zamansaldır. Direktif-lokatifi bir dizi fonksiyonda buluruz: Her şeyden önce formlar adnominal olarak hem *içre sav* Tu. 34 ‘da ‘içerideki (belki ‘sır’) söz’, *asra mansız sakınçlar* ‘alçakgönüllü ve mütevazı düşünceler’ (TT II,2 68) veya *öŋre azundakı kılınç* (TT VIII F 15) ‘önceki yaşamdaki bir davranış’ hem de +kI ile *içreki* ve *öŋreki*[45] (*öŋreki eligler* ‘Eski zamandaki krallar’ TT I 93 ‘da); *en öŋre* ‘en erken’ bile var. Yazıtlar, zıt konuları temsil etmek için çiftler halinde +rA formlarını kullanmıştır: *içre aşsız*, *taşra tonsuz* (KT D26, BK D21) 'midelerinde yiyecek yok ve sırtlarında kıyafet yok', *beriye tavgaçıg*, *öŋre kıtañıg* (Tuñ 7) ‘Güneyde Çinliler, doğuda Kitanlar’ veya *üze kök teŋri asra yagez yer kılıntokda* (KT D1) 'yukarıda mavi gökyüzü ve aşağıda kahverengi dünya yaratıldığında'; BK G13 'te *kisre* ve *öŋre* benzer şekilde zıt anlamlıdır. Zarfsal kullanımında onları *içre ben bulgayın* (ŞU G4) ‘içerideki muhalefeti karıştıracağım’, *'öŋre kün tugsıkda* (KT D4) ‘doğuda, dün doğusunda’ da buluyoruz veya *taşra yorıyur* (KT D 11-12) 'dışarı yürüyorlar'; (AGOT: 373).

[44] Erdal bu iki sözcük için burada zamansaldır ifadesini kullanmış olsa da bu sözcüklerin lokal anlamı da mevcuttur ve aşağıdaki örneklerde verilmiştir.
[45] *Öŋre* kelimesi kullanıldığı bağlama göre hem zamansal hem de lokal anlama sahiptir fakat *öŋreki* için lokal anlamda kullanıldığı bir bağlama rastlanılmamıştır.

*bér**ye** şadapıt begler yır**ya** tarkat buyruk begler* [**KT G1**] "**Güneyde**ki şadlar (ve) beyler, **kuzeyde**ki tarkanlar, komutanlar (ve) beyler."

*kurı**ya** kün batsıkdakı sogud berçiker bukarak uluş bodunta nek seŋün ogul tarkan kelti* [**KT K12**] "**Batıda** gün batısındaki Soğd, Berçiker, Buhara kenti halkından General Nek (ile) Oğul Tarkan geldi."

*bér**ye** çugay yış tögültün yazı konayın téser türük bodun ölsikig* [**KT G6-7**] "**Güneyde** Çugay (ormanlı) Dağları 'na, Tögültün Ovası 'na yerleşeyim dersen, Türk halkı öleceksin."

*iç**re** aşsız taş**ra** tonsuz yawız yawlak bodunta üze olortum* [**KT D26**] "Karnı aç, **sırt**ı açıkta olan, kötü durumda (ve) perişan bir halka kağan oldum."

*yır**ya** baz kagan tokuz oguz bodun yagı ermiş* [**BK D12**] "**Kuzeyde** Baz Kağan (liderliğindeki) Dokuz Oğuz halkı düşmanmış."

*bér**ye** tawgaçıg öŋ**re** kıtańıg yır**ya** oguzug üküş ök ölürti* [**T1 B7**] "**güneyde** Çinlileri, **doğuda** Kitanlıları, **kuzeyde** Oğuzları çokça mahvetti.

*türk bodun öŋ**re** kün tugsıkıŋa kés**re** kün batsıkıŋa tegi bér**ye** tawgaçka yıra**ya** yışka [tegi] <...> alp erin balbal kışdı* [**O D2-3**] "Türk halkı **doğuda** gün doğusuna, **batıda** gün batısına kadar, **güneyde** Çin 'e, **kuzeyde** bozkıra kadar <…> kahraman askerini balbal (olarak) diktiler."

*<...> [öŋ]**re** tawgaçka bazlanmış* [**Tes K5**] "<…>**Doğuda** Çin 'e tâbi olmuş."

*kaganım bilgesin üçün öŋ**re** kün tugsıkdakı bodun <...>* [**Tes D5] "**kağanım bilge olduğu için **doğuda** güneşin doğduğu yerdeki halklar"

*anta késre ıt yılıka üç karlok yawlak sakınıp teze bardı kur<ı>**ya** on ok<k>a kirti* [**Ta G3**] "Ondan sonra it yılında (746) Üç Karluklar kötülük düşünüp kaçıp gittiler (ve) **batıda** On Ok(lar)a katıldılar."

*özümün öŋ**re** bıŋa başı ı<d>tı* [**ŞU K6**] "Beni **doğuya**, süvari birliğinin başı (olarak) gönderdi."

*t<...> témiş iç**re** ben bulgayın témiş* [**ŞU G4**] "'t<…>' demiş. '**İçeri**yi ben karıştırayım (isyan edeyim)' demiş."

*<…> yegen? érkin? élimin törömün kaŋım? Öŋ**re*** [**HT VII3**] “<…>(Ben) Yegen Erkin(‘im). Yurdumu (ve) törelerimi, babam(?)**önde** (?)…”

*iki y(a)ruk ordo iç**re** olorugma t(e)ŋri[lerke, kam(a)g] burhanlarn(ı)ŋ, [arıg nomnuŋ,] y(a)ruknuŋ, tözi yıltızı ternegüsi t(e)ŋri yeriŋerü barsar* [**Hu 40-45**] “İki aydınlık saray **içinde** oturan tanrılara; bütün peygamberlerin, temiz öğretinin, iyi amelli ruhların, (yeryüzündeki) aydınlığın kaynağı, toplandığı yer olan gökyüzüne doğru vardığında”

*üze on kat kök as**ra** sekiz kat yer beş t(e)ŋri üçün turur* [**Hu 80-82**] “Yukarıda on kat gök, **aşağıda** sekiz kat yer beş tanrı için vardır.”

*ol iç**reki** az birle katal-ur* [**M I** (T.II D.173d)] “**İçinde**ki günah şehveti ile birleşir,”

*t(a)kı k(a)ltı bal-ak suv iç**re** yüzerçe* [**M I** (T.II D.173d)] “ve balık su **içinde** nasıl yüzer,”

*suv iç**reki**..?.. [t]irilü kavranu k(e)lmişler…* [**M I** (T.II D.177.)] “Su **içinde**ki …? toplanıp birleşerek gelmişler…”

*özümüzün üzütümüzün üze as**ra** yruk da/// tünerigde ertüki/* [**M III** (T.III T.V.49)] “bedenlerimizin ve ruhlarımızın üstünde ve **altında**, aydınlıkta ve karanlıkta...”

*////yme köŋül iç**reki** //////n taştırtı b(e)lgürti ler* [**M III** (T.M. 423b.)] “… Ve kalptekiler (**içinde**kiler) ... onları dışarı çıkardılar ve görünür kıldılar.”

*virutak ilig beg basa basa şakılarag utmak adak as**ra** kılmak savlarag sözlemişiŋe altu katunlar yirinçülük bolup tod tolıı savın utruntılar…* [**Maitr.** (5. E, (?)=Nr. 93)] “Hükümdar Virudhaka çok sonra Şakyaları yenmek, ayak **altına** almak (gibi) sözler sarf ettiğinden dolayı altı kraliçe kötü olup fena sözlerle birbirlerine karşı geldiler.”

2.2.3.2. Partitif-Lokatif

töpöre ‘kafada’ örneğindeki gibi vücut uzuvları ile kullanılan soneke burada partitif-lokatif diyoruz. Partitif-lokatif +rA Uygur ‘da açıkça yaşamına devam etmiştir. Partitif-lokatif, sadece varlığın bedenindeki değiştirilemeyen parçalara uygulanır (AGOT: 179). “Organ -

beden" ilişkisi, "partitif-lokatif" terimini teşvik etmiştir; eğer canlılara yapılan atıf ad öbeği veya zamir ile yapılmışsa, o bütüne atıfta bulunan nominal değerler akuzatife yerleştirilir: *üç adrı süngün olarnı ogsuz tegingçsiz öz konokra sançarlar* (Maitr Taf75r16) 'ruhlarının (öz konok) oturduğu yerde her an onları mızraklarla deliyorlar', *bir ikintişke közre kulkakra sançışur biz, tilimizni bıçışur biz* (Maitr Taf 174v29) 'de 'Birbirimizin gözünü ve kulağını bıçaklarız ve dilimizi keseriz' ve *agulug okın yürekre urup amrak isig özin üzgil* (U III 55,4) 'de 'zehirli bir okla kalbine vurarak sevgili hayatını (yani filin) bitirin', vücut bölümlerinden *köz*, *kulkak* ve *yürek* partitif-lokatif duruma konulurken; *til* ve *isig öz* iyelik ekiyle akuzatifte buluruz. İlk grup için, vücut parçalarının sahiplerine, ilk cümlede konuşmacıya, ikincisinde file açık veya örtük referans vardır; bu referans, cümlelerin ikinci kısmındaki iyelik ekleri tarafından ele alınmıştır, ancak bu, akuzatife geçiş ile bağlantılıdır. *Orgaklar kelip bizni tüpre orarlar* 'Oraklar gelip bizi köklerimizden biçer' (Maitr 201v9) konuşmacılar ve kurbanlar bitkilerdir, canlı olmayan varlıklardır; bitkilerin prensip olarak +rA alanına dahil edilip edilmediği veya bu son ekin burada kullanılmasının bitkilerin canlı varlıklara mecazi olarak asimile edilip edilmediğini göstermemektedir. Bu partitif-lokatif kullanımın kurban (ör. bizni) veya vücudunun bir kısmı + iyelik ekinin (ör. tïlïmïznï) akuzatife konmasıyla uyumlu olduğunu, ancak +rA isminin kendisinin iyelik eki ile böyle bir referansa yetersiz olduğunu unutmayın. *Teŋri burkan yarlıgın töpöre tuta teginip kentü kentü ergüsingerü yadıltılar* (TT VI 464)'da 'İlahi Buda'nın emirlerini saygıyla başlarına getirdiler ve her birini kendi ikametgahına dağıttılar' alıntılanan diğer örneklerin aksine nazik bir eylemdir. Bu aynı zamanda +rA ve +gArU 'nun (bazılarının ilişkili veya hatta özdeş olduğunu düşündüğü) tüm farklılıkları için bir örnektir: birincisi iyelik eki olmayan bir vücut kısmına atıfta bulunur, ikincisi bir yere atıfta bulunur ve iki fiil öbeğinin öznesini ifade eden bir iyelik sonekiyle birlikte gelir (AGOT: 374).

Taranan metinler içerisinde sadece Budist döneme ait Maitrisimit ve Sekiz Yükmek 'te rastlanmıştır.

*alkışların öp sakınıp yrlıkançuçı biliglig üç adrı süŋün yürek**re** sançıtmış osuglug bolup* [**Maitr.** (33. X, 2=Nr. 64)] "Övülmüş takdislerini düşünüp idrak edip, merhametli üç çatallı mızrak ile kalbin**e** saplamış gibi olur."

*kızartmış temirlig bıçakların bir ikintişke köz**re** kulgak**ra** sançışur biz* [**Maitr.** (174. XX, 15=Nr. 30)] "kızgın demir bıçaklarla birbirimizin göz ve kulaklarına saplarız."

*işiglerin örtlenmiş temirlig kızartmış .../ların bir ikintişke yüz**re** kulgak**ra** sançışu tamu erkligleri tegre tolı yorıp örtlüg bı bıçgun öz konukın sança* [**Maitr.** (68. XXII, 1=Nr. 17)] "Hararetle yanmış demirli kızarmış … biri diğerine yüzün**e** ve kulaklarına **doğru** vuruşarak cehennem zebanilerinin etrafında dolaşıp alevli bıçaklarla ruhlarını vururlar;"

*amarıları kızartmış temirlig kazguklar bir ikintişke kulgak**ra** togışu kelirler* [**Maitr.** (68. XXII, 1=Nr. 17)] "Bazıları da kızgın demirli kazıklar (ile) biri diğerine, kulağın**a doğru** vuruşmak üzere gelirler."

*munta togup sıgun muygak başlg ımga teke adgırak sukak başlg tamulug tınlıglar kelip üç adrı süngün olarnı uksuz tegingsiz öz konok**ra** sançarlar trtarlar* [**Maitr.** (75. XXIII, 10=Nr. 107)] "Burada doğduktan sonra geyik başlı, dağ keçisi, teke, erkek geyik, beyaz geyik başlı (olan) cehennemlik yaratıklar gelip üç cevherli mızrakları ile bunları gelişi güzel oturdukları yerdeki ruhlarını vururlar, çekerler."

*ayıg kılınçlag orkaklar kelip bizni tüp**re** orarlar* [**Maitr.** (201.=Nr. 31)] "Kötü davranışlı oraklar gelip bizim (saçımızın) dibin**e** vururlar."

*wizir tumşuklug kuşlar kargalar kelip töpü**re** sukup karagımızını saçraturlar* [**Maitr.** (203.=Nr. 101, 313, 444)] "Elmas (sert) gagaları olan kuşlar ve kargalar gelir ve kafalarımız**a** sokar ve göz kürelerimizi saçarlar."

*ögrünçlüg sewinçlig bolup, teŋri burkan yarlıgın töpü**re** tuta teginip, kentü kentü ergisiŋerü yadıltılar* [**SY 464**] "Neşeli ve sevinçli olup, ilahi Buda'nın öğretilerini başların**a** yerleştirdiler ve kendi evlerine doğru dağıldılar."

2.2.4. Eski Türkçede Datif-Allatif Kullanımı

Eski Türkçe lokal durum ekleri içerisinde en fonksiyonlu ekin datif olduğunu açıkça söyleyebiliriz. Datif fonksiyonlarını en kapsamlı şekilde AGOT 'ta bulmaktayız.

> Yönün somut datifi *teŋriler ... tuzıt ordoka yıgılurlar* 'Tanrılar Tuşita sarayında toplanırlar' veya *adnaguka tutuzur* 'başkalarına verir' (M III nr.8V v5) örneğinde bulunur; *teŋri kuvragıŋa nom nomlayu* 'tanrılar topluluğuna vaaz vererek' örneğinde, yönü konuşma ile de ifade eder. Bu kullanım ile direktifin kullanımı arasındaki fark, datifin hedefe ulaşıldığında (veya ulaşılması amaçlandığında) kullanılmasıdır, oysa direktif çoğunlukla bir şey yönünde sadece hareketi ifade eder.
>
> *koñ yılka yorıdım ... tokuz otuzka süŋüşdüm* 'Koyun yılında yola çıktım ... ve 29 'unda savaştım' (Uygur Bozkır Kağanlığı Yazıtları) pasajında zamansal datifler vardır; aynısı *tokuz otuzka* '29'unda' aynı zamanda M III no. 2 r8 'de de kanıtlanmıştır. *yazıŋa* 'o baharda' (BK D31), önceki cümlede (veya o kışla aynı yıla) değinilen kışı ifade eden iyelik ekini belirtir. Bazen

Yazıtlardaki zamansal datifler zaman dilimlerini, *bir yılka tört yolı sünüşdüm* (BK D30) 'Bir yılda dört kere savaştım' cümlesindeki gibi *frameworks for events* 'olaylar çerçevesi' olarak adlandırır.

Aşağıdaki cümlede statik bir lokal datif var gibi görünüyor: "*iki agulug yol başıŋa, tamu kapıgıŋa azguruglı yolka kim?" teser* 'Eğer biri "İki zehirli yolun başında kim var, kim cehennemin kapısına yanlış giden yolda?" diye sorarsa.' (Hu 116-7). Ayrıca *ol kam köŋüliŋe ınça sakıntı* 'Bu büyücü yüreğinde şöyle düşünür' (M I 34,18); bununla birlikte *köngüliŋe ... sakıntı* örneğinde de (M I 6,17) vardır. Maniheist olmayan Uygur'da böyle bir örnek bilmiyorum.

neŋ yerdeki kaganlıg bodunka bintegi bar erser ne buŋı bar erteçi ermiş (Tu. 56) 'Herhangi bağımsız bir millet benim gibi birine sahip olsaydı, ne gibi bir sıkıntı yaşayabilirdi?' örneğinde, *bodun* 'da görünen datif, sahiplik anlamına gelir; benzer şekilde *muŋar ne erser yazok yok* (PañcFrag II 23) 'Herhangi bir günahı yok'. Semitik dillerin veya Latince 'nin de iyelik datifleri vardır; Türkçe bunun yerine genitifi kullanır. Datif temel olarak, *meŋike bolmakı bolzun* (BT V 149-150) 'Sevinç ve mutluluk elde etsin!' örneğinde de iyelik halindedir. Aşağıda *bol-* 'olmak' ile datifin farklı bir anlamı olduğu birkaç durumdan bahsediyoruz.

Datif, soyut bir eylemin amacını işaretlediğinde de soyut olabilir: *burxan kutıŋa köŋül öritü* (BT I 1184) 'Buda faziletine gönül vermek'. DLT atasözü *sögüt söliŋe, kadıŋ kasıŋa* fiil olmadan aynı içeriğe sahiptir.

Birinin yönlendirdiği eyleme atıf, *bol-* 'olmak' ile ifade edilerek genelleştirilebilir: *yılkıka barımka bolup* (Hu 152, 177-178) 'hayvancılıkla meşgul olmak'; *alkınçu üdke boltumuz* (M III nr. 12 v3) 'Aklımızda ölüm anını yaşadık'. Böylece DLT fol. 355 'te *közi yolka bolur* 'Zihni ayrılmaya yönelir'.

Ezrua teŋrike yazıntımız (Hu 22-23) 'Zerwan tanrıya karşı günah işledik' gibi bir örnek daha farklıdır, çünkü Zerwan eylemin faydalanıcısı ancak eylemden memnun olmayan kişidir.

WilkKatMan nr. 65 'ten alınan cümlede datif, konuşmanın konusunu işaretler: *etke kanka "içmeŋ yemeŋler" tepen kının ayıtdı* 'Et ve kan konusunda "Yemeyin ya da içmeyin" dedi ve cezasından bahsetti'.

Aşağıdaki örneklerde, eylemden faydalanması amaçlanan varlıklar datif tarafından işaretlenmiştir: *kün teŋri bo yer suv üze tugar, kentü yarokın kamagka yarotır* (M III nr. 7, 14,101) 'Güneş bu dünyanın üzerinde yükselir ve ışığının herkesin yararına parlamasına izin verir.'; *et'özin emgetip el işiŋe* (M III nr.23 r8-9) 'devlet uğruna bedenini zorladı'. *Yegedmek utmak bolzun maŋa* (M I 28,18-19) 'Zafere …. ulaşabilir miyim?' örneğinde yararlanan da datiftir.

Duyguların nesneleri, datif tarafından işaretlenebilir, ör. *maŋa amranmakıŋız* (U III 29,1)'de "bana olan sevginiz" veya *saŋa amranmakın ... ölür men* (U III 82,28) "Sana olan sevgiden ölüyorum". *M(e)şiha burkan ... buşı berigli ... kişilerig kentüniŋ edgü öglisiŋe edgü*

ögli tep atadı (M III nr. 6 I r5) ‘da muhtemelen pozitif duyguları ifade eder: “Mesih peygamber ... ... sadaka veren ... ona karşı şefkatli olanlara merhametli insanlar dedi.”

Süreçlerin ve olayların nedenleri ve kaynakları, datif tarafından eşit olarak ifade edilir: *teŋriler teŋri katunları teŋri meŋisiŋe esürüp* ‘tanrılar ve tanrıçalar ilahi mutluluk tarafından sarhoş olup’; *tawgaç kannıŋ ötügiŋe …alıp bütürmiş* (BT II 105) ‘Çinli hükümdarın isteğine boyun eğerek… onu aldı ve bitirdi’. (U I 23,17)’deki *ol ogurka* ‘bu olay yüzünden’ dir. *neke ıglayu busuşlug keltiŋ* (KP 5,2) ‘de bulduğumuz şey sebepselliktir. *kork-* ‘bir şeyden korkmak ’, söz konusu ifadedeki korkunun kaynağını yönetir; U III 75,6 örneğinde ; bu kaynak elbette bir duygu nesnesi olarak da sınıflandırılabilir.

Ekonomik belgelerde, bir işlemin fiyatı sıklıkla datif durumda belirtilir.

okıgçıka okıtıp 'ta ‘haberci tarafından çağrılan (biri)’, datif, geçişli bir fiilin nedensel türevine eşlik eden ara kılıcıyı işaret eder. *sogdak tavgaçka ... bay balık yapıtı bertim* (ŞU) ‘daki datif, bu nedenle, 'Bay Balık'ın Soğdlular için yaptırdığı' veya 'Soğdular tarafından' olarak çevrilecektir. *bo burkanlarka kutgarguluk, bo arkantlarka kutgarguluk, bo şarirke süzülüp kutgarguluk ol* (MaitrH Y 118) ‘bu budalar tarafından kurtarılacak, bu arhatlar tarafından kurtarılacak, bu kutsal emanetlere karşı gösterdiği iman tarafından kurtarılacak.’ Kılıcı datifler, sebepsellik ile sınırlı değildir, *kalmadı erki ayıg kılınç maŋa kılmadok* (BT XIII 13,109) ‘Muhtemelen benim tarafımdan gerçekleştirilmeyen şeytani işler yok’ örneğinde gösterildiği gibi. Benzeri *siziŋe idi bilmeyöki kalmadı* (Ht VII 1802), ‘... sizin için oldukça iyi tanındı’ veya ‘hiçbir yönü size gizli kalmadı’.

ötrö mahendrasene elig öz tiri[g] etözinteki kaparmış etin yara bıçıp ak[a] kelmiş söl suvın iglig erke içürüp ... (U III 45,13) cümlesi çeşitli şekillerde tercüme edilebilir: Ya 'Bunun üzerine, kral Mahendrasena kendi canlı vücudunun şişmiş etini böldü ve kesti, hasta adamın akan lenf suyunu içmesini sağladı ...' veya '... hasta adamın lenf suyunu içmesine izin verdi .. ... ya da '... hasta adam tarafından lenf suyu içilmişti …’. Başka bir deyişle, hasta adam etken ya da edilgen bir katılımcı olduğu eylemin hem faydalanıcısı hem de ara kılıcısıdır (2004: 366-370).

Genel olarak Eski Türkçe datifin işlevleri bu şekilde olsa da biz burada yön belirten özellikleriyle ilgileneceğiz. Datif, lokal durum ekleri içerisinde hedef bildirir. Bu bakımdan direktif ve allatif ile eşdeğerdir. Eski Türkçe metinlerde bir direktif ekinin varlığı biliniyor olduğundan datif durum ekinin yalnızca yön işlevinde kullanıldığı yapılarda bu soneke datif-allatif durum eki dememiz daha uygun olacaktır. Böyle bir ayrım yapmak ekin fonksiyonunun net bir şekilde belli olmasını sağlayacaktır. Bu iki ek arasındaki ilişkiyi önceki bölümde (bkz. Bölüm 1.1) izah etmiştik. Duran (1956: 37-38) da bu eki anlatırken şu ifadeleri kullanır:

Bazı filologlar ve bilhassa J. Németh datif eklerinin yön gösteren kısmını ayrı bir ek olarak latif[46] eki ismi altında incelemişlerdir. Fakat bu latif eki (ve ismin latif hali) hiçbir zaman datif ekinden (ismin datif halinden) ayırt edilmemiş ve daima datif ekinin geçirdiği merhalelere uymuş olduğu için burada bu eki datif-latif eki (ve ismin datif-latif hali) diye gösteriyoruz. İsmin datif halinin bir bölümü olarak gözden geçireceğimiz datif-latif halini diğer bölümlerden ayırt edebilmek için, bu halin bağlı bulunduğu ve mütemmimi olduğu fiilin durumunu tayin etmek icabeder. Bir fiilin ismin datif-latif halinde bulunabilmesi için o fiilin *nereye?* sualiyle karşılaşması lazımdır. Mesela gidiyorum diyen bir şahsa muhatabı tabiatıyla *nereye?* diyecektir. Yahut *Mehmet gitti* diyen bir şahsa ikinci şahıs yine *nereye?* diye soracaktır. Bu sualler karşısında birinci şahsın *...e gidiyorum, ...e gitti* demesi icabeder. Bunun gibi varmak (vasıl olmak) değmek (vasıl olmak), girmek, uğramak, göndermek, çıkmak, çıkarmak, inmek, ağmak (yükselmek), dönmek, götürmek, ermek (vasıl olmak) vb. gibi birçok fiillerin birer datif-latif ekli isimlere ihtiyaçları vardır. Bu nevi fiiller *intranzitiv* 'geçişsiz', *faktitiv* 'ettirgen', *müşareket* 'işteş' ve *meçhul* 'edilgen' fiiller olabilir. Datif-latif ekinin tarihi çok eskidir. J. Németh Türk-Fin Ugor münasebetinin M.Ö. 4000-5000 yıllarına kadar çıktığını ve bu münasebetlerinin hatıralarından birinin bu datif-latif eki olduğunu bildiriyor. Ayrıca Fin-Ugor dillerinden bu eke dair misaller veriyor.

Bu ekin biçimbirimsel karşılığı hakkında yine çeşitli fikirler mevcuttur. T. Tekin, bu eki *verme-bulunma* eki olarak değerlendirmiştir. Bu ekin çok kullanılmamış olsa da lokatif fonksiyonu olduğunu daha önce belirtmiştik (bkz. *Eski Türkçede Lokatif Kullanımı*). Orhon Türkçesinde adların verme-bulunma durumu genellikle {+kA} eki ile kurulur. Tekil birinci ve ikinci kişi iyelik eki almış sözcükler {+A} ekini alır. Üçüncü kişi iyelik ekli adların verme-bulunma durumu ise {+ŋA} eki ile kurulur (2016: 104). Poppe, Türkçe *+a/+e* ekinin yönelme bulunma eki *+ka/+ke* 'nin bir yan biçimi olarak düşünülebileceğini, fakat bunların değişik kök ve gövdelere geldiği göz önünde tutulursa, bu iki ekin aynı ekin yan biçimleri olabileceği ihtimalinin kuvvetli olduğunu ileri sürmüştür. Ona göre, eğer bu ihtimal doğru ise, *+a* ve *+ka/+ke* ekleri eski dönemde iki farklı gelişme sonucu meydana gelmiştir (Choi, 2019: 271).

Eraslan (2012: 71-72) ise bu ekin yapısı hakkında şunları söyler:

Birinci izaha göre ekin aslı *+a/+e* 'dir. Nitekim Moğolca'da da *+a/+e* 'nin var olması ekin Türkçe ile Moğolca 'nın müşterek olduğu devreye ait olduğunu gösterir. *+ka/+ke* şekli ise *+k+a/+k+e* unsurlarında ibaret olup *k/k* ünsüzleri yanlış hece bölünmesiyle eke dahil edilmiş olmalıdır: *adak+a = a+da+ka, sizik+e = si+zi+ke* gibi. *+ga/+ge* şekli ise ünsüz benzeşmesi yoluyla ortaya çıkmış olmalıdır. Eski Türkçe 'de iyelikten sonra *+a/+e* 'nin, iyeliksiz kelimelerde ise *+ka/+ke* yaygınlaştığı görülmektedir: *kaganım+a* (T1 G5), *özüm+e* (BK G15),

[46] Allatif için kullanılan diğer bir terim.

kapıg+ka (KT G4), *ögüz+ke* (T1 G9) gibi. *+na/+ne* şekli ise teklik 3. Şahıs iyelik eklerinden sonra kullanılmakta olup *+n+ga/+n+ge* unsurlarından ibarettir: *başı+na* (KT D33), *ili+ne* (T2 D8) gibi. İkinci izaha göre Altay dillerinde asıl yönelme hali eki *+ka/+ke* 'dir ve *+a/+e* şekli ünsüz düşmesiyle oluşmuş ve Türkçe 'de iyelik ekli kelimelerde yaygınlaşmıştır: *adak+ka >adaka >adak+a, sizik+ke >sizike >sizik+e* gibi. Üçüncü bir iazh şekli de yönelme hali ekinin *kara-* 'bakmak' veya *kör-* 'görmek' gibi bir fiilden ekleşme yoluyla ortaya çıkmış olmasıdır. Nihayet dördüncü izah şekli *+ka/+ke* ve *+a/+e* yönelme hali eklerinin *+karu/+kerü* eklerinden kısalma yoluyla meydana gelmiş olmasıdır.

Erdal (2004: 171-173) 'ın fikirleri belli noktalarda bu görüşlerden ayrı düşmektedir.

Adlar için datif eki, Eski Türkçenin tüm evrelerinde ve türlerinde +kA 'dır. Aykırılıklar pronominal davranış gösteren 1. ve 2. tekil kişi iyelik eklerini takip ettiğinde ortaya çıkar. Oğuz ve Çuvaş-Bulgar, +A 'dan dolayı erken Türkçede +kA 'nın yanında olduğu varsayılabilecek +gA 'ya dair kanıtlar Eski Türkçede son derce zayıftır. Kaşgarî 'nin ifadesine ve runik alfabede Eski Türkçe metinlerden kanıt olarak ne aldığını temel alarak, Doerfer 1987, Eski Türkçe datifin +gA olarak telaffuz edildiği ve /g/ için karakterler kullanılmadığını çünkü durakları olmayan sızıcı ünsüzler olarak telaffuz edilirdi teorisini kurdu. Bu amaçla Yenisey yazıtlarında bulduğumuz gibi hem basit datif formlarına hem de iyelik eklerinden sonra ortaya çıkanlara atıfta bulunur. İyelik ekli biçimlerle daha fazla ilgilenmek için iki form kümesini birbirinden ayıracağız. Runik bulgular öyle ki pratikte her zaman $+k^1A/+k^2A$ buluruz. Bu kanıt iki istisna dışında Yenisey yazıtları için de önceliklidir. Bir +gA datifi bulduğumuz diğer runik metin, kısa bir idari (veya belki de askeri) mektup olan Thomsen tarafından yayımlanan Stein koleksiyonundaki IV. yazmadır. Bu metnin düzensiz el yazısı karakterleriyle tarihlenmesi (belki de kalemle yazılmamış tek runik yazma) *beşinç ay sekiz yegirmige* '5. Ayda, 18 'inde' okur. Mani alfabesi, hem ön hem de arka hecelerde göründüğünde /k/ ve /g/ arasında ayrım yapmıştır. Yine örneklerin baskın çoğunluğu *capf* veya *copf* gösterir, ancak metinler bazen G/Γ yazar: M III nr.12v3 'te *üdge* ve WilkManKat nr. 65r1 'de *etke kanga* 'et ve kanla ilgili' buluruz. *bastan (bu nedenle) adaka tegi kanka iriŋe örgenip* 'baştan ayağa kan ve irin içinde kirletilip' (M I 5,14) örneğinde *adak+ka* 'da sadeleştirilmiş iki artdamaksıl ünsüz ve YRYNNG olarak hecelenen *iriŋ* 'in geniz ünsüzüne asimile edilmiş artdamaksıl sonek buluruz. TT VIII (Brahmi) 'de 3 kere /g/ ile yazılan örneklere karşı 63 örnekte /k/ vardır (Uygur Brahmi elyazmalarında bulunan normal hata sınırları içindedir). Karahanlıca yazmak için kullanılan Arapça alfabe, ön hecelerde /k/ ve/g/ arasında ayrım yapmaz, ancak arka heceli kelimeleri, DLT ve KB 'de datif yazmak için tutarlı bir şekilde *qaf* kullanır, *ghain* kullanmaz. *Ghain* elbette sızıcı bir ünsüzdür, *qaf* ise Kaşgarî 'nin zamanında bile Arap lehçelerinde bir sesli harf olarak telaffuz edilmiş ve sessiz bir *uvular* 'küçük dil' durağı olmamıştır. Dolayısıyla Karahanlı bulgular, Doerfer' in datif sonekinin bir sessiz uvular veya velar durağı olmayan ve bir sesliyle telaffuz edildiği teorisiyle çelişmez; fakat Eski Türkçeye gelince haklı olabilir: Sözde sesli harfler, aslında sesli sızıcıları belirttiği ve durağı olmadığı için genellikle kullanılmamış olabilir. Muhtemelen (fakat hiçbir şekilde zorunlu değil), K

kullanılırken bir /g/ durağı (bir sızıcı ünsüze karşı olarak) kastediliyor olabilir. Başka bir olasılık +kA 'nın birincil olması ve +gA 'nın ortaya çıkmasının direktif sonekinin (her zaman /g/ 'ye sahip olduğu ve datif ile ilgili olmayan) etkisinden kaynaklanmaktadır. Eski Türkçede Gabain 1974: 87 ve diğerleri tarafından, özellikle bunları datif olarak işlev gören Moğolca soneklerden biri ile bağlantılı olmayı amaçlayan T. Tekin 1996a tarafından tekrar tekrar korunduğu gibi +A veya +yA datifi yoktur. Ancak Moğol 'un Bulgar grubunun bir Türk dilinden bir +A datifi kopyaladığı göz ardı edilemez. Doerfer 1977, 1. ve 2.kişi tekil şahıs zamirlerinin datif biçimlerinin, daha sonra bir sonek haline gelen bir *ka ismi olduğunu varsayarak, geri vokal olduğunu açıklamaya çalışmıştır.

Datif formda, 3. Kişinin iyelik eki de +sIn şeklindedir. Orhon Türkçesinde *+(X)ŋ* ve +(s)In+ 'ın *gA ile kaynaştığı görülür; sonuç olarak, datif ile biten 2. ve 3.kişi iyelik ekleri sırasıyla *+(X)ŋA* ve *+(s)IŋA* 'yı verir. İsimlerle birlikte bu +gA, yukarıda belgelendiği gibi Orta ve Modern Türkçeden önce nadirdir. Uygur 'da 3. kişi iyeliği datifte *+(X)ŋA* olarak görülür, ör. *tutmışlarıŋa* (MaitrH XI 4v10) ve *katıglanmakıŋa* (U IV A265). Orhon Türkçesi 1.kişi iyelik ekinden sonra, datif eki *+A* 'dır: muhtemelen 2. kişinin tekiline benzer şekilde *+(X)mA* (ör. kagan+ım+a) elde ederiz. Ayrıca Hoytu-Tamir taş yazısı ve Uygur Bozkır Kağanlığı yazıtlarında (ŞU D7 'de *ogluma*, G6 'da *evime*, K4 'te *yaşıma*) da kullanılır. Düzenli (analoji yoluyla restore edilmiş veya arkaik) +(X)mkA formları, BK D15 (yaş+ım+ka) 'te bulunur, ör. U III 37,2 'de (*bolmışımka*), DKPAMPb 906 veya 989 (ikisi de *işimke*) ve +(X)mA 'nın yanında Yenisey yazıtlarında birkaç kez bulunur: ör. E147 'de, bir taraftan *elimke* 'ülkem', *oglumka* 'oğullarım' ve *atımka* 'atım', diğer taraftan *kunçuyuma* 'eşim', *ulugum kiçigime* 'büyüklerim ve küçüklerim' ve *bodunuma bokunuma* 'halkım ve milletim' buluruz ve hepsi *bükmedim* 'yeterince sahip değildim' tarafından yönetilir. E6,4 'teki *kuydakı kunçuyumga adreldem* 'evdeki eşimden ayrıldım' örneğinde datif formu g^1 ile ara şekle sahiptir; E7,4 'teki *kunçuyumgaka* örneğinde yazar muhtemelen ilk olarak g^1A yazdı, sonra k^1A 'ya 'düzeltti' (AGOT: 184).

Sonuç olarak Eski Türkçede asli datif ekinin +kA olduğunu, 1.tekil kişi iyelik ekinden sonra +A olduğunu, 2. ve 3.kişi iyelik ekinden sonra araya gelen pronominal /n/ ile birleşerek +ŋA olduğunu söyleyebiliriz. Ayrıca bir istisna gibi gözükse de Sekiz Yükmek 'te pronominal /n/ olmadan +gA biçimi birkaç kez geçmektedir. Şahıs zamirlerinde *baŋa/maŋa, biziŋe/bizke, saŋa, siziŋe/sizlerke* olarak 1. ve 2.kişilerde; işaret zamiri olarak ise *muŋar/muŋa, aŋar/aŋa, olarka* şeklinde geçmektedir.

Direktifin birini andıran, tekil datifteki /r/, işaret zamirlerinde sınırlıdır: Runik yazıtlarda *aŋar*[47] vardır, *aŋa* yoktur; Maniheist metinlerde de genel form *aŋar* şeklindedir. Budist metinlerde iki form arasında bir dalgalanma vardır; bkz. UW 162a. *muŋar* M I 23,8 'de ayrıca

[47] UW 162a 'da yapıldığı gibi, *aŋar* "eski bir direktif" olarak adlandırmak doğru olmaz, çünkü direktif soneki asla son sesli harfini düşürmez. (1981 UW fasikülündeki bu formun girişte belirtildiği gibi) Gerçekten Eski Türkçede tek bir *aŋaru* örneği olsa bile Tuñ. yazıtının *aŋar* ve *aŋaru* sözcüklerine sahip olduğu doğrulanmıştır (AGOT: 200).

Ht ve DLT 'de kanıtlanmıştır. *aŋar* ve *muŋar* formları /r/ olmayan formlardan daha eskidir; ikincisi şahıs zamirlerine benzer şekilde oluşturulmuştur (özellikle işaret zamirleri 3.kişi için kullanıldığından beri). *muŋa* ve *aŋa* varyantları geç dönem Uygur metinlerinde ortaya çıkar (ör. *muŋa* BTT I A2 24 'te; *aŋa*, Maniheist fakat geç döneme ait olan Pothi 162 'de). *muŋar* ve *aŋar* hala islami Orta Türkçe metinlerinde bulunmaktadır (AGOT: 200).

Son olarak Eski Türkçe metinlerde datif-allatif eki olmamasına rağmen datif-allatif fonksiyonunda kullanılan bir +dA/+tA ekine rastlıyoruz (bkz. Bölüm 2.2.5.). Aşağıda bütün kullanımlarda hedef gösteren datif ekinin yani datif-allatif ekinin örnekleri mevcuttur.

*neŋ neŋ sawım bar erser bengü taş**ka** urtum* [**KT G11**] "Ne kadar sözüm varsa ebedî taş**a** kazıdım (yazdım)."

*a**ŋar** adınçıg bark yaraturdum* [**KT G12**] "On**a** muhteşem bir anıt mezar yaptırttım."

*edgü éli**ŋe** kentü yanıltıg yawlak kigürtüg* [**KT D23**] "iyi (durumdaki) yurdun**a** (karşı) sen kendin hata ettin (ve) nifak soktun."

*yégirmi kün olorup bo taş**ka** bo tam**ka** kop yol<l>ug tégin bitidim* [**KT GD**] "Yirmi gün oturup bu taş**a,** bu duvar**a** tamamen (ben) Yollug Tegin yazdım."

*meŋ türgeş kagan**ka** kız[ımı<…> ertiŋü ulug törön alı birtim* [**BK K9**] "Ben Türgeş kağanın**a** kızımı <…> pek büyük törenle alıverdim."

*otuz artukı tört yaşıma oguz tezip tawgaç**ka** kirti* [**BK D38**] "Otuz dört yaşımda Oğuzlar kaçıp Çin '**e** sığındı."

*çorak**ka** tegip yolagçı <…>* [**BK GD**] "Çorak topraklar**a** varınca öncü birlikleri"

*<…> tö[ŋker] tag**ka** <…> ku seŋün başadu tört tümen sü kelti* [**BK G7**] "<…>Töngker Dağı 'n**a**<…>General Ku komutasındaki kırk bin asker geldi."

*türk bodunug ötüken yér**ke** ben özüm bilge toñukuk kelürtüm* [**T1 G10**] "Türk halkını Ötüken toprakların**a** bizzat ben, Bilge Tonyukuk, getirdim."

*türk kagan olorgalı şantuŋ balık**a***[48] *taluy ügüz**ke** tegmiş yok ermiş* [**T1 D1**] "Türk kağanı tahta çıkalı Şandong kentin**e**, okyanusa (?) ulaşan olmamış.

*ilk kırkız**ka** süleser yég ermiş tédim* [**T1 D6**] "'İlk önce Kırgızlar**a** sefer etsek daha iyi olacak' dedim."

*a**ŋar** aytıp bir atlıg barmış téyin ol yolun yorısar unç tédim* [**T1 D7**] "On**a** şöyle söyleyip, "bir atlı geçebiliyorsa, o yolu kullansak mümkün olabilir" dedim."

*atıg ı**ka** bayur ertimiz* [**T1 K3**] "Atları ağaçlar**a** bağlıyorduk."

*kıyınıg köŋlüŋçe ay ben sa**ŋa** ne ayayın tédi* [**T1 K8**] "'Cezaları da uygun gördüğün şekilde ver, ben sana (daha) ne diyeyim' dedi."

*bulçu**ka** taŋ üntürü tegdimiz* [**T1 K11**] "Bulçu 'y**a** tan atarken ulaştık."

türük bodun temir kapıg**ka** ténsi oglı ténsi oglı aytıgma tag**ka** tegmiş idi yok ermiş [**T2 G2-3**] "Türk halkını Demir Kapı 'y**a** Tensi Oğlu Tensi oğlu denilen dağ**a** ulaşan asla yokmuş."

*teŋriken**ke** işig birtiŋ téyin yarlıkamış* [**O D6**] "(Baga) hazretlerin**e** işi gücü verdin diyerek lütfetmiş."

*ew**ke** tegdöküm uruş kılıp tegip inim**e** ogluma**a** ança ütledim* [**O K2-3**] "Karargah**a** saldırdığım, savaşıp saldırıp kardeşime, oğluma şöyle öğüt verdim:"

*<…> sü**ke** tuso bolayın tédi* [**KÇ D11] "**<…> 'orduy**a** yararlı olayım' dedi."

*boz ok başın akıza uçuz köl**ke** atlıgın töke barmış* [**Tes K3**] "Boz Ok(ların) liderini hücum ettirip (düşmanı) Uçuz Gölü 'ne atlarıyla (birlikte) döküvermiş."

*bıŋ yıl<l>ık tümen künlük bitigimin belgümün bunta yası taş**ka** yaratı<t>dım tulku taş**ka** tokıtdım* [**Ta B2-3**] "Bin yıllık on bin günlük yazıtımı ve damgamı burada yassı taş **üzerine** yazdırttım, yazıt taşı **üzerine** hâkkettirdim."

*<…> seleŋe**k[e]** t<…> bir yégirminç ay yégirmike kara buluk öŋ[dü]n sukak yulı anta çigil totok <…>* [**ŞU G11**] "<…> Selenge 'y**e** on birinci ayın

[48] Sözcük içindeki ikiz ünsüzler runik yazıda seyrek olarak belirtilir. Başka bir deyişle, sözcük içindeki ikiz ünsüzler genellikle tek harf ile gösterilir (Tekin, 2016: 43). Dolayısıyla datif ekinin bu sözcükte +A olması söz konusu değildir.

yirmisinde Kara Buluk ‘un doğusundaki Sukak Yulı (Ceylan Pınarı, Geyik Pınarı), orada Çigil(lerin) askeri valisi …”

*beçin yıl yétinç ay béş yégirmike béş balık(?)**ka** bartıg?* [**HT II 1-2**] “Maymun yılının yedinci ayının on beşinde Beşbalık ‘**a** ulaştık.”

*kasuy? Kara başıg yaylat<d>ım küzte toñın taş**ka** értim* [**HT II 3**] “Kasuy ‘da? Halkı yaylattım (yazı geçirttim), güzün Tonyın Taş ‘**a** ulaştım.”

*ulug oglum s[ü**k?]e** bardı* [**Su 10**] “Büyük oğlum savaş**a** (?) gitti.”

*ezrua t(e)[ŋ]ri**ke** [neçe y]azıntım(ı)z yaŋılt(ı)m(ı)z erser* [**Hu 22**] “Ezrua tanrıy**a** karşı ne kadar günah işleyip hata yaptıysak;”

*t(e)ŋrigerü bardaçı boşuntaçı beş t(e)ŋri y(a)rukın ev**ke** bark**(k)a** bad(ı)m(ı)z erser* [**Hu 273**] “Göğe yükselip serbest kalacak olan beş tanrı ışığını (oraya ulaştırmayarak) ev**e** bark**a** bağladıysak;”

*y(a)ruk t(e)ŋriler**ke** nom kutı**ŋa** arıg dendarlar**ka** suyda yazokda boşunu ötünür biz* [**Hu 373-374] “**Aydınlık tanrılar**a,** dinî mutluluğ**a** (kutlu dinimize), temiz rahiplere (karşı işlediğimiz) günahlarımızdan arınmayı dileriz.”

*ot**ka** örten**ke** töb'ün tüsüŋür* [**M I** (T.II D.173a)] “Ateş**e** ve alevler**e** tepesinden düşebilir…”

*ol üç yeklerig anxrwzn**ta**[49] badı* [**M I** (T.I a)] “O üç iblisi zodyaklarına bağladı.”

*tört y(a)ruk küçin birle bu y[ir] suv**ka** inti Abamu Bu[rkan]ça* [**M I** (T.I a)] “dört aydınlık gücü ile bu dünyay**a** indi. Abamu Burkan gibi…”

*yme yigedmek utmak bolzun ma**ŋa** agduk karı bitgeçi-i* [**M I** (T.II D.171.)] “ve zafer ban**a** verilsin, ihtiyar kâtip Agduq tarafından…”

*başta t(e)ŋri y(a)ruk küçlüg bilge**ke** y(a)lvarar biz öt(ü)nür biz* [**M II** (T.II D.169.)] “Tanrı önünde ışık, güç ve bilgey**e** yalvarırız ve ona dua ederiz.”

[49] Orhon yazıtlarından itibaren bugünkü Türk şivelerine kadar muhtelif metinlerde bazen fiilin mütemmimi olan kelime, datif-latif eki yerine diğer isim tasrif eklerini alıp sadece datif-latif halinin gösterdiği manayı bildirir. Datif-latif eki yerine kullanılan diğer isim tasrif eklerinin en yaygın olanı *lokatiftir* (Duran, 1956: 38). Lokatifin bu ek yerine kullanıldığı en sık metin olarak aşağıdaki örneklerde de görüleceği üzere Maitrisimit ‘i söyleyebiliriz.

*tübinte ol'okma ölmeki bar tünerig t(a)mu**ka** tüşmeki bar* [**M II** (T.II D.169.)] "Sonunda, ölmek zorundasın ve karanlık cehenneme bir dalış var."

*yagıı mn kim a**ŋar** yazntıı* [**M III** (T.I, D.4.)] "Ben onlar**a** karşı günah işleyen bir asiyim (düşmanım)."

*tükelig bolup ol m(e)ngigü tirig öz kirtü yol**ka** oru**ka** (orun**ka**) ögrünçüŋ tegiŋ kim sizler anı üçün okıtmış boltuŋuzlar* [**M III** (T.II, D.176.)] "Mükemmel olup, bu kutsanmış canlı benliği gerçek yol**a** gerçek yer**e** sevinçle gönderin, çünkü bu yüzden arandınız."

*amrak oglanım öŋ sakınıŋ ol uzakı sav yürüglerin kim m(e) sizler**ke** ayu birtim* [**M III** (T.II, D.176.)] "Sevgili delikanlı (oğlum)! Önce siz**e** verdiğim detaylı kelimeleri ve yorumları düşünün."

*münsüz kaddagsuz ymrak kuzınıŋ aatın yiŋler söŋügin sımaŋlar tip titsileri**ŋe** çkşapt tamga t[u]tuzdıı* [**M III** (T.M. 170.)] "'Masum günahsız sevgili kuzu eti yiyin; (ama) kemiklerini kırmayın.' diyip Çahşaput mührünü öğrencilerin**e** verdi,"

*y[i]me bodis[a]v[a]t tigin bu ulus bodun any[ı]g kılınçl[ı]g kılmışın körüp ertüŋü busuşlug kadgul[u]g bolup ıglayu balık**ka** kirdi* [**KP 9**] "Yine Buda namzeti Şehzade bu halkın kötü amelli (kişilerinin) davranışlarını görüp aşırı derece kederli ve kaygılı bir halde ağlayarak şehr**e** döndü."

*kaŋı kan ince tip y[a]rl[ı]kadı birk[i]ye amrak oglumın sizi**ŋe** tutuzur m[e]n asan tükel kelürüŋ tip y[a]rl[ı]kadı* [**KP 78**] "Han babası şöyle buyurdu: 'Biricik sevgili oğlumu size emanet ediyorum. (Onu) sağ salim getirin.' diye buyurdu."

*öŋtün kapak**ka** tegdi* [**KP 112**] "Doğu kapısın**a** ulaştı."

*taluy ögüz**ke** kadaşı**ŋa** tegürdi* [**KP 136**] "(Ejder Hanı Şehzade 'yi) okyanus**a** kardeşin**e** ulaştırdı."

*ol ödün udçı er öz evi**ŋe** il[t]ti açıntı* [**KP 174**] "O zaman sığırtmaç (Şehzade 'yi) kendi evin**e** götürdü (ve) sofra donattı."

*üküş bilge kişiler ince tidiler ol közsüz kişi ay[ı]g bilge titir a**ŋa** ayıt[ı]ŋ* [**KP 196**] "Birçok bilge kişi şöyle dedi: "O kör adam çok bilgilidir. On**a** sorun.".

*ög kaŋ teg eçi sıntar seli**ke** bu maytrı smit nom bititgeli ötüntümüz erti* [**Maitr.** (1. E,3=NR.37)] “Ana baba gibi (olan) ağabeyim Sıntar Seli ‘y**e**, bu din kitabını, Maytrısimit ‘i yazmasını rica ettik.”

*kaltı bir ödün mkamotgalyin arkant anasın kutgargalı sansz tümen sumır taglar töpüsi üze irkleyü motgalayın arkantnıŋ küü kelig erdemi üze meriçi kançanapati uluş**ka** barı yrlıkap* [**Maitr.** (4. E, (?)=Nr. 2d)] “Vaktiyle veli Mahamaudgalyayana, anasını kurtamak için sayısız dağların tepesine çıkarak velî Maudgalyayana ‘nın meşhur zuhur kabiliyeti ile barbar yani hudut boyu ülkesi Kançanapati adlı bir memleket**e** haşmetle varıp;”

*anın ol ogurka gautami katun tŋri tŋrisi burkanıŋ kapilwaştu balık**ka** kelgüsin basa basa ayıtgalı idür* [**Maitr.** (120. III (?), 5=Nr. 76)] “bu nedenle Gautami Hatun, Tanrılar Tanrısı Buda 'nın Kapilavastu şehrin**e** ne zaman geleceğini sormaya devam etti.”

*antag ugurı tanı… bizi**ŋe** yme nom nomlayu … agı anın küni baralım nom işidelim* [**Maitr.** (23. III, ?=Nr. 113)] “Öyle zaman oldu ki … biz**e** de dini vaaz etti … bu yüzden doğruca gidelim dini işitelim.”

*bu ok etözin tŋri yiri**ŋe** aktınıp kormuzta tŋri birle bir orunta olurdum* [**Maitr.** (45. XV, ?=Nr. 257)] “Bizzat bu vücut ile tanrılar yerin**e** çıkıp Tanrı İndra ile bir yerde oturdum.”

*sengrem sanlg saŋig tültin töşekin etimiz**ke** yinimiz**ke** tegürü töşentimz* [**Maitr.** (65. XXI, 3=Nr. 77)] “Manastıra ait olan yastıkları, döşekleri etimiz**e** tenimiz**e** temas ettirip kullandık.”

*amarıları kızartmış temirlik çomakların baş**ka** tokışu yogrutça miyilerin sançışu yiyürler* [**Maitr.** (68. XXII, 1=Nr. 17)] “Bazıları da kızgın demirli çomaklar ile başların**a** vurarak yoğurt gibi beyinlerini çıkarıp yerler.”

*yımrılmış wrkar sengrem**ke** yakın sokup taraglg yirin**te** tökerler* [**Maitr.** (109.=Nr. 112)] “Harap edilmiş tapınak ve manastırlar**a** yaklaştırıp tarlalar**a** dökerler.”

*ötrü ol prtyka but dıntarnıŋ köwresi kök kalıkda turup kentü etözintin önmiş otın örtenip boş bolup nirwan**ka** barır* [**Maitr.** (196.=Nr. 8)] "Sonra bu keşiş Pratyeka Buda 'nın ölümcül bedeni gökyüzünde durup kendi vücudundan çıkan ateşten yanıp, boşalıp Nirvanay**a** girer."

*takı yime kanyu tınlıg artuk ayıg kılınçlıg erip, etüz kodsar, üzüti tamu**ga** barmış kergek* [**SY 123**] "ve ayrıca, hangi varlık hala günahkâr ise, vücudunu bırakıp ruhunun cehenneme gitmesi gerekir."

*ançulayu kaltı kegde**ge** bitimiş kuin bitig teg*, [**SY 202**] "Böyle kağıd**a** yazılmış bir parşömen kitabı gibi (sert),"

*köni yol**ka** kigürür on edgü kılınç kılturur* [**SY 255**] "doğru yol**a** girmesine izin verin. On iyi iş yapsınlar"

*tamuda emgeklig tınlıglar alku ozdı, kurtuldı, edgü etüz**ge** kirtiler* [**SY 423**] "cehennemde acı çeken canlıların hepsi kurtarıldı ve iyi bedenler**e** girdi."

*köni bodistwlar yorıgı**ŋa** yolı**ŋa** kirtiler* [**SY 433-434**] "Bodhisattvaların doğru değişimin**e** ve yolun**a** girdiler."

2.2.5. Eski Türkçede Senkretizm

Senkretizm hakkında verilen tanıma göre, kullanılan bir ekin aynı biçimbirimsel ifadeyle başka bir durum eki yerine de kullanılabilmesi bu terimi ortaya çıkarmaktadır. Taramış olduğumuz metinler kapsamında Eski Türkçe metinler içerisinde farklı fonksiyonlarda kullanılan aynı biçimbirimsel yapılara rastladık.

Tablo 9: *Eski Türkçe Metinlerde Görülen Lokal Durum Ekleri*					
	Directive	**Dative**	**Locative**	**Ablative**	**Allative**
Runik Harfli Metinler	+gArU +rA +yA +(X)rU	+kA +ŋA +A	+dA +tA +kA	+dA +tA +d(X)n	+kA +ŋA +A
Maniheist Uygur Metinleri	+gArU +rA	+kA +ŋA +tA	+dA +tA +kA	+dA +tA +dAn +dIn	+kA +ŋA +tA
Budist Uygur Metinleri	+gArU	+kA +ŋA +tA	+dA +tA +kA	+dA +tA +dIn +dAn	+kA +ŋA +tA

Tablodan hareketle Eski Türkçede görülen senkretizm yapıları için şu maddeleri sıralayabiliriz:

- Dative-Allative senkretizmi
- Dative-Locative senkretizmi
- Locative-Ablative senkretizmi

2.2.5.1. Datif-Allatif Senkretizmi {+kA}

Allatif durum eki Türk dili gramerlerinde kolaylıkla rastlayabileceğimiz bir kategori değildir. Bu durum eki, kullanıldığı bütün dillerde hedef bildiren bir lokal ektir. Türk dili ise Eski Türkçe döneminde bu fonksiyon için direktifin yanında datif durumunu kullanmıştır. Direktif eki Karahanlı döneminden itibaren fonksiyonlarını yitirmiş ve bu işlevde kullanılan tek durum olarak datif kalmıştır. Fakat bu ek birden fazla görev üstlenmektedir. Dolayısıyla bu durum ekinin hedef bildiren yön manasında kullanıldığı durumlar için allatif durum ekiyle birleştirilerek datif-allatif senkretizmi oluşturmak daha mantıklıdır. Haliyle iki durum kategorisi için bir ek kullanılmış olacaktır.

*yarıkınta yalmasınta yüz artuk okun urtı yüzi**ŋe** başı**ŋa** bir t[egmedi]* [**KT D33**] "Zırhından (ve) kaftanından yüzden fazla ok vurdular. Yüzün**e** (ve) başın**a** biri (bile) değmedi."

*bo yérde ma**ŋa** kul boltı* [**BK D36**] "Bu yerde ban**a** köle oldu."

*kanın kodup tawgaç**ka** yana içikdi* [**T1 B2**] "(Daha sonra) hanını bırakıp Çin '**e** yeniden tâbi oldu."

*ol yér**ke** ben bilge toñukuk tegürtök üçün sarıg altun ürüŋ kümüş kız koduz egri tewe agı buŋsuz kelürti* [**T2 G3-4**] "O yer**e** ben Bilge Tonyukuk ulaştırdığım için sarı altın, beyaz gümüş, kızlar (ve) karılar, (tek) hörgüçlü develer, ipeklileri sıkıntısızca getirdiler"

*kamıl balık**a** tegdim konuldum altım* [**O K1**] "Kumul (Hami?) kentin**e** saldırdım, yerleştim, ele geçirdim."

*yagı**ka** yalŋus oplayu tegip opulu kirip özi kısga kergek boltı* [**KÇ D11] "**Düşman**a** yalnız atak yapıp, saldırıp ileri atılarak girince kendisi öldü."

*uç[uz köl]**ke** atlıgın töke barmış* [**Ta D2**] "(onları) Uçuz gölü '**n**e atlarıyla birlikte döküvermiş."

*ewim**e** tüş[düm]* <...> [**ŞU G5**] "(Daha sonra) karargâhıma geri döndüm. <…>"

*in<i> öz inençü yılan <yıl> öz inençü tarduş kül<i> çor béş balık**a** barır biz* [**HT XIV**] "İni Öz İnençü yılan yılında? Öz İnençü (ile?) Tarduş Küli Çor Beşbalık '**a** gideriz."

*anıg kılınçlıg kişi**ke** y(a)wlak tınl(ı)g**ka** tural(ı)g**ka** berd(i)m(i)z erser* [**Hu 275-276**] "(dahası bu ışığı) günahkâr kişiler**e**, kötü canlılar**a** verdiysek;"

*köŋülüg açıglı yme köküzüg y(a)ratuglı köni kirtü aŋlag törülüg üç ödki adrtlag ödürtlüg yürüglüg tirig öz birikli y(a)ruk t(e)ŋri yiri-**ŋe** tegürdeçi* [**M I** (T.II D.171.)] "gönlünü açan ve göğsünü aydınlatan; doğru samimi bir anlayış, ortodoks, (doğru) yaşayan üç kez liderlik eden ve seçimlere yol açan, tanrıların parlak gökyüzün**e** götürecek."

*y(a)şın t(e)ŋri nom kutı m(a)rmani f(e)rişti lar**ka** kut kolur* [**M II** (T.II D.169.)] "Işık tanrısın**a**, dinin haşmetin**e**, Mar Mani 'nin meleklerin**e** dua ediyoruz!"

*(k[or]m[u]zta tŋ[ri] /// ay tŋri ordusı**ŋa** kirür olurur* [**M III** (T.M. 291.)] "Tanrı Hormuzta ... Ay tanrısının sarayın**a** girer ve yerleşir."

*üçünç suvda yekler urup k[e]mi suv**ka** çomurur* [**KP 54**] "Üçüncü (tehlike şudur): Suda şeytanlar saldırıp gemiyi suy**a** batırır."

*antran kopup tŋri burkannıŋ köligesi**ŋe** sıgıntı* [**Maitr.** (5. E, (?)=Nr. 93)] "Oradan da kalkıp Tanrı Burkan'ın gölgesin**e** sığındı"

*birük kınlık**ka** kirser, azu ogrı ogurlasar tutsuksar,* [**SY 109**] "zindan**a** girdiklerinde veya soyguncular onları soyup hapsedince,"

2.2.5.2. Datif-Lokatif Senkretizmi {+kA}

Eski Türkçe metinlerde aslen bir datif eki olan +kA, daha çok Maniheist metinlerde olmak üzere runik yazıtlar ve Budist Uygur metinlerinde lokatif fonksiyonda da kullanılmıştır.

*neŋ yérdeki kaganlıg bodun**ka**[50] bintegi bar erser ne buŋı bar erteçi ermiş* [**T2 D6]** "Herhangi bir yerdeki kağanı olan halk**ta** benim gibisi varsa ne sıkıntıları olacakmış?"

*seleŋe**ke**[51] sıka sançdım* [**ŞU D4**] "Seleŋe '**de** sıkıştırıp mızrakladım."

*ka/// [yek]ler közi**ŋe** ///di* [**M III** (T.II D.121.)] "..tüm(?) şeytanların gözün**de**…"

*////mag bu yir suv**ka** ///ü öd klmeki bar* [**M III** (T.II, D.173c, 2.)] "…bu dünya**da**... iyi? zamanda gelmek var"

---

[50] Bu cümle için farklı anlamlandırmalar mevcuttur: Berta :2010, *Eğer harhangi bir yerde kağanlı bir bodun**un** benim gibi [yöneticisi] varsa ne derdi olacakmış?;* Ölmez :2013, *Herhangi bir ülkede, hakanlıkta, halkın başın**da** benim gibi (bir vezir) varsa ne gibi dertleri olacaktı ki?;* Ercilasun :2016, *Herhangi bir yerdeki kağanlı millet**te** benim gibisi var olsa {onların} ne sıkıntısı olurmuş?;* Rybatzki :1997, *Herhangi bir ülke**de** böyle kağana [kağan/danışman (benim gibi)?] sahip olan halk varsa o zaman orada hangi problemler var?* olarak çevirirler.

[51] Bu cümle için farklı anlamlandırmalar mevcuttur. Berta : 2010, *(onları) Selenga**ya** sıkıştırarak mızrakladım;* Ölmez :2013, *Selenge '**de** kıstırıp mızrakladım* olarak çevirirler.

*//// erser üç yawlak yol**ka** kayu tınlg tüşer erki [tŋr]i burkan ol kim sui anıg kılınç kılıp yit[inçs]iz korkmasar ökünmeser ol tınlg üç yawlak yol**ka** tüşer tip yrlıkadı* [**M III** (T.M. 279.)] "Peki, üç kötü yol**da**, hangi canlılar iyiliğe rastlar? İlahi Burhan bahşetti: günah işleyen ve kötülük yaptığı halde sonsuz korku ve pişmanlık hissetmeyen varlık üç kötü yol üzerin**de** yaşar."

*amtı bu nomlug sawag k/... kukutpat tag**ka**... atlg yazıda ukmış krgek* [**Maitr.** (70. XXIII, 1=Nr. 16)] "Şimdi bu dini olayı Kukkutapada dağın**da**, samantavrksa adlı ovada (tasavvur etmek gerekir)."

2.2.5.3. Lokatif-Datif Senkretizmi {+dA}

Datif-allatif eki +kA 'nın lokatif fonksiyonda kullanıldığı gibi lokatif eki +dA da datif-allatif fonksiyonda kullanılmaktadır. Sadece erken dönem Maniheist ve geç dönem Budist Uygur metinlerinde görülür.

*ol üç yeklerig anxrwzn**ta**[52] badı* [**M I** (T.I a)] "O üç iblisi zodyaklarına bağladı."

*kim ol et'özin**te** kirür ölür* [**M III** (T.II, D.173c, 1.)] "O vücud**a** giren ölür."

*ol edgü kü at tört buluŋ**da** yadıltı* [**KP 18**] "O iyi ün (ve) ad dört bir yan**a** yayıldı."

*an**ta** tegip badara bramanta ulatı ulug bilgelerig nom bilge bilig ugrınta muŋadturtı* [**Maitr.** (8. I, 6=Nr. 208)] "Oray**a** vardıktan sonra, Badhari Braman ve öteki büyük hâkimleri din ve hikmet konularında hayrete düşürdü."

*munçulayu sakınu yine alku sansar içinteki tınlgıg yrlıgkançuçı biliglig kolın koyum**ta** koça tutar mn tip sakınur* [**Maitr.** (33. X, 2=Nr. 64)] "Böyle düşünüp yine 'Bütün Samsara içindeki yaratıkları, acıyan, şefkatli bir yol ile koynum**a** alayım.' diye düşünür."

*ançulayu yme ögnüŋ kaŋnıŋ krallg kir için**te** kirmiş köŋül at öŋlüg togurur* [**Maitr.** (152. XV, 8=Nr. 147a, 235, 237, 354)] "Annenin ve babanın korkunç pisliği için**e** giren gönül de adı ve rengi böyle üretir.

[52] Orhon yazıtlarından itibaren bugünkü Türk şivelerine kadar muhtelif metinlerde bazen fiilin mütemmimi olan kelime, datif-latif eki yerine diğer isim tasrif eklerini alıp sadece datif-latif halinin gösterdiği manayı bildirir. Datif-latif eki yerine kullanılan diğer isim tasrif eklerinin en yaygın olanı *lokatiftir* (Duran, 1956: 38). Lokatifin bu ek yerine kullanıldığı en sık metin olarak aşağıdaki örneklerde de görüleceği üzere Maitrisimit 'i söyleyebiliriz.

*ıdgıl kupiri tŋri tŋrisi burkan atasın yimişlig**te** kirgeli* [**Maitr.** (161. XVI, 12=Nr. 14)] “Tanrılar Tanrısı Buda'nın babası ey Kubera bahçey**e** girsin!”

*amarı yalınayu turur didm basak başların**ta** urmışlar* [**Maitr.** (173.XX, 7=Nr. 32)] “Diğerleri başların**a** alevli Diadem (mücevherli taç) ve pessak (kron taç) koydu.”

*amarı yalınayu turur didm basak başların**ta** urmışlar* [**Maitr.** (173.XX, 7=Nr. 32)] “Diğerleri başların**a** alevli Diadem (mücevherli taç) ve pessak (kron taç) koydu.”

*üzüti antag kurtulur, teŋri yirin**te** barır* [**SY 126**] “böylece ruhları hemen özgürleşir ve tanrıların diyarın**a** gider.”

2.2.5.4. Lokatif-Ablatif Senkretizmi {+dA}

Eski Türkçede en çok karşılaşılan senkretizm örneği, lokatif-ablatif ‘tir. Bunun nedeni ise Orhon yazıtlarında belirli bir ablatif ekinin yokluğudur. Dolayısıyla ilk yazılı metinlerde tanıkladığımız lokatif eki -dA, bu dönemde ablatif için de kullanılarak bir senkretizm oluşturur. Orhon Türkçesi döneminde başlayan bu kullanım Uygur Türkçesinde bir ablatif ekinin ortaya çıkması sonucu zamanla azalmıştır.

*tawgaç kagan**ta** bedizçi kelürtüm bedizet<d>im* [**KT G11**] “Çin kağanın**dan** süsleme ustası getirttim, süslettim.”

*türük bodun yok bolmazun téyin bodun bolçun téyin kaŋım éltériş kaganıg ögüm elbilge katunug teŋri töpösin**te** tutup yügerü kötürti erinç* [**BK D10**] “Türk halkı yok olmasın diye halk olsun diye babam Elteriş Kağan ‘ı annem Elbilge Hatun ‘u (ebedi) gök, tepelerin**den** tutup (göğe) yükseltmiş elbette.”

*öŋre kıtań**da** bérye tawgaç**da** kurıya kordon**ta** yırya oguz**da** éki üç biŋ sümüz kelteçimiz bar* [**T1 G7**] “Doğuda Kitan ‘**dan**, güneyde Çin ‘**den**, batıda Hoten ‘**den**, kuzeyde Oğuz ‘**dan** iki üç bin (kadar) askerimiz var.”

*an**ta** berüki aşok? başlıg sogdak bodun kop kelti yükünti* [**T2 G2**] “Ora**dan** bu tarafa Aşok? başlı (liderliğindeki?) Soğd halkı tamamen geldi (ve) itaat etti.”

*üze teŋri koñ yılka yétinç ay küçlüg alp er kaganım**da** adrılu bardıŋız* [**O K4**] "Yukarıda (ebedî) gök, koyun yılının yedinci ayında güçlü (ve) kahraman kağanım**dan** ayrılıverdiniz."

*bıŋa <…> yorıdı ozmış tégin udurgan**ta** yorıyur tédi* [**Ta D6**] "Süvari birliği <…> ilerledi. "Ozmış Tegin Udurgan '**dan** (bize doğru) ilerliyor" dedi."

*an**ta** yana tüşdüm* [**ŞU G2**] "Ora**dan** tekrar döndüm."

*y(a)ruk t(e)ŋriler**de** adrıltı* [**Hu 16**] "Işık, tanrılar**dan** ayrıldı"

*yazuk**da** boşunmag bolzun* [**M I** (T.II D.171.)] "Günahlar**dan** kurtulsun"

*tört ulug emgek**de** kurtulalım* [**M II** (T.II D.169.)] "Dört büyük işkence**den** kurtulmak istiyoruz."

*sışların bulupan töpüsin**te** taşıkıpan* [**M III** (T.M. 512)] "Şişleri bulup kafasın**dan** çıkarıp.."

*ertiŋü kal muntuz ermiş siz neçük antag çulvu sav agzınız**ta** öner* [**KP 212**] "Siz ne kadar da deli divaneymişsiniz. Böyle bir iftira ağzınız**dan** nasıl çıkar."

*söki kutluglar öŋreki bilgeler**de** antag işidmişim* [**Maitr.** (9. I(?), ?=Nr. 59)] "Eski azizler (bahtiyarlar), evvelki hakimler**den** şöyle işittim."

*ol ödün alkınçsız ülgüsüz etüzlüg bodistw orun**ta** turup, eligin kawşurup, teŋri burkanka ince tip ötüg ötünti* [**SY 376**] "Sonra 'sonsuz ölçüsüz vücutlu' Bodhisatva koltuğun**dan** kalkıp, ellerini bir araya getirip ilahi Buda'ya şu soruyu sordu:"

3. Biçim-Sözdizimsel Yön İfadeleri

Ad, adıl ve ortaçlardan sonra gelerek, bağlı olduğu ad, adıl ve ortaçla tümcenin öteki ögeleri arasında zaman, mekân, yön, tarz, benzerlik, başkalık vb. gibi bakımlardan çeşitli ilgiler kuran sözcüklere sontakı[53] denir (Li, 2004: 23). Edatlar, durum eklerinden kolayca ayırt edilebilir: ayrı olarak yazılır, daha uzundur ve genel olarak iç yapıya sahiptir. Ek olarak, edatlar genellikle isimlerin çekimli şekilleriyle

[53] Yong-Song Li, Türkçe 'de edatların bağlantılı sözcüklerden sonra gelmesi ve İngilizce karşılığının *postposition* olması sebebiyle Türkçe 'deki edatlar için bu terimi kullanır.

birleştirilir (Haspelmath, 1993: 213). Çekim edatları ait oldukları isimlerin umumiyetle hâl eki almış şekliyle kullanılırlar. Her edat, isim ve zamirlerle birleşirken değişik hâl ekleri ister. Bu hususiyet, bir yandan edatın menşei ile, bir yandan da mana ve fonksiyonu ile ilgilidir (Hacıeminoğlu, 2015: 3). Türk dil ve lehçelerinde edat, bütün Altay dillerinde olduğu gibi, zayıf ve geç gelişmiş bir kategoridir. Çünkü, durum ekleri çok olduğu için sontakıya olan talep az olmaktadır. Türk dil ve lehçeleri, (Altay dilleri arasında) en az sayıda duruma sahip olduğu için sontakı bakımından oldukça zengindir (Menges, 1994: 118). Türk dil ve lehçelerinde kullanılan sontakılar, genel olarak eylem kökenli ve ad kökenli olarak ikiye ayrılabilir. Eylem kökenli olanların çoğu eylemin ulaç biçiminden gelişmiştir. Ad kökenli olanlar, yalın ad biçiminde olanlar, durum eki almış olanlar, sıfat eki almış olanlar, 3. kişi iyelik ekli olanlar gibi gruplara ayrılabilir (Li, 2004: 797).

Türk dilleriyle ilgilenen akademisyenler, her ikisi de isim öbeklerini yöneten, *proper* ve *improper* sontakılar arasında ayrım yapmıştır. Eski Türkçenin *proper* sontakıları (burada basitçe *sontakı* denilen) buradaki gibi çekimli değildir, ancak birçoğu isimlerin veya fiillerin çekimli biçimleridir. Sontakı olarak görev yapan unsurlar, diğer taraftan, zarf olarak görev yaparsa veya başka bir fonksiyonda kullanılırsa çekime girebilirler. *Improper* sontakılar aslında hem art zamanlı hem de eş zamanlı olarak morfolojik ve sözdizimsel açıdan isimlerdir. Edatsal zarf öbeklerinin yöneticisi olarak görev yapmalarına rağmen edat (ve kendileri zarf değiller) olmadıkları için onlara *relational nouns* diyoruz (AGOT: 331-332).

Sontakılar biçimsel sentaks anlamında, kendilerinden önce gelen ad öbeklerinin başıdırlar. Anlam sentaksı açısından ise dilbilgisel ilişkilendiriciler, başka bir deyişle cümle hiyerarşisi işlev birlikleri, yani hâl gibi önceki ad öbeğinin cümle hiyerarşisi işlevlerine işaret eden ve bunları yönetilen olarak bir yönetene bağlayan bağımlılaştırıcılardır. Türkçe sontakılar, bağımsız kelimelerin gramatikalleşmesiyle tekrar tekrar yenilenir; bu teknik Slobin ‘e göre Türk dillerinin tarihi bir eğilimidir. Böylece niteleme kalıplarında cümle hiyerarşisine göre başa yönelmeden kelime hiyerarşisine göre başa yönelmeye {(ev-in=>iç-i-^{n}) <= -de)’den (ev-[in] <= içinde)’ye} bir dönüş gerçekleşir. Sontakılar ekleşebilirler ve ekleşme yolunda sık sık; vurgulanamama, ünlü uyumlarına uymaya başlama vb. gibi fonolojik özellikler gösterirler (Johanson, 2018: 44).

Bu bölümde Eski Türkçe metinlerde hâl ekleriyle birlikte biçim-sözdizimsel yapı oluşturarak kullanılan ve yön bildiren sontakı örneklerine yer vereceğiz.

3.1. *al (+DXn)*

Sözcüğün mekân zarfı olarak Eski Türkçede kulanımından önceki bölümde bahsetmiştik. Ayrıca Karahanlı Türkçesinden itibaren edat kullanımı mevcuttur.

altın **[DLT 67**] "alt" anlamında bir edat.

*sözüm ogluma sözledim men toŋa ogul min**de altın** maŋa ne teŋe* [**KB 186**] "Ey yiğit, ben bu sözü oğlum için söyledim; oğul ben**den aşağıdır**, bana nasıl denk olur."

3.2. *ara*

Dilbilgisel olarak sabitlemek zor; herhangi bir cümlenin öznesi olarak veya başka bağlamlarda herhangi bir kaydı görünmüyor sıradan bir isim olarak kabul edilebilir. Erken dönemde sadece son çekim edatı olarak kullanıldı. Anlamı *'(iki yerin) aras*ı, *(birkaç kişi) arasında*, vb. (EDPT: 196). Eski Türkçede, Karahanlı, Çağatay, Kıpçak ve Batı Türkçesinde hiçbir ses değişikliğine uğramadan kullanılan *ara* edatını A. von Gabain isim menşeli olarak (Alt. Gr. 143), Brockelmann ise fiil menşeli olarak (Ost.Gr. 181) göstermişler fakat izah etmemişlerdir. Hem bir çekim edatı olan hem de isim hâl eklerini alarak bir isim gibi kullanılan *ara* sözü şekil bakımından *-ra* cihet ekiyle yapılmış bir mekân zarfını hatırlattığı gibi, bir zarf-fiili de düşündürmektedir (Hacıeminoğlu, 2018: 5). Tekin (2016: 138) ise sözcüğü teşekkülünü **ar- "arasından geçmek, içinden geçmek"* şeklinde ifade eder. Türkçe 'nin gerek tarihî devirlerinde gerek bugünkü şivelerinde kullanılan çok işlek bir kelimedir. Tarihî devirler ve coğrafi sahalar bu sözü hiçbir fonetik değişmeye uğratmamış, daima *ara* olarak kalmıştır (Duran, 1956: 22-23). Sözcük eski Türkçe metinlerin tamamında geçmektedir. Ayrıca hâl ekleri içerisinde sadece yalın hâl durumunu -tek bir yerde datifi- yönettiği belirlenmiştir.

a. Nominatif + ara

*bo türük bodun **ara** yaraklıg yagıg yeltürmedim* [**T2 D4**] "Bu Türk halkı **arasına** silahlı düşmanı sokmadım."

*bo tawgaçda yırya tg(?) oguz **ara** yéti eren yagı bolmış* [**O D5**] "Bu Çin 'de kuzeyde tg(?) Oğuzlardan[54] (Oğuzların **arasında**) yedi asker düşman olmuş."

*<…> çawış seŋün bodunı tokuz bayırku ak baş **ara** basmıl tokuz tatar bunca bodun çad bodunı* [**Ta K4**] "<…>General Çavış 'ın halkı, Dokuz Bayırku(lar), Ak-Baş(lar) **arasında**? Basmıl(lar), Dokuz Tatar(lar), bunca boylar da şadın boyları(dır)."

*<…>[ü]ç o[tuz]ka anta sançdım yarış agulug **ara** yit başınt<a> ara …* [**ŞU B6**] "<…> yirmi üçünde orada mızrakladım. Yarış (ve) agulug **arasında**, Yit(?) (Irmağı' nın) kaynağında"

*Korkınçıg etin ular **a[r]a** yok* [**M III** (T.M. 278)] "**Aralarında** korkunç olan yok."

*bu yagılar kız .../yiti öŋi etüzlerin bıçıp … suburganlar **ara** kemişiŋler* [**Maitr.** (5. E, ?=Nr.93)] "Bu düşman olan kızların vücutlarını yedi parçaya ayırıp … mezarlar **arasına** atın!"

*… amtı men barıp şari putri arkantka tuyuzayın kalın kuwrag **ara** kin kelir ödnüŋ …* [**Maitr.** (20. III(?), ?=Nr.223)] "Şimdi ben gidip Şariputra 'ya bildireyim. Büyük cemaat **arasında** geleceğim…"

*kişi **ara** kirdim* [**DLT 56**] "Kavmin **arasına** girdim"

*sözüg kim tüketür neçe sözlese aka tınmaz erter bulaklar **ara*** [**KB 6626**] "Ne kadar söylense bile, sözü kim tüketir, o pınarlar **arasından** durmadan akar gider."

b. Datif-Allatif + ara

*yurüŋ tonlug dintar**ka ara** nwydma ödünelim* [**M III** (T II, D.178 II)] "Beyaz elbiseli dindarlar (**arasındaki** nwydma 'ya)? yalvaralım."

[54] Berta (2010: 218), buradaki *oguz ara* ifadesini 'Oğuzların arasında' olarak çevirmiştir.

3.3. *as (+rA, +DXn)*

Eski Türkçe devresinde mekân zarfı olarak kullanılan *asra* sözünü A. Von Gabain (Alt. Gr. 143), Brockelmann (Ost. Gr. 177) isim menşeli olarak göstermişlerdir. Sonundaki *-rA* cihet eki bunu *as-ra* şeklinde düşünmemizi mümkün kılmaktadır. Prof. Dr. R. R. Arat da bu kelimeyi böyle izah etmiştir. Bu kelime XI. asırdan itibaren *esre* ve daha sonra e/i şivelerinde *isre* şeklinde inkişaf etmiştir. Çekim edatı olarak kullanılışı da ancak Orta Türkçe devresinden itibarendir (Hacıeminoğlu, 2015: 8). Sözcük Karahanlı Türkçesinde isim ve zamirlerden sonra çıkma hali ile kullanılır.

asra [**DLT 75**] "alt, anlamında bir edat."

isre [**DLT 75**] "oradan aşağı olan"

ol andan isre ol [**DLT 75**] "O ondan sonra ve aşağıdır"

astın [**DLT 67**] "alt, anlamında bir edat. Bu kötü bir kullanıştır; fasih şekli altın'dır."

3.4. *berü*

"-den beri, -den itibaren" anlamlarında kullanılan, Türk dilinin ilk yazılı metinlerinden zamanımıza kadar bütün sahalarında görülen bir çekim edatı ve mekân zarfıdır. Menşe bakımından hem *ber-ü* şeklinde bir zarf-fiili, hem de *be-rü* şeklinde cihet eki ile yapılmış bir ismi düşündürmektedir. A. Von Gabain (Alt. Gr. 145) ve Brockelmann (Ost. Gr. 174) *berü* 'yü isim menşeli göstermişlerdir (Hacıeminoğlu, 2015: 14). Erdal (2004: 332), bu edatın *bän* ve *bo* ile ilişkilendirilebilecek olan zamirsel kökene sahip olduğunu düşünür. Sözcük Köktürkçe' de sadece bir kere *berüki* şeklinde geçmektedir. Uygur döneminde fazlasıyla kullanılmış olsa da zaman bildiren anlamında kullanıldığından yön anlamındaki örnekler çok azdır.

a. Lokatif-Ablatif + berü

*an**ta berüki** aşok? başlıg sogdak bodun kop kelti yükünti* <...> [**T2 G2**] "Oradan bu tarafa Aşok? başlı (liderliğindeki?) Soğd halkı tamamen geldi (ve) itaat etti <…>"

b. Ablatif +berü

bastın baru atag-ga tegi okıtım sui yazuk bolmaz[un] [**M I (**T.II D.171.)] "Başın**dan** sonuna kadar ezbere okudum günah olmamalı."

3.5. *InArU / naru*

"İleri, -den ileri, -den sonra". Daha çok bir mekân zarfı olarak, nadiren de çekim edatı olarak yalnız Eski Türkçede görülen *ınaru/ıŋaru* sözü çıkma hali ile kullanılmaktadır. A. Von Gabin 'den öğrendiğimize göre Poppe bunun Moğolcadan geldiğini iddia etmektedir (Hacıeminoğlu, 2015: 43). Hacıeminoğlu, sözcüğün sadece ablatiften sonra geldiğini söylese de nominatif ve datif-lokatif eklerini yönettiğini de söyleyebiliriz. Sözcük Uygur metinlerde çokça kullanılsa da bunların geneli zamansaldır.

naru [**DLT 543**] "*taraf* anlamında bir edat"

*ol **naru** itindi* [**DLT 108**] "**öbür tarafa** sürünür göründü."

a. Datif-Lokatif + InArU

*sizin**te inerü** saçılıp yeklerke olurdmayın yme* [**M III** (T.II, D.78b, II.)] "**Önünüze** dağılmış, şeytanlar için geri koymayacağım"

c. Lokatif-Ablatif + InArU

*oglum muntu**da ınaru** öŋtün yıŋak altun tag bar közünür mü körüŋ tip tidi* [**KP 106**] "'Oğlum, bura**dan sonra** Doğu tarafında altın dağ var, görünüyor mu? Bakın!' dedi."

*bu tatıgnıŋ üç ernek boguzka turur anıŋ**da naru** barsa karnıŋ tolur* [**KB 3578**] "Bu zevk üç parmaklık boğaz içindir; on**dan öteye** giderse karın dolar."

3.6. *iç (+rA)*

Eski Türkçe devrinden beri hiçbir ses değişikliğine uğramadan son devirlere kadar kullanılmış bir çekim edatıdır. Daha çok mekân zarfı vazifesi görür (Hacıeminoğlu, 2015: 44). Sözcük Eski Türkçe metinlerde durum ekleri içerisinde yalın hal, çıkma halini yönetir.

a. Lokatif-Ablatif + içre

*ançola kltı ol taluy kim bırkarudun sıŋar yil tursar bulgak tlgekk [örk]üçlenmekk an**ta içre** blgülüg [bolur lar]* [**M III** (T.M. 298.)] "tıpkı o denizde olduğu gibi bir güney rüzgarı, kargaşa, karışıklık, dalgalanma olduğunda **oradan** görünür."

b. Nominatif + içre

*ok kiş **içre** çıgıl tıgıl kıldı* [**DLT 198**] "ok, sadak vb. şeylerin **içinde** ses çıkardı."

3.7. *karşu / karşı*

Bu söz çekim edatı olarak Kaşgarlı 'dan itibaren kullanılmaya başlanmıştır. Eski Türkçede, Uygur ve Karahanlı metinlerinde bu vazifeyi *utru* edatı görmektedir. Kaşgarlı 'da *karşu* manasında kullanılan bir de *karu* sözü vardır ki, bu bize *karşu* 'nun ilk şekli gibi görünmektedir (Hacıeminoğlu, 2015: 52). *karu* sözü için Li (2004: ?)*, "*Bu sözcük, +ka "verme eki" ve +ru "yönelme eki" olmak üzere iki ekten oluşan ve +garu/+gerü yönelme ekinin asıl biçimi olarak da açıklanabilir. O halde *karu'* nun bir sontakı değil de arkaik bir yönelme eki olarak kabul edilmesi gerekir." İfadelerini kullanmıştır.

a. Datif-Allatif + karşu

*yagıŋ tapa titrü bakıp bügdeŋ bile Ugrap kalı kelse sa**ŋa karşu** süle* [**DLT 564**] "Düşmanına dikkatle bak! Hançerini de bileytaşı ile bile! Düşmanın seni hedef alarak (san**a karşı**) gelirse mücadele ederek ona saldır!"

b. Nominatif + karşu

*yaşık yirke indi yüzin kizledi kalık **karşu** keldi izin izledi* [**KB 6211**] "Güneş yere indi ve yüzünü gizledi; gökyüzü **karşısından** yükselerek onun izini izledi."

3.8. *kat*

Eski Türkçe de çokça kullanılan sözcüğün bu dönem metinlerindeki anlamı *"kat, tabaka"* şeklindeyken Kaşgarlı 'dan itibaren *"yan, ön, huzur"* anlamları kazanarak edat olarak kullanılmaya başlanmıştır.

kat [**DLT 161**] "Oğuzca. "Yanında, indinde" anlamında bir edat."

*beg **kat**ında* [**DLT 161**] "bey **huzurunda**"

*eren er **kat**ında özin kizledi tapug kıldı yüz yıl anı azladı* [**KB 3234**] "Gerçek insan başkalarının **yanında** kendini gizlemiş; yüz yıl ibadet kılmış ve bunu da azımsamış."

3.9. *kidin / kiyin*

Köktürk ve Uygur metinlerinden itibaren görülen *kidin*, aslında bir mekân zarfıdır. A. von Gabain Alt. Gr. De kidin 'i çekim edatı olarak almamıştır. Oysa ki aslında bir mekân ve zaman zarfı olan *kidin* de diğer birçok zarflar gibi Uygur metinlerinde edat olarak da kullanılmıştır (Hacıeminoğlu, 2015: 57). Sözcüğe Uygur metinlerinde edat olarak rastlamış olsak da kullanımı zamansal fonksiyonda olduğundan burada yer vermeyeceğiz. Yönsel fonksiyonda edat olarak KB 'de çıkma hâli ile karşımıza çıkmaktadır.

a. Lokatif-Ablatif + kidin

*seniŋ**de kidin** kalga tutsa ölüm ogul kız isizlikke bulgay tolum* [**KB 5291**] "Ölüm yakalarsa bu mal **geride** kalacak, oğul kız onu kötü yollarda sarf edecektir."

3.10. *kudı*

kudı 'aşağı', EDPT 'de *alt* 'kudı' olarak belgelenmiş zarf ve son çekim edatıdır. *kud-* 'dan 'dökmek' gelir. Yazıtsal ifadeler bu bağlantıyı korur, hepsi nehir ile ilgilidir (OTWF: 341). Sıvılar her zaman aşağıya doğru hareket eder. Bu şekil bir zarf-fiil değildir, bununla birlikte, öyle olsaydı *kuda* olurdu; daha ziyade, *töni* ve *yaraşı* gibi OTWF 340-344 'te tartışılan -I 'daki formasyona aittir. *Kudı,* Brahmi alfabesinde /u/ ile kanıtlanır; Özbek, Tuva ve Tofa 'da /u/ ile hayatta kalır ve Eski Türk Şiiri 9,23 'te *ku* 'nun yedi diğer örneği ile aliterasyon yapar. Zieme 1992 tarafından keşfedilen sontakı *tön-i* 'boyunca', açıkça *yaraşı* 'uygun' ile aynı şekilde oluşturulmuştur: Bu kök/gövdelerden gelen ünlü zarf-fiiller sırasıyla -A ve -U ile biter (AGOT: 334). Eski Türkçe, Karahanlı, Harezm ve Çağatay sahalarında görülmektedir (Hacıeminoğlu, 2015: 59). Bu edat Köktürkçede yalın hal ile, Uygur Türkçesinde hem yalın hal hem de çıkma hal ile, Karahanlı Türkçesinde ise yalın, çıkma ve verme hal ile kullanılır.

a. Nominatif + kudı

s*eleŋe* ***kudı*** *yorıpan karagan kısılta ewin barkın anta buzdum* [**BK D37**] "Seleŋe Irmağı (boyunca) **aşağı doğru** ilerleyip Karagan Geçidi'nde evini barkını orada yıktım."

ol suw ***kudı*** *bardımız* [**T1 K3**] "O ırmaktan **aşağıya doğru** ilerledik."

üküşi seleŋe ***kudı*** *bardı* [**ŞU D4**] "Birçoğu Seleŋe 'nin **aşağısına doğru** gitti."

b. Lokatif-Ablatif + kudı

*kök tngri****de kudı*** *yir tŋri kanıŋa t(e)gi kutlar uahşiklar barça köŋülte berü ögire sevinü [b]u kutlug künüg küsüşlüg teginür ertim(i)z* [**M III** (T.M. 417.)] "Mavi gökyüzün**den aşağı** dünya tanrı-hanına kadar biz ruhlar canı gönülden seviniriz bu mutlu günü özlemiştik."

*özüŋ****de kudı*** *al kisi alsa sen bedük tüpke yakma bulun bolga sen* [**KB 4479**] "Evleneceksen, kendin**den aşağı** derecede biriyle evlen; kendinden yüksek ailelere yaklaşma, sonra onun esiri olursun."

c. Ablatif + kudı

*yme t(e)rkleyü kal(ı)g****dan kudı*** *intim* [**M III** (T.M. 423d.)] "Ve çabucak yukarı**dan aşağı** indim."

*yüksek idiz orunluk****tan kudı*** *öz kemişti ögs[i]redi taltı ölüg teg kamılu tüşti* [**KP 158**] "(Han kendisini) yüce tahtın**dan aşağıya** attı, fenalık geçirdi; ölü gibi yere yığıldı."

*elbin emgekin an****tran kudı*** *inip igile antag ukmu togar ermiş* [**Maitr.** (123. III (?), ?=Nr.33)] *"Zahmetle ve acı çekerek ora****dan aşağı*** *inerek bu şekilde yeniden doğar mı?"*

anın ol ... ***kudı*** *inip sizlerni birle katılıp yiti yüz yıl yalŋuk meŋisin meŋiledimiz* [**Maitr.** (141. IX, 1=Nr. 192)] "bu yüzden (yukarı**dan**) **aşağıya** indik, sizleri karıştırdık ve yedi yüz yıldır insanlardan keyif aldık."

er ***tagdan kudı*** *ıldı* [**DLT 94**] "adam dağ vb. yerler**den (aşağı)** indi"

d. Datif-Allatif + kudı

*alku uçar yultuz osuglug kntü kntü ordularınta tŋriler tŋri katunları nirwan bolmak küsüşin yalŋuklar yirin suklanıp tözün maytrı udusınta yirtinçü**ke kudı** inerler* [**Maitr.** (34. X, 10, Ende=Nr. 47)] "Hepsi uçan yıldızlar gibi her biri kendi saraylarından tanrılar, tanrı hanımları Nirvana 'yı bulma arzusuyla insanlar alemini arzulayıp asil Maytrı maiyetinde dünya**ya (aşağı)** inerler."

*anı körüp **kudı** yirtinçü**ke** kördi* [**Maitr.** (134. IV (?), ?=Nr. 78)] "Onu görünce **aşağı** yeryüzüne baktı (ve fark etti),"

*kim ol tuzıt tŋri yirin titip ıdalap **kudı** yirtinçü**ke** inti* [**Maitr.** (89. XXVI, 2=Nr. 2b)] "Kim o Tusita-Tanrı yerinden vazgeçip, onu terk edip **aşağı** yeryüzüne indi."

*özeki yaruk teŋriler yarlıkı**ŋa kudı** inerler* [**SY 252**] "Yukarıdaki aydınlık tanrıların emrin**e (göre) aşağı** inerler."

3.11. *öŋ (+DXn)*

Uygur ve Orhon metinlerinde görülen *öŋtün* zaman ve mekân zarfı durumundadır. Kelimenin edat olarak kullanılışına Kaşgarlı 'dan itibaren rastlıyoruz (Hacıeminoğlu, 2015: 68).

öŋdün [**DLT 70**] "Ön, anlamında bir edat. Oğuzlar dal ile nun 'u atıp **öŋ** derler."

***öŋdün** yorut* [**DLT 70**] "Atını **önden** yürüt"

*yagıka bu **öŋdün** bolur bek tolum tiriglik tiler begke özke ölüm* [**KB 2963**] "Onlar düşmana karşı **ön safta** silah vazifesi görürler; beyin yaşaması için kendilerini ölüme atarlar."

3.12. *öŋi*

Sözcük anlamı "başka, çeşitli, farklı" olan *öŋi* biriminin kökeni konusunda farklı görüşler mevcuttur. Gabain sözcüğün **öng*- "başka türlü olmak, krş. "renklerin kaçması, benzi sararmak" fiilinden -i zarf fiil ekinden türeyen bir edat olduğunu düşünmektedir. Edat olarak anlamını "-dan başka, -dan itibaren, -dan dolayı, -nın

dışında" olarak belirtir. Kısaltmalı olarak ise "çeşitli" anlamına geldiğini söyler. Hacıeminoğlu *öŋinin* "başka; -den başka, -den ayrı" anlamlarında Eski Türkçede hem zarf hem de son çekim edatı olarak sıkça kullanıldığını söyledikten sonra bu biriminin fiilden değil *öng* isim kökünden türediğini, 3. teklik iyelik eki alarak genişlediğini belirtmektedir. Li (2004: 358) ve Erdal (2004: 332) da isim kökünden türediği fikrine katılmaktadır. Clauson birimin kökeninden ve edat olarak kullanımından söz etmez. Sadece sözcüğün anlamını "-dan başka; farklı, çeşitli" ve Türk dillerindeki kullanım şekillerini vermektedir. Orhon Yazıtlarında kullanılmayan, Eski Uygur Türkçesi metinlerinde sadece *öngi* biçiminde geçen bu birim "başka, farklı, çeşitli; -dAn başka, -dAn ayrı, -nIn dışında" anlamlarında, sıfat, zarf ve edat görevlerinde kullanılmıştır. Kendisine yakın anlamlı *adın* ve *taş* birimiyle ikileme oluşturmuştur (Can, 2016: 107-108). Sözcük Eski Türkçede sıkça kullanılan bir edat olsa da yön manasında kullanımı kısıtlıdır ve sadece ablatifi yönetirken yön manası vermektedir.

a. Lokatif-Ablatif + öŋi

*k(e)ntü özümüzni kün**te** ay**da öŋi** biz ted(i)m(i)z erser* [**Hu 65**] "Kendimizi Güneş '**ten** ve Ay '**dan ayrı** (tutarak) "biz" dediysek;"

*ötrü kapagçı er turgurup yol**ta öŋi** olgurtı* [**KP 170**] "Sonra bekçi (Şehzade 'yi) kaldırıp yol **kenarına** oturttu."

*biz öŋre keyikçiler erdimiz erüş üküş keyiklerig isig özlerin**te öŋi** kıltımız* [**Maitr.** (78. XXIII, 12=Nr. 2)] "önceden vahşi avcılardık, çok sayıda vahşi hayvanı hayatlarından ayırdık (bedenlerin**den dışarı** çıkardık)."

3.13. *sıŋar*

Türk dilinde edatları inceleyen Li ve Hacıeminoğlu sözcüğün Uygur Türkçesinden itibaren kullanılmaya başlandığını belirtmiş olsalar da sözcük runik yazıtlarda da geçmektedir. Şine Usu yazıtında üç kere, Bilge Kağan yazıtında iki kere ve Tonyukuk yazıtında bir kere geçmektedir. Fakat bu dönemde kullanılan *sıŋar* sözü yön anlamından ziyade 'yarı, yarım' anlamlarında kullanılmıştır. Sadece bir yerde yönsel olarak 'taraf' anlamında kullanılmıştır. Clauson bu sözü şu şekilde açıklar: *'bir taraf'; tamamen bir isimdir, fakat zarf ve son çekim edatı olarak sıklıkla kullanılmıştır* (EDPT: 840). Bu sözcük ile ilgili örnekleri verirken runik yazıtlardaki örneklere de

değinir: **sıŋar süsi**: 'ordunun bir kanadı', **sıŋarça artuk**: 'yarısı kadar daha' (EDPT: 840). Sözcüğün 'taraf' anlamı belirten son çekim edatı olarak kullanıldığı esas saha Uygur Türkçesidir. Uygur Türkçesi sonrasında da sözcük kullanılmaya devam eder. Erdal ise, *'taraf', yönsel +dXn formunu veya daha az olası ablatifi kullandığında 'yönünde' anlamına gelir. Eski Türkçenin tamamında buluruz* (AGOT: 403). Sözcüğün teşekkülü hakkında ise, *'bir çiftin teki' veya 'yarım' 'ı belirten isim ile özdeş gibi görünüyor. Muhtemelen *sı şeklinin eski bir zamirinin datif formu olabilir (3. kişi iyelik ekinin diğer alamorfu olarak yaşayabilir)'* ifadelerine yer verir (AGOT: 332). Eski Türkçeden sonra Karahanlı ve Harezm sahasında çekim edatı olarak nadir kullanılmıştır (Hacıeminoğlu, 2015: 81). Genellikle ablatif durum ekini ve yönsel biçimlendirici *+dXn* ekini yönetir.

sıŋar [**DLT 608**] "bir şeyin kenarı."

a. Nominatif + sıŋar

*anta yme tört **sıŋar**dınkı kuşlar keyikler .../.../.../... butarlayu tumşugın ... tarmagın tarmayu tançgılayurlar* [**Maitr.** (85. XXV, 11=Nr. 131)] "Orada yine dört **taraftan** kuşlar, geyikler (parçalayarak), yırtarak gagaları ile … pençeleri ile parçalayıp didiklerler."

*on **sıŋar** buluŋ yıŋak yaruyur yaşuyur* [**Maitr.** (153. XV (?), 10 (?)=Nr. 110a)] "On **yön** (=sıngar=bulung=yıngaq) ışık saçar ve parlar"

b. Lokatif-Ablatif + sıŋar

*yme kltı kün ortu**da sıŋar** yil tursar ötrü ol bulgaklarag irdin sıŋar el'itir tegirer* [**M III** (T.M. 298.)] "ve güney[55] **yönünden** rüzgâr gelse sonra bu kargaşayı kuzey yönüne getirir ve tersine çevirir."

*saŋa kim tusulur tusulgıl aŋar tusugmaz kişig kıl özüŋ**de sıŋar*** [**KB 5538**] "Sana kim faydalıysa sen de ona faydalı ol; faydasız kişiyi kendin**den** (kendi tarafından) uzak tut."

[55] Le Coq, *kün ortuda* ifadesini 'öğle vakti' olarak çevirmişse de bağlama bakıldığında bu ifadenin 'güney' anlamında çevrilmesi daha doğru olacaktır (Bkz. Bölüm 2.1.1.).

c. *Ablatif + sıŋar*

*tŋri tŋrisi burkan erser an**tın sıŋar** yakın barırlar* [**Maitr.** (51. XVI, 14=Nr. 57)] "Tanrılar Tanrısı Burkan ise o **tarafa doğru** yaklaşırlar."

*lingua çeçeklik köl osuglug kayu**dın sıŋar*** [**Maitr.** (51. XVI, 14=Nr. 57)] "Nilüfer çiçeklerinden bir göl gibi hangi **tarafta**"

*munıŋda oza barmadım men aŋar öz asgı tiler erdi min**din sıŋar*** [**KB 4993**] "O ben**den (benim tarafımdan)** bir fayda beklediği için, bundan önce ben ona gitmedim."

d. *(+dXn) + sıŋar*

*seleŋe kédin yılun kol bér<i>**din sıŋar** şıp başıŋa tegi çerig étdim* [**ŞU D3**] "Seleŋe 'nin batısında Yılun-Kol 'un güney **ucundan** Şıp (Irmağı 'nın) kaynağına kadar asker konuşlandırdım."

*takı yme muntadan öŋi bir**din sıŋar** korug burkan üni işitdim* [**M III** (T.M. 423d.)] "ve buradan ileri güney **tarafına** Tanrı Chorugh 'un sesini duydum."

*k(e)lzün tört y(a)ruk 'ilig tŋriler on**tun sıŋar**kı bögü burkanlar* [**M III** (T.M. 417.)] On **taraftan** dua eden Burkanlar, dört parlak tanrı-krallar gelsin.

*takı yme bar iki**din sıŋar** ülüşin kutrulmış atlıg boşgutsuz tözün tınlg kim alku nizvanı larag arıtı alkmış alku dyan samarlar üze erk türk bolmış bu erür* [**Maitr.** (2. E, 12=Nr. 4a)] "ve yine 'her iki **taraftaki** kısmı sayesinde kurtulmuş' adlı 'öğrenmeyen' bir asil yaratık vardır bu, bütün ihtirasları tamamıyla yok etmiş, bütün istiğraklara hâkim olmuştur."

*amarıları uzun tuuları kentü saçlarınta kömülüp iç**tin sıŋar** kurt kawşayu yıdıyu sasıyu kelirler* [**Maitr.** (74. XXIII, 9=Nr. 28)] "Bazıları hep kendi saçları arasına gömülüp **içlerinde** kurtlar kaynaştığı halde pis kokular neşrederek gelirler."

*kün**tin sıŋar** tagtın yıŋak ikidin teŋ yaylıg itgülüg öŋtün yıŋaq kidin yıŋaq ikidin sıŋar bulan* [**SY 83-85**] "**Güneyde** ve kuzeyde her iki tarafta aynı yazlık evler inşa edilecektir, doğuda ve batıda her iki taraftaki kanatlarda."

*taş**tın sınar**kı köŋülke kelteçi törülerig alku inçe ötkürü usar, ol tınlıg etüzi nom yaltrıglıg burkan etüzi bolur* [**SY 187**] "**Dışarıdan** gelen tüm (dış) akidelere nüfuz edebilen o kişinin bedeni 'yasaları parlayan Buda' bedeni olur."

*teŋri burkan yarukı on**tun sınar** yirsuwda alku yarudı* [**SY 421-422**] "İlahi Buda'nın parıltısı, dünyanın on **bölgesinden** (sonra) yeryüzünde parladı;"

3.14. *tapa*

Sözcük kökeni olarak tap- "bulmak" fiiline zarf fiil eklenmesiyle oluşan tapa bu biçimiyle "-A doğru, -A karşı" anlamlarına karşılık gelmektedir. Orhon Yazıtlarında işlek olarak kullanılan tapa bu işlekliğini Eski Uygur metinlerinde de devam ettirmiştir. Hem Orhon hem Eski Uygur dönemlerinde tapa biçimiyle yalnızca edat kategorisinde kullanılmıştır. Edat göreviyle önündeki tamlayıcısına ya eksiz ya -nI yükleme ya da -kA yönelme durum ekleriyle bağlanmıştır (Can, 2016: 122). *Tapa* edatı taramış olduğumuz metinler içerisinde durum eklerinden sadece nominatif ile kullanıldığı tespit edilmiştir.

a. *Nominatif + tapa*

*altı çuw sogdak **tapa** süledimiz* [**KT D31**] "Altı Çuv Soğdak **tarafına doğru** sefer ettik."

*köl tégin altı otuz yaşıŋa kırkız **tapa** süledimiz* [**KT D35**] "Köl Tegin yirmi altı yaşında Kırgızlar**a doğru** sefer ettik."

*ol yılka türgeş **tapa** altun yışıg [aş]a ertiş ügüzüg keçe yorıdım* [**BK D27**] "O yıl Türgeşler**e doğru** Altay (ormanlı) dağları 'nı aşarak İrtiş Irmağı 'nı geçerek ilerledim."

*otuz artukı sekiz yaşıma kışın kıtań **tapa** süledim* [**BK G2**] "Otuz sekiz yaşımda kışın Kitan **tarafına** sefer ettim."

*karlok **tapa** <…> -galı barıp azın erig yana ewiŋe süŋüş kigürti* [**KÇ D8**] "Karluk(lar**a) doğru** <…> gidip, az (sayıda) askerle yine karargahına savaş getirdi."

*kırkız **tapa** er ıdmış siz taşıkıŋ çikig taşgarıŋ témiş* [**ŞU D10**] “Kırgızlar**a doğru** adam göndermiş, “siz savaşa çıkın (yola çıkın), Çikleri dışarı çıkarın (savaşa çıkarın)” demiş.”

*karlok **tapa** tezip kirti* [**ŞU G10**] “Karluklar**a doğru** kaçıp gitti.”

*y(a)lın süü tŋri 'ilg **tapa** klmek [bo]lzun* [**M III** (T.M. 164)] “Yıldırım alev ordusu ilahi krallar**a doğru** gelebilir.”

*ol ödün tigin özi barıp kolın yetip içgerü kaŋı kan **tapa** kigürdi* [**KP 77**] “O zaman şehzade (bizzat) kendisi gidip (kılavuzu) kolundan (tutarak) beraberinde götürüp Han babasının **huzuruna** getirdi.”

*ol ödün kaŋı kan bu sav işidip kök t[e]ŋri **tapa** ulıdı sıktadı* [**KP 157**] “O zaman Han babası bu sözü işitip gökyüzün**e doğru** feryat etti, hıçkıra hıçkıra ağladı.”

*anı işidip badarı braman küler yüzin kutgurur kaşın tŋridem urŋu **tapa** körü muŋadu adınu ince tip tidi* [**Maitr.** (13. I, 17=Nr. 27)] “Bunu işitince Badhari Brahman güler yüzle saadetler bahşeden kaşları ile ilahi kumandan**a doğru** baktı ve hayret ve şaşkınlıkla şöyle dedi:”

*alku söğütler nŋ begi osuglug putik çibik yap yawışgu kua çeçeklerin tegriklemiş çambu sögüt **tapa** bardı* [**Maitr.** (37. XI (?), ?=82)] “Bütün ağaçların beyi gibi, dal budak yaprak ve çiçekler ile çevrelenmiş Jambu ağacın**a doğru** gitti.”

*danasamatı ilig kan ol lingua çeçekig belek kelürdeçi arkış birle ratnaşiki burkan **tapa** iltip uşug agr ayamakın ince tip ötünti* [**Maitr.** (157. XVI, 4=Nr. 4b)] “Kral Dhanasammata, bu nilüfer çiçeğini, Buda Ratnašikhi'**ye** hediye olarak getiren elçiyle gönderdi ve büyük saygı ile aşağıdakileri saygıyla söyledi:

*adası tudası keltükte ötrü ters tetrü bitkeçi körümçi **tapa** barırlar* [**SY 264**] “Sıkıntıları geldikten sonra kâtib**e** (ve) kâhin**e doğru** giderler”

*yaylag **tapa** emitti* [**DLT 115**] “yaylay**a doğru** yöneldiler”

*kötürdi yaşık baktı meşrik **tapa** körür ağdı yirdin yokaru kopa* [**KB 5678**] “Başını kaldırdı ve doğuy**a doğru** baktı, güneşin yerinden kopup yükselmeye başladığını gördü.”

3.15. *taparu*

Aslında yön bildiren bir kelime olan *tapa* edatına *-ru* cihet eki eklenmiş ve manayı daha da kuvvetlendirmiştir (Hacıeminoğlu, 2015: 87). Sözcük bu şekliyle edat olarak Karahanlı ve Harezm Türkçesinde kullanılmıştır.

*ol meniŋ **taparu** keldi* [**DLT 223**] "Ban**a** (**doğru**) geldi"

*ol anıŋ **taparu** bardı* [**DLT 223**] "O on**a** (**doğru**) geldi"

*atın mindi bardı yana karşıka tüşüp kirdi ilig **taparu** oka* [**KB 5830**] "Atına binip tekrar saraya gitti; inip doğruca hükümdarın **yanına** girdi."

3.16. *taş (+gArU)*

Aslen *taş* 'dış' sözcüğünün yönelme durumu olan bu sözcük, eski ve yeni Türk dil ve lehçelerinin kimisinde çıkma durumundaki sözcüklerle birlikte bir sontakı olarak da kullanılmış veya kullanılmaktadır (Li, 2004: 452). Sözcük bir sontakı olarak sadece Uygur Türkçesi metinlerinde karşımıza çıkmaktadır.

a. Ablatif + Taşgaru

*ötrü bir bere ulug tilimizni agzımın**tın taşgaru** tartıp tük tümen yıl örtlüg yalınlıg sapanın tilimizni sapanlayurlar* [**Maitr.** (66. XXI(?), 4(?)=Nr. 177)] "Sonra bir mil uzunluğundaki dilimizi ağzımız**dan dışarı** çekip on binlerce yıl alevli ve kızgın saban ile dilimizi saban olarak kullanırlar…

3.17. *tegi*

Tegi sözü gerek tarihî devirlerde gerek bugünkü şivelerde çok kullanılmış bir son çekim edatıdır. Bu edat *teg-* "vasıl olmak" fiilinin gerundium şeklidir ve *-e doğru*, *-e karşı, -e kadar* anlamlarında kullanılır (Duran, 1956: 60). *Tegi* edatı bağlam içerisinde hareketin sınırını[56] bildirir. Buradaki anlam mutlaka fiziksel hareket anlamına gelmez: *siŋiri tamırı sünükiŋä tägi közünüp artiŋü turuk bolup…* 'kasları ve damarları kemiklerine kadar görünür ve aşırı derecede zayıf hale gelmişti…' (U III 35,

[56] Edatlar tıpkı morfemler gibi durum kategorilerini işaretleyen önemli birimlerdir. Bu noktada, daha yazıtlar döneminden başlayarak hedef belirten datif formları ile beraber hedefin sınırlarını tayin etmek için *tegi* edatını kullanmaya başlamıştır (Azılı, 2019: 1298).

20) (AGOT: 399). Sözcük runik yazıtlarda ve Uygur metinlerinde datif ekiyle birlikte kullanılır. Karahanlı metinlerinde geçmemektedir.

a. Datif-Allatif + tegi

*bunça yér**ke tegi** yorıtdım* [**KT G4**] "Bunca yere **kadar** asker sevk ettim."

*kurıgaru temir kapıg**ka tegi** süledimiz* [**KT D17**] "Batıda Demir Kapı 'y**a kadar** sefer ettik."

*eçim kagan birle ilgerü yaşıl ügüz şantuŋ yazı**ka tegi** süledimiz* [**BK D15**] "Amcam kağan ile doğuda Sarı Irmak (ve) Şandong Ovası 'n**a kadar** sefer ettik."

*anta kérü barıp yinçü ügüzüg keçe temir kapıgka tezik**ke tegi** sülep kazgantı* [**KÇ D4**] "Oradan geri dönüp İnci Irmağı (Sirderya) 'nı geçerek Demir Kapı 'y**a** (ve) Tezik '**e** (Tacik?) **kadar** sefer edip kazandı."

*seleŋe kédin yılun kol bér<i>din sıŋar şıp başı**ŋa tegi** çerig étdim* [**ŞU D3**] "Seleŋe 'nin batısında Yılun-Kol 'un güney ucundan Şıp (Irmağı 'nın) kaynağın**a kadar** asker konuşlandırdım."

*yme ol tüzün er kamag özi tonı baştan aya**ka tegi*** **[M I** (TM. T.II D.176)] "ve o kişileri tamamı bütün elbiseleri baştan ayağ**a kadar**…"

*öŋtün kün tugsuk kidin kün batsıkı**ŋa tegi** mini atasar mn anta tegeyin ol kişi niŋ alku türlüg mıŋın ta tagınta kutgarayın* [**M III** (T.II, B.66.)] "Birisi beni doğuda gün doğumundan batıda gün batımın**a kadar** çağırırsa, o zaman oraya varmak ve onu her türlü acıdan kurtarmak isterim."

*bu muntag ögrünçlüg edgü ödler üstün öŋ alkunçusı tŋri yiri altın awiş tamu**ka tegi** tözü iştilti* [**Maitr.** (18. II, 19=Nr. 16)] "Bu derece sevinilecek iyi olaylar, yukarıdaki şekilsiz tanrılar yerinden aşağıdaki Avici cehennemin**e kadar** hep işitildi."

*alku üstün örtüki altın yapakı yiri**ŋe tegi** altunlug kümüşlüg wayturilag saprirlag bolur* [**Maitr.** (31. V, 12=Nr. 109)] "Bütün yukarıdaki örtüleri ve aşağıdaki (bütün) yapıların**a kadar** hep altından gümüşten vaiduryadan sphatikadandır."

*taluy ügüz kıdıgı**ŋa tegi** uluş balıkag başlap bölep aŋ kin maytrı burkan nomınta toyın bulup arkant kutın bolgay siz* [**Maitr.** (159. XVI ?, 6?=Nr. 234)] "Ülkeleri deniz kıyısın**a kadar** götürecek ve organize edeceksiniz, o zaman sonunda Buda Maitreya 'nın öğretiminde bir keşiş olacak ve kutsallığa ulaşacaksınız."

*ol emgek sünükümüz**ke tegi** etimiz yinimiz yarılur yırtılur örtenür yalar* [**Maitr.** (61. XX (?), ?=Nr. 110)] "Bu ızdıraptan kemiğimiz**e kadar** etimiz derimiz yarılır, yırtılır, yanar, alev alır."

*Ediz 'arşta altın sera'**ka tegi** tözü barça muŋlug turur bir teŋi* (**KB 4776**) "Yukarıda Arş 'tan aşağıdaki toprağ**a kadar**, dünyada mevcut ne varsa hepsi istisnasız muhtaç durumdadır.

3.18. *tegre*

Çok dar alanda rastlanan bu sontakı yalın durumdaki adlar ve tamlayan durumundaki adıllardan sonra getirilerek "etrafında" anlamı verir. Öte yandan, bu sözcük adlaşıp çeşitli durum ekleri alarak sontakı gibi kullanılmış veya kullanılmaktadır (Li, 2004: 476). Sözcük, runik metinlerde ve Maniheist metinlerde çok seyrektir. Budist Uygur, Karahanlı ve sonraki dönemlerde daha yaygın olarak kullanılmaya devam etmiştir.

*anıŋ **tegre** kişi awaladı* [**DLT**] "insanlar onun **etrafına** toplandı"

a. Nominatif + tegre

*yagımız **tegre** uçuk teg erti biz elbeg? ertimiz* [**T1 G1] "**Düşmanlarımız **etrafta** tahıl kabuğu, saman gibi (mec. yoksul, sefalet içinde) idi, biz zengin (bolluk içinde) idik."

*ol balık **tegre** y[i]me yiti kat karam içinte alku agulug luular yılanlar yatur* [**KP 107**] "O şehir **etrafında** ve yedi kat hendek içinde her yerde zehirli ejderhalar ve yılanlar bulunur."

*///t/// gınça /... kitumati balık **tegre** yiti kat altunın kümüşin wayturin sapririn itiglig balık kentleri bolur* [**Maitr.** (29. V (?),?=Nr. 72)] "… Başkent Ketumati 'nin **çevresinde** yedi kat altın, gümüş, Vaidurya, Sphatika ile süslenmiş şehirler vardır."

sini körgeli küseyü karı kaŋıŋ lingua çeçek ***tegre*** *tegzinür arı osuglug yimişlig* ***tegre*** *tegzinür* [**Maitr.** (161. XVI, 12=Nr. 14)] "Nilüfer çiçeği **etrafında** dönen bir arı gibi yaşlı babanın bahçe **etrafında** döndüğünü görmek istiyor"

yine yme tuŋuz başlıg sıgun başlıg tamulug üzütler ***tegre****mizte yorıp üç adrı süŋün sançarlar trtarlar* [**Maitr.** (78. XXIII, 12=Nr. 2)] "ve yine domuz başlı, geyik başlı cehennemlik ruhlar **çevremizde** dolaşıp üç çatallı mızrak ile vururlar.

fesad ***tegre*** *turma yorıma yaguk fesad kayda bolsa uçuzluk anuk* [**KB 4414**] "Fesadın **etrafında** dolaşma, ona yakın gitme; nerede fesat varsa orada itibarsızlık hazırdır."

3.19. *togru*

"-a kadar, doğrusuna, istikametine, -a karşı, sularında, sıralarında" anlamlarında, daha çok Batı Türkçesinde, hususiyle Türkiye Türkçesinde çok kullanılan *dogru/togru* edatı, Karahanlı, Kıpçak ve Çağatay sahalarında *togru* şeklindedir ve az kullanılmıştır. Karahanlı Türkçesinde daha çok zamirlerin verme haliyle kullanılır. (Hacıeminoğlu, 2015: 36-37). Sözcük edat anlamıyla DLT 'de geçmemektedir.

a. Datif-allatif + togru

*şireni çıkarda körüp saklasa a****ŋar togru*** *yolda elig tegmese* [**KB 2550**] "Şıra çıkarken, onu nezaret altına almalı, yolda herhangi bir elin on**a (doğru)** dokunmamasına dikkat etmeli."

3.20. *utru*

Uygur Türkçesinden itibaren yaygın bir kullanım alanına sahip olan birim, *utru*, *uturu* "karşısında, karşısına; karşı gelmek" biçimleri ve anlamlarında zarf; *utruŋuzda* "-nIn karşısında" biçim ve anlamıyla ikincil edat; *utru*, *uturu* "-A doğru, -A karşı" biçimleri ve anlamlarında edat kategorisinde kullanılmıştır. İkincil edat olarak tamlayıcısına *-Iŋ* ve *-nIŋ* ilgi durum ekleri, edat olarak ise eksiz, yönelme ve ayrılma durum ekleriyle bağlanmıştır (Can, 2016: 135).

a. Nominatif + utru

*ben **utru** yorıdım* <…> [**Şu G3**] "Ben **karşılarına (doğru)** ilerledim."

*..edgü **utru** ayıg yawlaḳ kılguçı erserler..* [**Maitr.** (83. XXV, 6(?)=Nr. 36)] "İyiliğ**e karşı** (iyilik karşısında) kötülük edenler.."

*yine sakınmaduk teg ulug emgekler yüz **utru** kelir erdi* [**Maitr.** (164. XVIII, ?=Nr. 41)] "ve sonra dikkatsizliğimiz yüzünden biz**e doğru** büyük acılar geldi."

negü erse barmu ölümke itig anı utru tutgıl ay bilge tetig [**KB 1188**] "Ölüme **karşı** herhangi bir çare var mı? Eğer varsa, ey zeki bilge, ölüme karşı o çareye başvur."

b. Datif-Allatif + utru

*ol maŋa **utru** keldi* [**DLT 75**] "O benim **karşıma** geldi"

c. Datif-Lokatif + utru

*amtı ınçe belgürtti .. kişi üze biş t(e)ŋri-ler**de utru** biş türlüg ıda ıgaçda tugdı* [**M I** (T.II D.173a)] "Şimdi böylece açıkladı .. insanlar üzerindeki beş tanrılar**a karşı** beş türlü bitkide ve ağaçta doğdu."

d. Ablatif + utru

*kanyu kişi et'özin üze erklig bolup il kan törüsin tutmış erser il kan törüsi erigi barıgı biş türlüg sav**dan utru** b(e)lgülüg bolur* [**M III** (T.M. 423e.)] "Hangi kişi kendi vücudu üzerinde kuvvete erişip, Hanın yasasını saklarsa, Hanın geleneği, doğası ve yolculuğu beş çeşit kelime ile bilinir."

e. Genitif + utru

*yme üzüksüz erklig kan anaŋ köziŋe közünü yüz**ün utru** tururça sakınır* [**M III** (T.M. 423a.)] "ve ölümsüz ölüm tanrısı, yüzü**nün karşısında** nasıl durduğunu, gözünün nasıl görüneceğini düşünüyor."

3.21. *üs (+DXn)*

Eski Türkçe metinlerde edat olarak çok az kullanılmış olup genellikle zarf görevindedir. Karahanlı ve sonrasında kullanımı artmıştır. Yalın durum ve çıkma durumunu yönetir.

üstün [**DLT 67**] "üst anlamında edat."

a. Nominatif + üstün

ordu ***üstün*** *as(ı)r(ı)lmatın tegzinür er[ti]* [**M III** (T.M. 423d.)] "Sarayın **üstünden** benzersiz bir şekilde yuvarlandı."

b. Lokatif-Ablatif + üstün

*munta**da üstün** öŋ alkınçusı tŋri yiri iki miŋ .../i bire idiz i//...//* [**Maitr.** (184. XXVI, 8=Nr. 331)] "Bura**dan yukarıda** rengi yok olmuş gökyüzü iki bin… mil yüksekliğinde…"

*az edgüke yalŋuk unıtur özin yaşıl kök**te üstün** yorıtur sözin* [**KB 4844**] "Küçük bir mutluluğa erince, insan kendini unutur; sözünü mavi gök**ten** daha **yukarılara** yükseltir."

anda üstün [**DLT 67**] "Onun üzerinde"

3.22. *üze*

"üstte, üzerine, üzerinde vb." anlamlarında Eski Türkçenin tamamında sıkça kullanılmış bir mekân zarfı ve sontakıdır. Üze, görünüşe göre üstün 'yukarıda' ile ilişkilidir; alternatif olarak, sadece Codex Cumanicus 'ta (ve muhtemelen Çuvaş 'ta) datif durum ekinin eski bir varyantıyla (dolayısıyla T.Tekin) veya daha sonraki zetasizm ile direktif-loktaif +rA 'da doğrulanmış bir isimden gelebilir (AGOT: 332). Sözcüğün Eski Türkçe metinlerde yalın, yönelme-bulunma ve iyelik durumları ile birlikte kullanıldığı tespit edilmiştir.

a. Nominatif + üze

*özüm tarduş bodun **üze** şad ertim* [**KT D17**] "kendim Tarduş halkının **başında** şaddım."

*tört yégirmi yaşımka tarduş bodun **üze** şad olortum* [**BK D15] “**on dört yaşımda Tarduş halkın**a** şad (olarak) atandım.”

*tokuz oguz bodun **üze** kagan olortı* [**T1 G2**] “Dokuz Oğuz halkının **başına** bir kağan geçti”

*ol üç kagan ögleşip altun yış **üze** kawışalım témiş* [**T1 D3**] “O üç kağan anlaşıp “Altay (ormanlı) Dağları ‘n**da** birleşelim” demiş,”

*<…> anta kalmışı bodun on uygur tokuz oguz **üze** yüz yıl olorup s<…>* [**ŞU K3**] “<…> o sırada, geri kalan halk (ile) On Uygur(lar), Dokuz Oğuz(lar)**a** yüz yıl hükmedip <…>”

*buu yir **üze** neŋ andag t(e)v kür yelvii arviş yok* [**M II** (T.M. 180.)] “Bu dünya**da** yapamayacağı bir fesatlık, kurnazlık, sihir ve büyü yoktur!”

*sınından amran[ma]k biligig öntürüp tıntura [tŋri] **üze** kedürür* [**M III** (T.II, D.119.)] “aşk bilgisinin uzuvlarından filizlenmesine izin vererek, onu havanın yumuşak nefesinin tanrısın**a** çeker.”

*elgin tuta kigürüp erd[i]nilig erklig orunlug **üze** olgurtı* [**KP 126**] “(Şehzade ‘nin) elinden tutarak (içeri) buyur edip mücevheratla süslü han tahtın**a** oturttu.

*wcr'z'n z örgün **üze** olurup tört türlük şmnu suu sın utup tüz kerinçsiz burkan kutın bulmışın* [**Maitr.** (1. E,3=Nr.37)] “elmas taht (vçraban örgün) **üzerine** oturup şeytanın dört kısmından müteşekkil ordusunu yenerek anlaşılması güç burkanlığa eriştiğini,”

*anta kin yana kişi etüzin buluglı antag ol, kaltı tırŋak **özeki** toprak teg* [**SY 332**] “daha sonra bir insan vücudunu geri kazananlar tırnak**taki** toz kadar nadirdir,”

b. Datif-lokatif + üze

*kişi oglın**ta** **üze** eçüm apam bumın kagan istemi kagan olormış* [**KT D1] “**İnsanoğlunun **üzerinde** atalarım, dedelerim Bumın Kağan (ve) İstemi Kağan tahta oturmuş.”

*yawız yawlak bodun**ta üze** olortum* [**KT D26**] “Kötü durumda (ve) perişan bir halk**a** kağan oldum.”

*neŋ yılsıg bodun**ta üze** olormadım* [**BK D21**] “Refah içerisindeki halk**a** kağan olmadım.

c. Genitif + üze

*özümüz**ün** üzütümüz**ün üze** asra yruk da/// tünerigde ertüki/* [**M III** (T.III T.V.49.) “bedenlerimiz**in** ve ruhlarımız**ın üstünde** ve altında, ışıkta ve karanlıkta...”

*an**ıŋ üze** yogurkan eşüldi* [**DLT 107**] “on**un üzerine** örtü örtüldü”

d. Possesif + üze

*üstürti örtlüg yalınlıg bı bıçgu etözler**i üze** yagar erser* [**Maitr.** (75. XXIII, 10=Nr. 107)] “Yukarıdan alevli bıçaklar vücutları **üzerine** yağanlar ise…”

3.23. *yagru*

“çevresine” anlamında bir edat (DLT: 942). Aslı kaf ile **yakru** ‘dur; ona yakın olduğu için gayın ile değiştirilmiştir. Bu, Arapçadaki *yaqrubu* ‘ya yakındır. Onların *yaqru:* (bir araya gelir) sözündeki vav, *yaqrubu* ‘daki (yaklaşır) be ‘den dönüşmüştür (DLT: 361). Orhon Türkçesinin *yagru* <**yagu-r-u* donuklaşmış zarf ile gösterildiği gibi (Orhon Türkçesinin yazımında, ikinci hecede açık sesli yazılması gereken *yaguru* değil), gövdelerin son hecesindeki sesli harfler orta pozisyona düştüğünde de düşebilir; Orhon yazıtlarında *yetrü* <**yet-ür-ü* de vardır (AGOT: 97). Sadece DLT ‘de bulunan bir edattır ve zamirlere gelen yönelme durumunu yönetir.

ol aŋar **yagru** yorımas **[DLT 457**] “o, onun **çevresine** yaklaştırılmaz.”

3.24. *yAn*

Orhon Türkçesinde *yan* ‘taraf’ ismi, ‘tarafında’ anlamında son çekim edatı haline gelmiştir; ek olarak *sinarmonizme* uyar. *yAn*, *täg* ‘gibi’ sontakısıyla *sinarmonizme* bağlı kalma özelliğini paylaşır. Orhon Türkçesinde *yAn* örnekleri, Tun. ‘daki *kan+ta yan* ve *yır+dın+ta yan* ‘da, vokalleri takip eder, bu vokaller aslında açık değildir, bu da kelimelerin sonunda vokallerin normal yazımıdır (ve sıklıkla köklerin

sonunda); *yAn* ‘dan önce herhangi bir noktalama işareti yoktur. Buradan da kâtibin *yAn* ‘ın aslında bir sonek olduğunu hissettiği anlaşılıyor. Çok uzağa gidemeyiz, çünkü bu öge aslında lokatif durum ekini takip eder ve bu bir ismin lokatif biçiminin ardından başka bir durum sonekinin geleceği tek örnek olacaktır; ancak sinarmonizm *yAn* ‘ı bu yöne oldukça fazla getiriyor. (AGOT: 335-336). Daha sonraki dönemlerde sözcüğe rastlanmamıştır.

a. Nominatif + yan

*kaŋım baga teŋriken **yen** anta yorımış* [**O D5**] “Babam Baga hazretleri **tarafından?** orada ilerlemiş.”

b. Lokatif-Ablatif + yan

*kan**t<a> yan** sawıg yana kelti* [**T1 K9**] “Han**dan** (tarafından) yanıt geldi.”

c. (+DXn) + yan

*tawgaç bérdin **yen** teg kıtañ öŋdün **yen** teg ben yırdınta **yan** tegeyin* [**T1 G4] “**Çinliler güney **taraftan** saldırın, Kitanlılar doğu **taraftan** saldırın, ben kuzey **taraftan** saldırayım.”

3.25. *yaŋak*

yan isminden türemiş *ya:nga:k ‘tan bozmadır; en uygun tanım ‘elmacık kemiği’, fakat ‘yanak’ kullanımı daha geneldir, ve mecazi olarak bir şeyin ‘tarafı’ anlamında kullanılır (EDPT: 948). Karahanlı Türkçesinde kullanılmaya başlayan sözcük, muhtemelen Uygur Türkçesinde kullanılan *yıŋak* sözünün değişik biçimidir.

yaŋak [**DLT 608**] “herhangi bir şeyin yanı.”

*kapug **yaŋak**ı* [**DLT 608**] “Kapının **kenar**ı”

*tegme **yaŋak**tın bodun aklışdı* [**DLT 127**] “insanlar her **taraf**tan toplandı.”

3.26. *yıŋak*

‘yön, pusula noktası’; hem tek başına hem de ‘buluŋ yıŋak’ ifadesinde Uygurcada çok yaygındır. Fakat daha sonra izini bulmak oldukça zordur. Muhtemelen *yaŋak* ile karıştı. Budist metinlerde yıŋak -tun/-tün vb. soneklerle bir sözcük tarafından

nitelendirildiğinde kendi başına en yaygın olanıdır. Ör, *öŋtün yıŋak* ‘doğuya doğru’ vb. Kesin anlamlar genellikle bulanıklaşır, *yıŋak* ‘yön’, *buluŋ* ‘köşe’, *sıŋar* ‘taraf’ gibi görünür. *tört yıŋak tört buluŋ sekiz yıŋak bolur* ‘dört yön ve dört köşe sekiz ana noktayı oluşturur’ (EDPT: 949). *yıŋak* sözü ilk defa Budist Uygur metinlerinde ortaya çıkan bir sözcüktür. Clauson ‘un da belirttiği gibi sözcüğün bu haliyle öncesi ve sonrasına rastlanmamaktadır. Kullanıldığı metinlerde yönsel biçimlendirici ekini yönetir. Kaşgarlı ‘da *yaŋak* şekli mevcuttur.

a. (+dXn) + yıŋak

*oglum muntuda ınaru öŋ**tün yıŋak** altun tag bar közünür mü körüŋ tip tidi* [**KP 106**] “Oğlum, buradan sonra Doğu **tarafında** altın dağ var, görünüyor mu? Bakın!” dedi.

*tört**din yıŋak** erdnilig şatular bolur* [**Maitr.** (139 .V, 13=Nr. 26)] “Köprünün parmaklıklarının dört **tarafı** değerli taşlarla süslenmiştir.”

*anıŋ ara tört**din yıŋak** kiçig tamularda…emgeklik tınlıglar blgülük bolurlar* [**Maitr.** (171. XX, 1=Nr. 21)] “Bu arada, dört **yönde**, daha küçük cehennemlerde ... acı çeken yaratıklar görülebilir.”

*ança sözlemişte turum ara tört**din yıŋak** kök kalık … …/ın anın yu/…* [**Maitr.** (64. XXI, 1=Nr. 252)] “bunu söyledikten sonra, hemen ... dört **yönde** gökyüzün(de) ...”

*tamuda ol tınlıglarka tört**din yıŋak** örtlüg yalınlıg temirlig çkarlar kelip tançu tançu etözlerin bıçar uşarlar* [**Maitr.** (82. XXV, 5=Nr. 25)] “Cehennemde (bütün) bu yaratıklara dört **taraftan** alevli, demirden çarklar (=tekerlek) gelip parça parça vücutlarını biçer ve ufalarlar.”

*küntin sıŋar tag**tın yıŋak** ikidin teŋ yaylıg itgülüg öŋ**tün yıŋak** kidin yıŋak ikidin sıŋar bulan* [**SY 83-85**] *“Güneyde ve kuzey**de** (tarafında) her iki tarafta aynı yazlık evler inşa edilecektir, doğu**da** (tarafında) ve batıda her iki taraftaki kanatlarda.”*

SONUÇ

Tezin başından beri yönsel ifadeleri biçimbirimler ve sözcükler olarak ayrı ayrı ele almaya çalıştık. Dolayısıyla sonuç kısmını değerlendirirken yine biçimbirimler ve sözcükler olarak ayrı şekilde değerlendirmeye alacağız. İlk olarak Biçimbirimsel yön ifadeleri için varabileceğimiz sonuçlar şunlardır:

- Eski Türkçe metinlerde tespit edebildiğimiz yön bildiren lokal ek sayısı dörttür. Bu ekler ablatif, lokatif, direktif ve datif-allatif 'ten oluşmaktadır.

- Ablatif durum eki güzergâh üzerindeki hareketli bir nesnenin çıkış noktasını yani kaynağını belirtmek için kullanılır. Eski Türkçe ablatif eki için Köktürkçede bulunmadığı ve bu dönemde lokatif-ablatif senkretizmi +DA eki ablatif işlevi için kullanıldığı söylenebilir. Bu ekin kullanımı daha sonraki dönemlerde de varlığını sürdürmekle beraber erken dönem Maniheist Uygur metinlerinden itibaren bir +dAn ekinin varlığı söz konusudur. Daha sonraki geç dönem Budist Uygur metinlerinde kullanılmaya başlanan +dIn ablatif eki görülmektedir. Eski Türkçe metinlerde tespit edilen ablatif ekleri kendi dönemlerine has ekler olmayıp daha sonraki dönemlerde de kullanımları tespit edilmiştir.

- Lokatif durum eki, diğer lokal durumların aksine hareket eden bir nesne yerine statik pozisyonda bulunan bir nesneyi karşılar. Yani dinamik değildir ve konum bildirir. Eski Türkçe metinlerde en çok kullanılan lokal durum olan lokatif eki +dA, bütün dönemlerde mevcudiyetini kanıtlamıştır. Daha da ötesi kendi fonksiyonu dışında diğer lokal durumların eksiklerini kapatmak için de yer yer kullanılmıştır. Zira bunlardan en bilineni lokatif-ablatif senkretizmi olarak ablatif yerine kullanılmasıdır. Bunun dışında Maniheist ve Budist Uygur Türkçesi metinlerinde datif fonksiyonda kullanıldığı örnekler de mevcuttur.

- Direktif durum eki, güzergâh üzerindeki dinamik pozisyondaki nesnenin ulaşacağı yeri bildirir. Dolayısıyla hedef bildiren bir ektir. Birden fazla ekin birleşerek oluşturduğu direktif eki +gArU, teşekkülü hakkında fikir birliği bulunmayan bir ektir. Bu ekin Eski Türkçe döneminden sonra aktif

kullanımdan düştüğü ve sadece kalıplaşmış sözcüklerde kullanımının devam ettiği sonucu ortaya çıkmaktadır. Bu ek, runik metinlerde genellikle coğrafi yön bildirmek için kullanılmış, daha sonraki dönemlerde ise genel anlamda herhangi bir yön belirtmek için sözcüklere eklenebilmiştir. Diğer lokal durumların aksine direktif eki içerisinde sadece +gArU ekini içermez. Bu ek dışında sadece gösterimsel sözcüklere eklenebilen bir direktif-lokatif +rA/+yA eki, ve sadece vücut uzuvlarına eklenebilen partitif-lokatif +rA ekinin varlığı söz konusudur. Ayrıca burada bahsedilen partitif-lokatif eki +rA 'nın, sadece Budist Uygur metinlerinde kullanıldığı tespit edilebilmiştir.

- Datif-allatif eki de direktif eki gibi güzergâh üzerindeki hareketli nesnenin hedefe doğru olan hareketini belirtir. Eski Türkçe için en fonksiyonlu lokal ekin datif olduğunu söyleyebiliriz. Dolayısıyla bu ekin yön işlevini ön plana çıkararak daha belirgin hale getirmek için allatif ekiyle bir senkretizm oluşturması gerekmektedir. Bu bakımdan Eski Türkçe metinlerin tamamında yön bildiren +kA eki, sadece datif olarak değil datif-allatif eki olarak belirtilmelidir. Diğer taraftan datif-allatif +ka, tıpkı lokatif eki +dA ‘nın datif-allatif işlevde kullanıldığı gibi lokatif fonksiyonda runik yazıtlarda ve Uygur metinlerinde tespit edilmiştir. Kısacası iki lokal durum ekleri birbirleriyle nöbetleşmiştir.

- Dünyadaki diğer dillerde olduğu gibi Eski Türkçede de bir lokal durum ekinin farklı bir lokal durum için kullanılarak senkretizm oluşturduğu fikri verilen örneklerle kanıtlanmıştır. Eski Türkçe metinlerde tespit edilen senkretizm yapıları şunlardır: datif-lokatif, lokatif-ablatif ve datif-allatif.

Eski Türkçe metinlerden taranan metinler içerisindeki bütün sözcükler anlamları ile birlikte aşağıdaki tabloda gösterilmiştir. Buradaki dikkat çeken nokta tıpkı biçimbirimlerde olduğu gibi sözcüklerin de birden fazla fonksiyonda kullanılması olmuştur. Sözcüklerin sahip olduğu bu farklı özellikler onları kendi içlerinde sınıflandırmamıza neden olmuştur. Basit bir örnek vermek gerekirse, ‘kidin’ sözcüğü coğrafi yön anlamında “batı ve kuzey” yönlerini karşılamak için; yer-yön bildiren bir mekân zarfı olarak “arka ve geri” anlamlarında; bir sontakı olarak ise “-den öte” anlamında kullanımı tespit edilmiştir. Burada sözcüksel yön ifadeleri için çıkarabileceğimiz sonuçlar şunlar olacaktır:

- Eski Türkçede kullanılan sözcükler hem zarf hem sontakı olarak kullanılabilmektedir. Ayrıca buradaki zarfları kendi içinde coğrafi yön bildiren ve sadece yer-yön bildiren sözcükler olarak ayırmamız gerekmektedir.

- Bazı sözcükler aslında coğrafi anlama sahip olmasa da Türkiye Türkçesine aktarırken metaforik olarak bu bağlamda değerlendirilmiştir. (kün batsık, tün ortu, togar vb.)

- Hem zarf hem de sontakı fonksiyonunda kullanılan sözcüklerin ayrımı için zarflar, bir yön veya konum bildirmekteyken; sontakılar ise lokal durumları yönettiklerinden kullanıldıkları lokal durumların işlevlerini üstlenerek kaynak, hedef ve konum bildirebilmektedir.

- Sontakılar, yönsel bir ifade oluşturmak için lokal durum ekleri dışındaki durum ekleriyle de birleşebilmektedir.

- Bazı sontakılar (yıŋak, sıŋar vb.) genellikle bir durum eki olarak değerlendirilmeyen *+dXn* yönsel biçimlendirici ekini de yöneterek yön anlamı vermektedir. Zira bu ek, genellikle lokatif anlamı vermektedir.

Eski Türkçe yön ifadeleri için sonuç bölümü tamamlanmıştır. Yönsel sözcüklerin anlamlandırılması için aşağıdaki tabloya bakılabilir.

Tablo 10: Eski Türkçede Yön Bildiren Sözcüklerin Anlamlandırılması			
Sözcük	***Coğrafî Yön***	***Mekân Zarfı***	***Sontakı***
alın		"ön"	
altın		"altta, aşağıda"	"alt"
ara			"arasına, arasında"
asra		"aşağıda, altta"	"alt, -dAn aşağı"
astın			"alt"
batar	"batı"		
bérdin	"güney, güneyde"		
bérgerü	"güney, güneyde"		
berü		"bu tarafa"	"-den beri, -den itibaren"
bérye	"güney, güneyde"		
buçgak		"köşe"	
buluŋ		"yan, taraf, kenar, köşe, bucak"	
ınaru / naru		"ileri"	"-dan sonra, -dan ileri, öte, ötesine"
iç		"iç"	
içre			"-den içeri, içinde"
ilgerü	"doğu, doğuya, doğuda"	"önünde"	
karşu			"-a karşı"
kat			"önünde, huzurunda"

kıdıg		"kıyı, sınır, kenar"	
kidin	"batı, kuzey"	"arka, geri"	"-den öte"
kirü	"batı"	"arka"	
kisre	"batı"		
koy/kuy		“alt, dip”	
kudı			"aşağı, aşağıya doğru, -dan aşağı"
kurıdın	"batıya, batıda"		
kurıgaru	"batıya, batıda"		
kurıya	"batıya, batıda"		
kuz	"kuzey"		
kün	"güney"		
kün batsık	"gün batımı, batı"		
kün ortu	"gün ortası, güney"		
kün tugsuk	"gün doğumu, doğu"		
oŋ		"sağ"	
oŋdun	"batı"		
öŋ		"ön"	
öŋD(X)n	"doğu, doğuya, doğuda"		"önden"
öŋi			"-den ayrı, -den dışarı"
öŋre	"doğu, doğuya, doğuda"		

örü		"yukarı"	
sag		"sağ"	
sıŋar			"yön, taraf, kenar"
sol (+D(X)n)	"doğuda"	"sol"	
tag (+D(X)n)	"kuzeyde"		
tapa			"-A doğru"
taparu			"-A doğru"
taş (+rA)		"dış, sırt"	
taş (+D(X)n)		"dışında"	
taş (+D(X)rtI)		"dışarı"	
taş (+gArU)		"dışarı, dışarıda"	"-dAn dışarı"
togar	"doğu"		
tegi			"-A kadar"
tegre		"etraf, çevre"	"etrafında, çevresinde"
tetrü		"ters"	
togru			"-A kadar, -A karşı, istikametine"
töpö		"tepe"	
tuş		"karşı"	
tüp		alt, dip"	
uç		"uç, kanat"	

utru		"karşı"	"karşısında, -A karşı, -A doğru"
üsk		"ön"	
üstün		"yukarıda"	"yukarıdan, üstünden, -dAn yukarı"
üstürti		"yukarıda"	
üze		"yukarıda, üstte"	"üzerine, üzerinde"
yagru			"çevresine"
yan		"taraf"	"taraftan, tarafından"
yaŋak			"taraf, kenar"
yıŋak			"tarafında, yönde"
yırdın	"kuzey, kuzeyde, kuzeye"		
yırgaru	"kuzey, kuzeyde, kuzeye"		
yırya	"kuzey, kuzeyde, kuzeye"		
yir / ir	"kuzey"		
yokaru		"yukarı"	
yöre		"etraf, kenar"	
yügerü		"yukarı"	

KAYNAKÇA

Arat, Reşit Rahmeti (1964). "Türkçede Cihet Mefhûmu ve Bunun ile İlgili Tâbirler" *Türkiyat Mecmuası XIV*: 1-24.

Arat, Reşit Rahmeti (2006). *Kutadgu Bilig,* Kabalcı Yayınevi, İstanbul

Aydın, Erhan (2018). *Orhon Yazıtları*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul.

Aydın, Erhan (2018). *Uygur Yazıtları,* Bilge Kültür Sanat, . İstanbul.

Azılı, Kenan (2019). "Eski Türkçede Yeni Bir Durum Kategorisi: Limitatif", *XI. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu*. Samsun, 1294-1304.

Baerman, Matthew (2008). "Case syncretism" *The Oxford Handbook of Case*, Hazırlayanlar: Andrej Malchukov ve Andrew Spencer, Oxford University Press, New York, 219-231.

Bang, Willi - Annemarie von Gabain (1934). *Türkische Turfan Texte VI. Das buddhistische Sûtra Säkiz Yükmäk*. Berlin.

Berta, Árpád (2010). *Sözlerimi İyi Dinleyin... Türk ve Uygur Yazıtlarının Karşılaştırmalı Yayını*, çev. Emine Yılmaz, TDK Yayınları, Ankara.

Blake, Barry J. (2004). *Case*, Cambridge University Press, Cambridge.

Blansitt, Edward L. (1988). "Datives and Allatives", *Studies in Syntactic Typology*, Hazırlayanlar: Michael Hammond, Edith Moravcsik ve Jessica Wirth, : John Benjamins Publishing Company, Amsterdam/Philadelphia, s. 173-193.

Caferoğlu, Ahmet (2015). *Eski Uygur Türkçesi sözlüğü*, TDK Yayınları, Ankara.

Can, Meltem (2016). *Dilbilgiselleşme ve Eski Uygurca Edatlar*, Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Choi, Han-Woo (2019). *Türkçe, Korece, Moğolca ve Mançu-Tunguzcanın Karşılaştırmalı Ses ve Biçim Bilgisi*, TDK Yayınları, Ankara.

Clauson, Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford Universtiy Press.

Comrie, Bernard - Polinsky, Maria (1998). "The great Daghestan case coax", *Case, typology, and grammar : in honor of Barry J. Blake*, Hazırlayanlar: Anna Siewierska - Jae Jung Song, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam/Philadelphia, s. 95-115.

Creissels, Denis (2006). "Encoding the distinction between location, source and destination: A typological study", *Space in Languages : Linguistic Systems and Cognitive Categories*, Hazırlayanlar: Maya Hickmann ve Stéphane Robert, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam/Philadelphia, s. 19-29.

Creissels, Denis (2008). "Spatial Cases", *The Oxford Handbook of Case*, Hazırlayanlar: Andrej Malchukov ve Andrew Spencer, Oxford University Press, New York, s. 609-625.

de Hoop, Helen - Zwarts, Joost (2008). "Case in formal semantics", *The Oxford Handbook of Case*, Hazırlayanlar: Andrej Malchukov ve Andrew Spencer, Oxford University Press, New York, s. 170-185

Duran, Suzan (1956). "Türkçede Mekan ve Cihet Gösteren Ek ve Sözler" *TDAY - Belleten*, s. 1-110.

Eraslan, Kemal (1999). "Çıkma Hali (Ablativ) Ekinin Oluşumu" *3. Uluslar Arası Türk Dil Kurultayı-1996,* TDK Yayınları, Ankara, s. 381-385.

Eraslan, Kemal (2012). "Eski Türkçe 'de Yönelme (Dativ) Hali Ekinin Yapı, Fonksiyon ve İfadeleri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* , s.67-76.

Ercilasun, Ahmet Bican (2014). "Bilge Kağan Bengü Taşının Kuzey Cephesinin İlk Üç Satırı Üzerinde Bazı Düşünceler", *Makaleler 1*, Hazırlayan: Ekrem Arıkoğlu, Akçağ, Ankara, s. 91-96.

Ercilasun, Ahmet Bican (2014). "l, n, r 'den sonra niçin t?", *Makaleler 1*, Hazırlayan: Ekrem Arıkoğlu, Akçağ, Ankara, s.129-134.

Ercilasun, Ahmet Bican (2016). *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*, Dergâh Yayınları, İstanbul.

Ercilasun, Ahmet Bican - Akkoyunlu Ziyat (2018). *Dîvânu Lugâti't-Türk: Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, TDK Yayınları, Ankara.

Erdal, Marcel (1991). *Old Turkic Word Formation: A Functional Approach to the Lexicon*, c. I-II, Otto Harrassowitz, Wiesbaden.

Erdal, Marcel (2004). *A Grammar of Old Turkic,* Brill, Leiden-Boston.

Erickson, John A (2015). "Türkçedeki Yön Gösterme Durumunun Kökeni Üzerine" *Türük*, çev. Hanife Gezer, 328-339.

Fairbanks, Arthur (1886). "The Dative Case in Sophokles" *Transactions of the American Philological Association*, 78-126.

Hacıeminoğlu, Necmettin (2015). *Türk Dilinde Edatlar*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul.

Haspelmath, Martin (1993). *A grammar of Lezgian*, Mouton de Gruyter, Berlin/New York.

Haspelmath, Martin (2008). "Terminology of Case", *The Oxford Handbook of Case*, Hazırlayanlar: Andrej Malchukov ve Andrew Spencer, Oxford University Press, New York, s. 505-518.

Haspelmath, Martin - Sims, Andrea D. (2010). *Understanding Morphology*, Hodder Education, London.

Heine, Bernd (2008). "Grammaticalization of Cases", *The Oxford Handbook of Case*, Hazırlayanlar: Andrej Malchukov ve Andrew Spencer, Oxford University Press, New York, s. 458-470.

Huumo, Tuomas - Ojutkangas, Krista (2006). "An introduction to Finnish spatial relations: Local cases and adpositions", *Grammar from the Human Perspective*,

Hazırlayanlar: Marja-Liisa Helasvuo - Lyle Campbell, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam/Philadelphia, s. 11-21.

Itabashi, Yoshizo (1987). *Altaic evidence for the Japanese and Korean case suffix systems*, Doktora Tezi, University of Washington.

Johanson, Lars (2008). "Case and contact linguistics", *The Oxford Handbook of Case*, Hazırlayanlar: Andrej Malchukov ve Andrew Spencer, Oxford University Press, New York, s. 494-505.

Johanson, Lars (2018). *Türkçe Dil İlişkilerinde Yapısal Etkenler*, çev. Nurettin Demir, TDK Yayınları, Ankara.

Kulikov, Leonid (2008). "Evolution of case systems", *The Oxford Handbook of Case*, Hazırlayanlar: Andrej Malchukov ve Andrew Spencer, Oxford University Press, New York, s. 439-457.

Lander, Yury (2008). "Varieties of genitive" *The Oxford Handbook of Case*, Hazırlayanlar: Andrej Malchukov ve Andrew Spencer, Oxford University Press, New York, s. 581-593.

Lestrade, Sander, vd. (2011). "The distribution of labor between adpositions and case within complex spatial PPs" *Akademie Verlag,* s. 256-274.

Le Coq, Albert von (1912). *Türkische Manichaica aus Chotscho I*, ABAW, Berlin.

Le Coq, Albert von (1919). *Türkische Manichaica aus Chotscho II*, ABAW, Berlin.

Le Coq, Albert von (1922). *Türkische Manichaica aus Chotscho III*, ABAW, Berlin.

Le Coq, Albert von (1941). *Huastuanift*, çev. Himran, TDK Yayınları, Ankara.

Li, Yong Song (2004). *Türk Dillerinde Sontakılar*, Kebikeç Yayınları, İstanbul.

Luraghi, Silvia (2008). "Case in Cognitive Grammar", *The Oxford Handbook of Case*, Hazırlayanlar: Andrej Malchukov ve Andrew Spencer, Oxford University Press, New York, s. 136-151.

Luraghi, Silvia (2003). *On the meaning of prepositions and cases : the expression of semantic roles in ancient Greek*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam/Philadelphia.

Luraghi, Silvia (2001). "The development of local particles and adverbs in Anatolian as a grammaticalization process" *Diachronica* XVIII.1, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam/Philadelphia, s. 31-58.

MacKenzie, J. Lachlan (1978). "Ablative-Locative Transfers and Their Relevance for the Theory of Case-Grammar" *Journal of Linguistics* 14.2, s. 129-156.

Menges, Karl H. (1994). *The Turkic languages and peoples : an introduction to Turkic studies,* Harrassowitz, Wiesbaden.

Moravcsik, Edith A. (2008). "The Distribution of Case" *The Oxford Handbook of Case*, Hazırlayanlar: Andrej Malchukov ve Andrew Spencer, Oxford University Press, New York, s. 231-246.

Næss, Åshild (2008). "Varieties of Dative", *The Oxford Handbook of Case*, Hazırlayanlar: Andrej Malchukov ve Andrew Spencer, Oxford University Press, New York, s. 572-581.

Ojutkangas, Krista (2006). "Spatial axes in language and conceptualization: The case of bidirectional constructions", *Grammar from the Human Perspective*, Hazırlayanlar: Marja-Liisa Helasvuo - Lyle Campbell, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam/Philadelphia, s. 21-41.

Ölmez, Mehmet (2013). *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları: Metin-Çeviri-Sözlük*, BilgeSu Yayıncılık, Ankara.

Özbay, Betül (2014). *Huastuanift: Manihaist Uygurların Tövbe Duası*, TDK Yayınları, Ankara.

Özönder, Sema Barutçu (1996). "Teŋri Teg Teŋride Bolmış Türük Bilge Kagan ve Teŋri Teg Teŋri Yaratmış Türük Bilge Kagan İbareleri Üzerine" *Türk Kültürü Araştırmaları, Prof. Dr. Zeynep Korkmaz 'a Armağan*, Türk Kültürünü Araştırmaları Enstitüsü, Ankara, s. 89-100.

Rybatzki, Volker (1997). *Die Toñuquq-Inschrift*. Szeged.

Sinor, Denis (1988). "The Problem of the Ural-Altaic Relationship", *The Uralic Languages*, Hazırlayan: Denis Sinor, Brill, Leiden.

Şirin, Hatice (2016). *Eski Türk Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi*, TDK Yayınları, Ankara.

Tekin, Şinasi (1980). *Maitrisimit Nom Bitig, Die Uigurische Übersetzung eines Werkes der buddhistischen Vaibhāsika-Schule. 1. Teil: Transliteration, Übersetzung, Ammerkungen, 2. Teil: Analytischer und lücklaufiger Index, Berliner Turfantexte IX*, Akademie Verlag, Berlin.

Tekin, Şinasi (1976). *Uygurca Metinler II: Maytrisimit: Burkancıların Mehdîsi Maitreya ile Buluşma. Uygurca İptidaî Bir Dram: Burkancılığın Vaibhâşka Tarikatine Ait Bir Eserin Uygurcası*, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, Erzurum.

Tekin, Talat (2013a). "Üze Zarfı Hakkında." *Makaleler 1: Altayistik*, Hazırlayanlar: Emine Yılmaz - Nurettin Demir, TDK Yayınları, Ankara, s. 167-175.

Tekin, Talat (2013b). "On The Old Turkic Dative-Locative Suffix {A}." Tekin, Talat. *Makaleler II: Tarihî Türk Yazı Dilleri*, Hazırlayanlar: Emine Yılmaz - Nurettin Demir, TDK Yayınları, Ankara, s. 495-500.

Tekin, Talat (2016). *Orhon Türkçesi grameri*, TDK Yayınları, Ankara.

Tulum, Mehmet Mahur - Azılı, Kenan (2015). *Eski Uygurca Edgü Ögli Tigin Anyıg Ögli Tigin* ,Doğu Kütüphanesi Yayınları, İstanbul.

van der Zee, Emile, vd. (2009). "The Influence of Geometrical and Nongeometrical Features on the Use of the Lexical Concepts NEAR and FAR in English and Finnish" *Spatial Cognition & Computation: An Interdisciplinary Journal* 9.4, Taylor & Francis, London, s. 305-317.

Zwarts, Joost (2010). "A hierarchy of locations: evidence from the encoding of direction in adpositions and cases", *Linguistics* 48.5, Walter de Gruyter, Berlin, s. 983-1009.

Zwarts, Joost (2017). "Spatial semantics: Modeling the meaning of prepositions", *Language and Linguistics Compass* 11(5), Wiley, New Jersey, s. 1-20

Zwarts, Joost - Gärdenfors, Peter (2016). "Locative and Directional Prepositions in Conceptual Spaces: The Role of Polar Convexity" *Journal of Logic, Language and Information* 25.1, s. 109-138.